

Egyház-látogatás

EGYHÁZ-LÁTOGATÁS

HELYZETKÉP, KÉRDÉSEK, TANULSÁGOK
A VESZPRÉMI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE
TEMPLOMAINAK ADATGYŰJTÉSE NYOMÁN

Érseki
KÖNYVTÁR
ÉS LEVÉLTÁR

Veszprém, 2024. szeptember 26.

Szerkesztette:
Jankovics Norbert

Fordította:
Johnson Andrea, Kónya Anna és a szerzők

A kézirat a NKFI-134806. számú („OTKA K”)
Veszprém megyei templomok adatbázisa című
támogatott projekt keretében készült
a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
közreműködésével.

Felelős kiadó:
Dr. Karlinszky Balázs,
Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár

Tipográfia:
Bucsy Balázs

Nyomda:
OOK-Press Kft., Veszprém
Szathmáry Attila

ISBN 978-615-82516-3-1

TARTALOM

Karlinszky Balázs

BEVEZETŐ.....	7
INTRODUCTION.....	10

KÖZÉPKOR

Papp Attila–Kaszás Zsolt–Látos Tamás–Zsiga Zsolt–

Klembala Zsombor–Buránszki Nóra

VÁLOGATÁS VESZPRÉM VÁRMEGYE EGYHÁZI TOPOGRÁFIÁJÁNAK

ÚJ EREDMÉNYEIBŐL.....15

A SELECTION OF NEW RESULTS FROM THE ECCLESIASTICAL TOPOGRAPHY

OF VESZPRÉM COUNTY..... 29

Takács Ágoston

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A TIHANYI SZŰZ MÁRIA ÉS

SZENT ÁNYOS BENCÉS APÁTSÁG ALTEMPLOMÁBAN31

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CHURCH OF THE BENEDICTINE ABBEY

OF THE VIRGIN MARY AND ST. AIGNAN IN TIHANY..... 40

Pátkai Ádám Sándor–Győrffy-Villám Zsombor

SZENTGÁL KÖZÉPKORI TEMPLOMA41

THE MEDIEVAL CHURCH OF SZENTGÁL..... 53

Jankovics Norbert

EGY ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÁRPÁD-KORI BŐVÍTÉSE: A SÁGDÖRGICSEI (ZÁNKA)

TEMPLOMRÓL REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETÉNEK TANULSÁGAI 55

AN EXTENSION OF AN ÁRPÁD-PERIOD CHURCH: LESSONS FROM THE RECONST-

RUCTION OF THE CHURCH RUINS OF SÁGDÖRGICSE (NEAR ZÁNKA)71

ÚJKOR, LEGÚJABB KOR

Karlinszky Balázs

E SOLIDIS MATERIALIBUS - ZALA VÁRMEGYEI TEMPLOMOK AZ 1778. ÉVI

EGYHÁZLÁTOGATÁS JEGYZŐKÖNYVEKBEN77

E SOLIDIS MATERIALIBUS - THE CHURCHES OF ZALA COUNTY

IN THE RECORDS OF THE 1778 CANONICAL VISITATION 88

<i>Fülöp András</i>	
HÁROM SÁVOZOTT TEMPLOMHOMLOKZAT	
A 18. SZÁZADI VESZPRÉM MEGYÉBŐL	101
THREE STRIPED CHURCH FAÇADES	
IN EIGHTEENTH-CENTURY VESZPRÉM COUNTY	119
<i>Nagy Gergely Domonkos</i>	
A VESZPRÉMI PIARISTA TEMPLOM STÍLUSA	121
THE STYLE OF THE PIARIST CHURCH IN VESZPRÉM	133
<i>Hajdók Judit</i>	
A ZIRCI-VESZPRÉMI WILDE-ORGONAMŰHELY	135
THE WILDE ORGAN WORKSHOP IN ZIRC-VESZPRÉM	149
<i>Pintér Bálint</i>	
WAGRAM VAGY WIENERBERGER? SOROZATGYÁRTOTT ÉPÜLETKERÁMIÁK	
HATÁSA A RANOLDER INTÉZET ÉPÍTÉSZETI KONCEPCIÓJÁRA	151
WAGRAM OR WIENERBERGER? THE IMPACT OF MASS-PRODUCED	
HEAVY CERAMICS ON THE ARCHITECTURAL CONCEPT	
OF THE RANOLDER INSTITUTE	164
<i>Hajós-Baku Eszter</i>	
A WEEKEND-KÁPOLNÁTÓL A BAZILIKÁIG - TEMPLOMÉPÍTKEZÉSEK	
A BALATON-PARTON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN	165
FROM THE WEEKEND CHAPEL TO THE BASILICA - CHURCH	
CONSTRUCTIONS ON THE NORTHERN SHORE OF LAKE BALATON	
BETWEEN THE TWO WORLD WARS.	178
<i>Héczey-Markó Ágnes</i>	
VARIÁCIÓK OLTÁRRÁ - A FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM FŐOLTÁRÁNAK	
ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZADBAN	179
VARIATIONS ON THE ALTAR – 20TH-CENTURY RECONSTRUCTIONS	
OF THE HIGH ALTAR IN THE FELSŐÖRS PROVOSTRY CHURCH.	201

EPILÓGUS

<i>Galamb Zsuzsanna</i>	
GALAMB ZSUZSANNA: MŰEMLÉK LESZ?	
WILL IT BE A LISTED BUILDING?	205
RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA.	
A KÖTET SZERZŐI.	235

BEVEZETŐ

Ez a konferencia és a kötete a Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár illetve a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ közös, „Veszprém megye templomainak adatbázisa” című tudományos kutatási programjának eredményeire épít.

A projekt célja volt létrehozni a veszprémi római katolikus egyházmegye templomainak adatbázisát, ezáltal alapot teremteni ezek részletes építészettörténeti vizsgálatához, illetve lehetőség szerint megkezdeni azt. A kutatás a mai Veszprémi Főegyházmegye területére terjed ki, és egymásra épülő, egyre részletezőbb fázisokból áll, előkészítve a későbbi, teljességre törekvő feldolgozást. Kiterjed az építészettörténet módszereivel vizsgálható, eltérő jogállású és funkciót ellátó kápolnákra, plébánia- és szerzetesi templomokra, templomromokra a 10–11. századtól a jelen korig.

A veszprémi egyházmegye Magyarország egyik legkorábbi alapítású, a középkorban a Dunakanyartól a Drávaig tartó római katolikus egyházmegyéje. Az egyházmegyei határok 1777-ben történt alakításával, a szombathelyi és székesfehérvári püspökségek létrehozásával, kiterjedése a korábbinak mintegy 60%-ára, majd 1993-ban a kaposvári püspökség létrehozásakor végül mintegy felére csökkent. Ma az egyházmegye Veszprém megyét, Zala megye Zalaegerszegtől keletre és északkeletre fekvő részeit, illetve a szomszédos megyék néhány települését foglalja magában.

A készülő adatbázis többszintű, jelentős mennyiségű (archív) ábrázolást és nehezen hozzáférhető kutatási anyagot tartalmaz. A projekt első szintjén létrehoztuk az egyházmegye templomainak teljes körű digitális adatbázisát (1. szint), amely a főegyházmegyei levéltár honlapján 2017-ben elindított, fokozatos fejlesztés alatt álló, nyilvánosan elérhető egyházi közigazgatási névtárhoz, a „sematizmus” csatlakozik (<https://sematizmus.veflevertar.hu/>), onnan elérhető. Az adatbázis ezen szintjét kezdetben 400 épületre becsültük, azonban a gondosnak tekintett épület-alaplista a helytörténészek előzetesen megbecsülhetetlen mértékű információinak bevonásával folyamatosan bővül, s jelenleg is már közel 500 templomot számlál.

A templomlista elkészítését követően meghatároztuk és rangsoroltuk a feltárandó történettudományi és művészettörténeti szakirodalmat, illetve a feldolgozandó primer források körét. Elsődlegesnek tekintettük az egyháztörténeti forráscsoportokat, illetve műemléki és régészeti topográfiai

kiadványokat. Ezt követte az egyes településtörténeti monográfiák, illetve a részletes, egy-egy műemlék-csoportot vizsgáló szakirodalom feltárása. Külön volt mindezekről kutatandó az internetes adatbázisokban már elérhető megyei és helyi sajtó, amely elsősorban a történeti feldolgozásokban már nem érintett 20. századi és azon belül is 1950 utáni információk tekintetében jelentett gazdag forrásanyagot. A kutatás egyik ugyancsak önálló ága az egyes templomokról nyomtatásban megjelent – archív – képi anyag összegyűjtése: nyomdában megjelent vagy privát fényképalbumok, interneten vagy közgyűjteményben elérhető képeslapgyűjtemények.

Az általunk vizsgált primer források köre a főgyházmegyei levéltár igen gazdag anyagán kívül több budapesti és vidéki gyűjteményben található. Kiemelendő közülük a hazai intézményes műemlékvédelem folytonos történetű – egykori MOB, OMF stb. jelenleg – MÉM MDK gyűjteményei.

1. kép: Az „OTKA-csapat” egy része a Várpalota-inotai Szt. István király-templom bejárata előtt (balról jobbra: Fülöp András, Somogyi Boglárka, Galamb Zsuzsanna, Koppány András, Kónya Anna, Jankovics Norbert, Karlinszky Balázs, Héczey-Markó Ágnes felvétele, 2024)

Az adatbázis következő szintjén (2. szint) egy földrajzilag jól körülhatárolt – központi jelentőségű – területen, a főgyházmegye veszprémi esperesi kerületének valamennyi településén elvégeztük a történeti-, művészettörténeti,

műemléki értéket képviselő emlékeknek a műemléki nagytopográfia műfajának megfelelő feldolgozását. Ez az alapszintű adatbázisban található templomok közül közel 80 épület esetében, bővebb forrásanyag – köztük archív ábrázolások és írott források, a korábbi helytörténeti irodalom, épület- és régészeti kutatási dokumentációk – feldolgozására és helyszíni vizsgálatára alapozva, szöveges, rajzi-, valamint fotódokumentációval, illetve ebben a kategóriában terveink szerint minden épület esetében alaprajzzal bővíti az alapszintű adatbázist.

A projekt második felében, az adatfeltárást követően kezdődött meg az adatbázisban található templom-adatlapok tömeges készítése. Az adatlapok struktúrájának kialakítása és az ehhez kapcsolódó teszt-adatlapok létrejötte után negyedévente, ütemesen 60-70 darab adatlappal töltöttük fel az adatbázist. Egy templom adatlapját egy személy készítette a kutatócsoport tagjai által összegyűjtött információkat tartalmazó háttértárban rendelkezésre álló források és szakirodalom alapján. A kész adatlapot ezt követően olvasó-szerkesztő vette gondjaiba, aki szövegileg és formailag egységesítette azokat, majd ezt követően kerültek feltöltésre az elkészített adatbázis-felületén.

INTRODUCTION

This conference study volume builds on the results of the joint research programme by the Veszprém Archdiocesan Library and Archives, and the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre, entitled “Database of the churches of Veszprém County”.

The aim of the project was to create a database of the churches of the Roman Catholic diocese of Veszprém, thus creating a basis for and hopefully starting the detailed study of these churches from an architectural history perspective. The research covers the current area of the Archdiocese of Veszprém, and consists of successive, increasingly detailed phases, thus paving the way for a more complete study to be conducted at a later stage. It covers chapels, parish and monastic churches, and church ruins from the 10th and 11th centuries to the present day, which had various legal statuses and functions, and can be studied using methods applied in the history of architecture.

The Diocese of Veszprém is one of the earliest Roman Catholic dioceses in Hungary, founded in the Middle Ages and spanning from the Danube Bend to the Drava river. With the re-establishment of the diocesan boundaries in 1777 and the foundation of the Szombathely and Székesfehérvár bishoprics, its size was reduced to about 60% of its former territory, and then to about half with the creation of the Kaposvár bishopric in 1993. Today, the diocese includes Veszprém County, parts of Zala County east and northeast of Zalaegerszeg, and some settlements in the neighbouring counties.

The new multi-level database contains a significant amount of (archival) images and hard-to-access research materials. In the first stage of the project, we have created a comprehensive digital database of the churches of the diocese (Stage 1), which is linked to the publicly accessible and continuously upgraded ecclesiastical historical directory or “schematism”, launched in 2017 on the website of the archdiocesan archives, and can be accessed from the directory’s website. This level of the database was estimated to include 400 buildings at the start, but the carefully compiled initial list of buildings is constantly expanding, thanks to the information received from local historians, the amount of which was impossible to estimate beforehand, and now includes nearly 500 churches.

Following the compilation of the list of churches, we identified and prioritised the historical and art history literature to be reviewed, as well as the primary sources to be studied. We have given priority to the group of sources relating to ecclesiastical history, as well as monument and

archaeological topography publications. This was followed by the study of local history monographs and the detailed review of the literature on particular groups of monuments. The county and local press, already available on the internet databases, were to be researched separately, as they provided a rich source of information, especially regarding the 20th century and within that the post-1950 period, which was typically not covered by historical research. Another separate branch of research was the compilation of printed – archival – images of individual churches: published or private photo albums, postcard collections available on the Internet or in public collections.

In addition to the very rich material of the archdiocesan archives, the primary sources we have examined also came from several collections in Budapest and other parts of the country. Notable among them are the collections from the continuous history of institutional monument protection in Hungary, those of the former National Committee of Monuments, the National Monument Inspectorate, etc. and the current Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre (HMA MPDC).

At the next stage of the database (Stage 2), we processed the large topography of architectural heritage from the historical, art history and monument protection perspective, focusing on a key, geographically well-defined area encompassing all the settlements of the archdiocese's Veszprém deanery. Based on the review and local inspection of a larger pool of sources, including archive images, written sources, previous local history literature, and building and archaeological research documents, this expanded the basic database of churches in the case of nearly 80 buildings with additional texts, drawings and photos, as well as, in this category, floor plans for each building.

In the second half of the project, following the data exploration, church datasheets were produced on a mass scale from the database. Once the data sheet structure was finalised and the corresponding test data sheets were created, 60-70 data sheets were added to the database on a quarterly basis. Each church data sheet was prepared by a designated person, based on the background sources and literature available and collected by the members of the research team. The completed data sheets were then reviewed by a copy editor who standardised the texts and formats, and they were then uploaded to the database interface.

KÖZÉPKOR

*Papp Attila–Kaszás Zsolt–Látos Tamás–Zsiga Zsolt–
Klembala Zsombor–Buránszki Nóra*

VÁLOGATÁS VESZPRÉM VÁRMEGYE EGYHÁZI TOPOGRÁFIÁJÁNAK ÚJ EREDMÉNYEIBŐL

Jelen tanulmány készítésekor nehéz helyzet elé lettünk állítva, mert a terjedelmi keretek miatt csak egy kis szegletét tudjuk bemutatni a 2023 tavasza óta zajló kutatás eddigi eredményeinek. Így a választás hat olyan, látványos eredményt mutató, vagy épp kérdéseket felvető helyszínre esett, melyek önmagukban is érdekesek, de egymás mellett elhelyezve fel lehet mutatni általuk a kutatás szerteágazó feladatait és módszereit. A műemléki kérdéseket is felvető felütéstől, Hajmáskér ma látható katolikus Szentháromság-templomától indulva, melynél az írott források nem szem előtt lévő elemei adtak támpontot, a műholdképek és légifotók adta lehetőségeken, valamint a hagyományos terepbejárásokon át a geofizikai és LiDAR technológiák hozta eredményekig elég nagy spektrum bemutatható röviden. A mai megyehatárokat figyelembe véve így is kijelenthető, hogy a templomos helyek száma Veszprém megyében jóval nagyobb, mint amit az eddigi publikációk bemutattak¹, ennek sok esetben az alapkutatásként is kezelt Magyarország Régészeti Topográfiaja sorozat korai köteteinek hiányosságai között találni meg az okát.² Jó néhány lelőhely pontatlan benne, a módszerek kiforratlanok, a bevonható erőforrások kevesek voltak, de a legfőbb probléma a korszak sajátos viszonyai között keresendő. Ezek közül is kiemelkedik a korabeli szovjet katonai jelenlét, mely járásnyi területeket tett kutathatatlanná az MRT kötetek készítése idején, valamint a máig ható

¹ A területen fellelhető óriási mennyiségű kőanyag, valamint a szerteágazó mederrendszerű folyóvíz-hálózat stabil vízbázissal adják meg a lehetőséget a településenként kőtemplommal bíró falvak nagyon sűrű hálózatának kialakulásához. Korábbi kutatási eredmények, egyben kiindulási alapok: GUZSIK, 1979, KOPPÁNY, 1963, KOPPÁNY, 1967, a korai települési rendszer által felvetett kérdésekről pedig: ROMHÁNYI, 2021.

² Az első kötetek készítése majdhogynem kísérleti munkaként kezelhető, a kialakult módszertan ezért sem számonkérhető rajtuk. A főleg adatgyűjtés alapú munkát tovább nehezítették a megfelelő térképek hiányai, valamint a meglévőkhöz sok helyen előforduló szándékos – hidegháborús elvként „az ellenséget megtévesztő” – pontatlanságok, amik katonai doktrínaként kihatottak erre a munkára is. A topográfiai módszerek fejlődési ívé-ről bővebben: CZAJLIK, 2022. 22–33.

nehézségként itt lévő lőtéri és egyéb katonai területek folyamatos használata.³ De lássuk a példákat egyes kutatási metódusokra.

Hajmáskér – Szentháromság-templom

Ezt a helyszínt a korai szakaszra vonatkozó történeti ismertetéssel kezdénénk, mert a kutatása is történeti alapon volt lehetséges, és hozott új felvetéseket és eredményeket, valamint a konferencia tematikájában jelentős súllyal megjelenő Padányi Bíró Márton püspök életművében is releváns épület. Jelenleg műemlék jellegű épület besorolású barokk templom, az ismert, publikált középkori emlékek között nem szerepel, a középkoros kutatás számára mint épített örökség ismeretlen. A település alapítását Győrffy György a X. század végére teszi, feltételezve a katonai telep funkciót.⁴ Első említése⁵ az 1009-esnek tartott⁶ és ekként közismert, Gutheil jegyzékében 1002-es oklevélként azonosított, a vármegyerendszer kialakulásának egyik alapirataként is jegyzett királyi oklevél szövegében található.⁷

1. kép: Hajmáskér barokk temploma a belefoglalt rotundával. (fotó: Papp Attila és Balázsik Tamás képeiből, szerkesztette Mészáros Anna)

³ Ilyen kutatási problémákat vet fel Alsóballa, Felsőballa és Bánta temploma, melyek a lőtéren célobjektumként a monarchia ideje óta pusztultak el teljesen, kutatásuk, legalább alaprajzi szerkezetük felmérése szinte lehetetlen. A jelenlegi ismereteink szerint a ma aktív lőtéri területen is jelentős mennyiségű, még azonosítás szintjén sem egyértelmű egyházas helytel számolhatunk.

⁴ GYŐRFFY, 2013. 113.

⁵ ÉRSZEGI, 2010. 19–20. Az oklevél Szent Istvánhoz köthető, és bár a tihanyi átírata és annak győri átírata a ránk maradt szöveg, de a datálás problémáját okozó végtoldaton kívül a szöveget hitelesnek ismeri el a kutatás.

⁶ VERESS D., 1997. 4.

⁷ GUTHEIL, 2007. 17.

Itt Cari néven szerepel a falu, melyet a frissen alapított püspökségnek birtokként rendel az uralkodó. 1184–1188 közé tehető az a datálás nélküli oklevél⁸ amit a pápai követ, ostiai és velleteri püspök, Theobald alapján lehet erre a négy évre szűkíteni, kiállítása II. János veszprémi püspök idején történt⁹. Az adományozás előtt így a püspöki birtokok egyike. Plébánosának említése 1333-ból maradt fenn először.¹⁰ A templom korai időszaka a Veszprém megyei településszerkezet kialakulásának korai stádiumának tanúja, a meglévő római utak adta infrastruktúra köré települő, közvetlenül az államalapítás után létrejött falvak körtemplomai közé tartozik, nem kizárható, hogy a legkorábbi magyar építésűek egyike.¹¹ A következő kiemelendő időszakról, a Padányi-féle rekatolizáció idejéből rendelkezésre áll egy tanúvallomás jegyzőkönyve az időközben protestánssá lett templom 1733-as felújításáról, ami fontos adatokkal szolgál az épület külső freskóiról. Polgárdi József, az akkori lelkész, bár nem tudja azonosítani a megfestett alakokat, de leírása alapján a három figurális ábrázolásból kettő, egy Szent Kristóf¹² és egy Köpönyeges Mária¹³ egyértelműen azonosítható.¹⁴ Ezután épül fel a mai templom, amelynek kapcsán Padányi szentszéki jelentésében említést tesz róla, hogy „az ott lévő ősi körtemplom formáját” bele kell foglalni az épülő Szentháromság-templomba. Ebben az esetben a meglévő épületrész alapján a rotunda tömegét, álló falait érthette a püspök a belefoglalt forma alatt.¹⁵ Az alaprajzi hasonlóság alapján lehetséges, hogy az itt megszületett különleges forma adta negyed évszázaddal később az egyes számú császári kamarai

⁸ BÉKEFI, 1913. 73. „Egyházat, egy márká évi jövedelmével, János veszprémi püspök 1184–1188 a veszprémi káptalannak adományozza, hogy ennek a nyomorúságán segítsen.”

⁹ GUTHEIL, 2007. 32.

¹⁰ MRT 2. 98.

¹¹ Bővebben a római úthálózat és a centrális templomok viszonyáról Veszprém körzetében: PAPP, 2022.

¹² Megyén belüli analógiaként hozható Alsóörs és Tapolca fennmaradt Szent Kristóf-ábrázolása. GONDOS–HORVÁTH, 2005. 112–117., 208–210.

¹³ A köpönyeges madonna ábrázolásának fennmaradása ebben a térségben unikális lenne. A témáról bővebben: GOMBOSI, 2008.

¹⁴ KÖBLÖS, 2011. 185–186. A vonatkozó szövegrész: „Vallya, hogy régi papista templom volt, mellyet a’ sanctuarium is bizonyítja, a’ mint hogy még ma is a’ templomnak délről lévő külső falán három rendbéli képek láczotnak. Jóllehet micsoda szentek képei legyenek, nem tudgya, de hogy azok közül egyike nagy palástos kép, kinek palástya alatt híveknek írott képei látotnak, másik a magassab, kinek vállán egy gyermek ülni iratik, harmadik pedig három rendbéli hoszu ruhában. Mikor ujjitatt az kérdésben lévő templom, mivel akkoron itt nem volt, nem tudgya, hanem a coruson lévő 1733 esztendő szám meg mutattya, midőn ujétatt volna azon templom.”

¹⁵ KOPPÁNY, 2014. 47–48.

típus-terv alapját.¹⁶ A templomhelyet a kutatás ismerte, ennek írott anyagai jól visszakövethetőek az alispáni kérdőíven¹⁷, valamint az LDM adattári anyagában¹⁸ is, de álló épület nyoma nem maradt fenn az emlékezetben.¹⁹ 2014-ben zajlott a templom felújítása, amikor a lábazati részekben a fedés eltávolításával végeztek szigetelést és kapott a templom új, színezett vakolatréteget. A Balázsik Tamás (MÉM MDK) által készített fotódokumentáció egyértelmű bizonyítékát adta a középkori rotunda álló falainak. Nagyon szépen látszik a környék rotundáira általánosan jellemző falazási mód és építőanyag, valamint a többi épületrész téglából történt építése, igazolva az eddig nem vizsgált, álló, építészeti is értékelhető mértékben ránk maradt korai rotunda meglétét.

¹⁶ Cs. DOBROVITS, 1983. 184.

¹⁷ Ezek az ívek több pont is releváns, de van olyan kérdőpont ami konkrétan kér be régészeti információt. Szövege: „Találtatok-e a határban emberi csontok vagy csontvázak? Ez utóbbiak minő helyzetben (nyújtott, ülő, guggoló, vagy összezsugorított helyzetben) és minő irányban feküdtek? Voltak-e edények, vas, bronz, vagy kőtárgyak mellette?” Az 1903-ban erre adott válasz: „Igen, a rom. kath. templom mellett lévő agyagbányában több hullacsont fekvő helyzetben, minthogy azonban még koporsó darabok is találtak a több rendszeresen eltemetettnek látszó emberi hulla maradványok találtak, - ezen a helyen a régi időkben rendes temető lehetett.” LDM Régészeti Adattár, ltsz.: 67.722.

¹⁸ Mészáros Zoltán, egykori iskolaigazgató Nagy László múzeumigazgatónak címzett 1948-as keltezésű levelének tartalmilag fontos részletei: „Hajmáskéren, a római katolikus templom mellett levő harangozólakás szérűskertjében „krumplis-vermet” ásott Vass József, hajmáskéri lakos. Ásás közben egy sírra bukkant, melyet kibontott. A porladófélben lévő csontok között a mellcsont tájékán találta azt a rézből való, kis függőkkel ellátott díszet, melyet mellékelve megküldök Igazgató úrnak. Sajnos, a megtaláláskor még épségben lévő kis díszet – (őszintén megmondva nem tudom, minek nevezzem) – tegnap, 19-én fogóval szétszedte a megtaláló és nagy rongálást okozott az oldalának kilyukasztásával is. Feltehető, hogy ugyanabban a sírban más hasonló régi leletekre bukkanna a kutató. Vass József állítása szerint még több, kb 10-12 sír van a kertjében, aránylag kis helyen. Magán kutatásaim közben a következőket tudtam meg. A mostani r.k. templomot Padányi Bíró Márton veszprémi püspök építtette, ezelőtt 201 évvel. Az építéskor lebontásra kerülő régi templom körül találtak sírokat, melyek egy, már akkor is ismeretlen eredetű temető maradványai voltak. Az újabb időkben történt templomkörüli építkezések alkalmával több helyen bukkantak régi sírokra. Egy általánosiskolás tanítványom elbeszélése szerint ők 1944-ben a templomkerítés tövében agyagot bányásztak, amikor az agyag között koponyát, más emberi csontokat és az ő szavai szerint „olyan érdekesalakú, cifrarajzú cserépkorsót meg bögréket” találtak. Mindezek ugyanazon a helyen újra el lettek temetve. Szintén a templomkerítés mellől, egy másik sírból való az az alkarcsont, melyet szintén mellékelten küldök.” LDM Régészeti Adattár, ltsz.: 67.725.

¹⁹ PEHM, 1934. 460–463. Pehm (Mindszenty) József jegyzékében a templom új alapításként szerepel, a plébánia visszafoglaltként. A más felekezettől elfoglalt és lerombolt épületként is jelzi a katalógus.

Sümeg – temetőkápolna

A térképi adatok, pontosabban az első katonai felmérés tükrében a kutatás fókuszába került egy olyan épület, ami szintén újkoriként ismert, de a meglévő adatok megérnek egy újragondolást. A centrális épület Sümeg délnyugati, egykoron önálló településként funkcionáló részén áll a mai

2. kép: Sümeg temetőkápolnája (fotó: Fekete Fruzsina)

temető északkeleti részén. Mérete és formai elemei alapján illene a korai rotundák sorába: szentélytoldata van, ma látható külső nézetben félkör-íves²⁰, szabályosan keletelt. 1816-os építési dátuma alapján újkori épület lenne, viszont ennek markánsan ellentmond, hogy az első katonai felmérés jelzi a helyszínt mint templomot. Itt is feltételezhető az a helyzet, mint a fentebb említett Hajmáskérnél, ahol a középkori centrális templom falait mint létező épületet/épületrészeket felhasználták. A Padányi Bíró Márton által követett elvek és hagyományok továbbvitele itt Sümegben, mely hosszú

²⁰ Itt felvetném a hasonló, kis méretű változtatás hipotézisét, mint az ösküi rotundánál. Erről a patkóívesként épült, de átfaragott szentélyű épületről bővebben: KOPPÁNY, 1994.

ideig volt a püspök központja, indokolhatják a rotunda ilyen módon történő „újrafelhasználását”.²¹

Az épület pont funkciója miatt nehezen kutatható, a ma is működő temető miatt középkori cintermének igazolása, mely tisztázná az egykori plébániatemplom funkciót, nagyon nehezen megoldható, se műszeres lelőhely-felderítéssel, se szondázó ásatással nem vizsgálható. A nemrég felújított magánkápolnánál a falkutatás sem életszerű jelen pillanatban, bár az esetleges összeépítést jól mutathatná. A tisztázás érdemi lehetősége az alapfalakra nyitott szonda lehet a jövőben, mely a középkori ívfalak meglétét igazolni vagy cáfolni tudná.

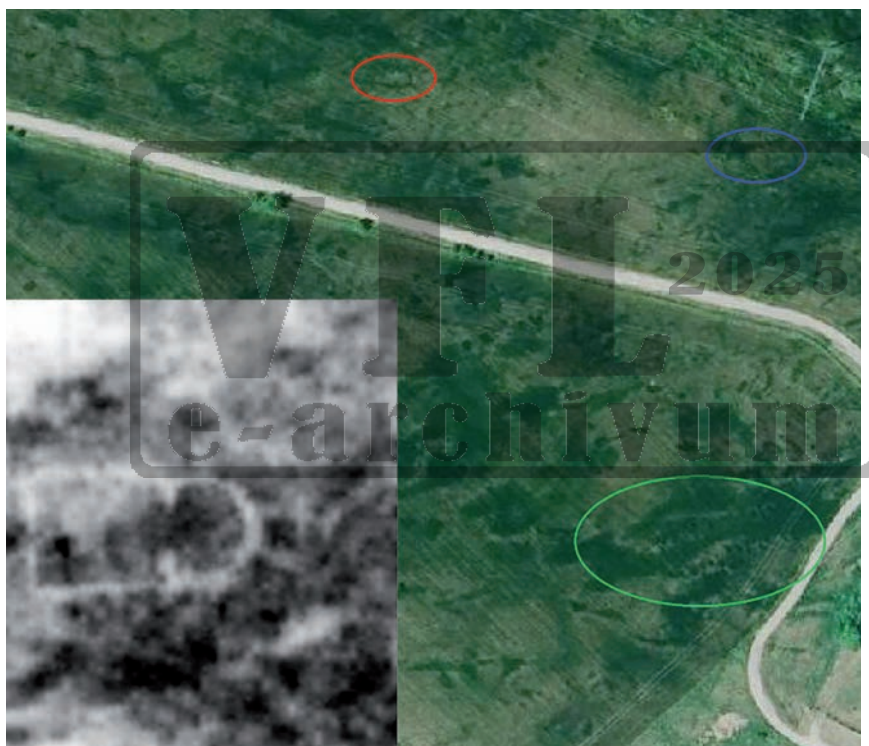
Papkeszi – Szentmártonfölde

Papkeszi mai közigazgatási területén négy kutatott falu volt ismert. Keszi temploma a mai református templomba beépítve vizsgálható, látható középkori részletekkel és a parókia kertjében a cinterem kőfalának azonosítható részleteivel. Sár temploma is ismert, viszont a pusztatoronyként is leírt egyház helyén, a ma körbeszántott és csak alapfalaiban meglévő épületnél az archív légifelvételek egy modern épületet mutatnak. A körülötte lévő szántó detektoros kutatása és hagyományos terepbejárással végzett vizsgálata azonban igazolta a templomot, közvetlenül mellette temetőanyaghoz viseleti elemként köthető fémleletek (csatok, pártáöv) kerültek elő, valamint a lelőhely hosszabban elterülő Árpád-kori kerámiaanyaga mellett a késő középkori anyag az épület körül fókuszálódik, mutatva a megváltozott településszerkezetet, középpontjában a templommal. Rostás falu templomának helye a Séd túlsó partján, Sártól látótávolságban azonosítható. Gellye volt az az egy az ismert felvetések sorából²², amit a terep adottságai miatt csak igen jelentős beavatkozás mellett (nagy területű aljnövényzet-irtás) lesz mód alaposan felderíteni. Műholdképek vizsgálata közben Molnár Csaba múzeumbarát önkéntes viszont egy mind méretében, mind formájában templomra utaló jelenséget fedezett fel a pontosan (Keszi, Sár, Rostás), illetve közelítőleg (Gellye) ismert falvaktól távol, Papkeszi jelenlegi lakott területének északkeleti határában, a Vilonyára vezető, ma már csak murvás dűlőút közelében. A 8 méter hosszúságú és 6,30 méter szélességű, téglalap alaprajzú hajóhoz a diadalív jól látható pillérei után egy, a hajóhoz kis behúzással indított félköríves szentély csatlakozik, az épület tájolása enyhén

²¹ Mivel a 18. században a gazdasági etika és a pénzügyi fegyelem nem mondható stabilnak és bizonyosnak, így nem zárható ki a „fele költség, teljes összegű számla” elve.

²² Itt még kérdés, hogy településként mennyire kiépült, és egyházas hely volt-e egyáltalán. Kései nyoma malomhelyként ismert, de ennél a helyszínnél még nem áll kellő adatmennyiség rendelkezésre.

délkeleti. Ami viszont furcsa, és első pillanatban nehezen értelmezhető volt, az a pozitív növényjel, azaz a falak helyén enyhén magasabbra és dúsabban növő növényzet. A szűkebb környezetben hasonló módon mutatkozott római épület és avar korra keltezhető temető nyoma is. A sírhelyeknél a beásás indokolhatja ezt a jelenséget, de a falaknál már erősen kérdéses. A geofizikai vizsgálatok során az akkor még csak feltételezett templomépület talajradaros mérésére került sor, ami több érdekes eredményt is hozott. A cca. 18-20 cm-en már meglévő alapsziclába mélyítve készült alapárok jól kivehető a mérési eredményen; ez igazolta a templom létét és méreteit. Viszont a nem megszokott alapozás felvet kérdéseket, melyek egy szondázó kutatásig nem lesznek tisztázhatóak.

3. kép: Szentmártonfőde új lelőhelyei a 2016-os MEPAR műholdképen (pirossal jelölve a templom, késsel egy római épület, zölddel az avar temető) valamint a radarmérés képe. (képek forrásai: <https://mepar.mvh.allamkincstar.gov.hu>, MNM KK Műszeres Lelőhelyfelderítési Osztály, szerkesztette Mészáros Anna)

A környék nehezen művelhető „sziklaplató”, a Palotai-sík szinte csak legelőnek alkalmas termőrétegű területének része. Felmerül az a kérdés,

hogy ha a stabil sziklarétegbe marták bele az alapozási árkot, akkor miért kellett belőle a templom pusztulása után a kötésben lévő köveket kitermelni, hisz a római épületmaradványok, valamint a teljes táj környezet szinte kimeríthetetlen építőanyagforrás? De a nem hagyományos épületalapozás is felmerül, ami a téglá és sár változattól a fáig felvet hipotetikus lehetőségeket.²³ A templom és falva további kérdőjeleket eredményezett, azonosításánál a Csatár helynév merült fel elsőként, mely szerepel a környék falvait is megnevező 1352-es birtokperben²⁴ és 1353-as folyományában, valamint a csatári apátság és annak kegyurai, a Gutkeledek több falut is birtokolnak ebben a szűk térségben. A megoldást véleményünk szerint egy Vilonya kapcsán elvégzett 1481-es határjárás adhatja meg, ahol a mai Papkeszinél lekövethető útvonal a víz déli partján Keszi és Rostás érintésével halad, majd az északi oldalon Sár után egy Szentmártonföldre nevű települést említ²⁵. A megtalált és több módszerrel is igazolt egyházas hely földrajzi helyzete, és

²³ JAKAB–JANKOVICS, 2013. 182–184. Hasonlóan sok kérdés merül fel, mint a Nagyhalász határában, a Lőrinczy Gábor által kutatott „pusztatemplomtól” 80 méterre előkerült, vele közel időszakban épült és az Árpád-kor végén megsemmisült templomnál. Annak alaprajza is analóg a Papkeszi mellett felleltre, és a nem szokványos alapozás is jó analógiává teszi a földrajzi távolság ellenére is.

²⁴ KUMOROVITZ, 1953. 173. „1352. ápr. 21-én a fehérvári káptalan jelenti I. Lajos királynak, hogy a János választott veszprémi püspök és káptalanja részére kiadott általános eljárási parancsa értelmében kiküldte Német István mester kanonokot, s amikor kíséretében Volpoth fia László, április 9-én, a Chatar-i egyház földjei s a Premorton-i és a Koachy-i földek között fekvő Beykchen nevű birtokot a szomszédok és határos birtokosok jelenlétében a káptalan birtokában levő oklevélben foglalt határai szerint az említett birtoktól elhatárolta és a káptalan részére visszafoglalta, mivel a káptalan képviselője a Koachy nyugati részén, a Sar-víz hídjától északra fekvő harmadfél holdnyi és kertnek alkalmas földről azt monddotta, hogy nem a Koachy-i, hanem a Premorton-i birtok határai közé esik, Koachy-i Beke fiainak a famulusai és jobbágyai a visszafoglalt s elhatárolt egy ekealjnyi földnek, 30 falcastrumnyi rétnak és egy cserjésnek az egyház részére való iktatása ellen tiltakoztak, s ezért uraikat, Lászlót, Benedeket, Györgyöt és Leustákot június 3-ra a király elé idézte.”

²⁵ KAMMERER–DÖRY, 1915. 291. A releváns szövegrész: „Qui tandem exinde ad nos reversi, nobis concorditer retulerunt eo modo, quod feria quarta proxima ante festum beati Mathei apostoli et ewangeliste proxime preteritum idem homo vestre serenitatis dicto nostro testimonio presente antefatos reverendum dominum Albertum episcopum ecclesie Wesprimiensis in possessione sua Zenthisthwan, ac capitulum ecclesie Wesprimiensis in possessione Kezy, dominum Petrum custodem ecclesie Albensis similiter in possessione Rosthas, item Barlam et Stephanum Sary in porcionibus ipsorum possessionariis in possessione Malomsaar habitis, necnon conventum ecclesie sancti Martini sacri montis Pannonië in possessione eorum Zenthmarthonfeldew appellate in comitatu Wesprimiensi existentis, in causam attractos, prescriptas literas et literalia instrumenta exhibituros ac de iudiciis decem et octo marcarum vestre serenitati et parti adverse satisfacturos contra annotatum capitulum ecclesie Albensis ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturas in vestram personalem evocasset presenciam.”

az eddig nem fellelt Szentmártonföldre adja a lokalizációs hipotézisünk alapját, mely így a templom létén kívül a titulusát is megismerhetővé teszi önálló megnevezés és az egyház védőszentjéből képzett helynév alapján is.

Felsőörs – Pesze

4. kép: Pesze kutatásánál felhasznált képi adatok, a 2016-os műholdképből generált térkép, búzaéréskor készült légifotó és a magnetométeres mérés eredménye. (képek forrásai: <https://mepar.mvh.allamkincstar.gov.hu>, Lengyel Kálmán, MNM KK Műszeres Lelőhelyfelderítési Osztály, szerkesztette: Mészáros Anna)

A lelőhely több korszakos, gazdag régészeti örökséget hordozó terület, de a templomának eddig pontos elhelyezkedése és alaprajza nem volt ismert. A 2023-ban végigelemzett műholdképek sorában szintén Molnár Csaba érdekelésként került elő egy olyan jelenség, mely alapján az addig ismert lelőhelyen kívülre helyezhettük az épületet. A felvételen jól kivehető volt a szentély félköríves fala, ami később, a föld művelését végző Lengyel Kálmán által készített drónfelvétellel vált teljesen egyértelművé.²⁶ Egy, a Papkeszi mellett fellelt templommal analóg formájú, egyhajós, a diadalívnél kis szűkítéssel indított felköríves szentélyű templom vált láthatóvá, utólagosan hozzáépített sekrestyével. A területen fémkeresős terepbejárásokat tartottunk és geofizikai vizsgálatra – jelen esetben magnetométeres mérésre – került sor. A középkori fémanyag jól megmutatta a település kiterjedését, emellett számos római korai lelet is előkerült; új adatként pedig az avar kor

²⁶ Ezúton is köszönetünket fejezzük ki Lengyel Kálmánnak, hogy a területén zajló kutatásra a lehetőséget biztosította, és munkánkat több módon is segítette.

temetőanyaga is megjelent a vizsgált föld nyugati szélén. A templom épületének enyhe, szabad szemmel is észlelhető kiemelkedéséről került elő egy jó eséllyel az épületbe rejtett éremkincs maradáka, amit a szántás egy 10 méter sugarú körön belül mozgatót el. Az érmék Jagelló Ulászló és I. Ferdinánd denárjai, így a török pusztítás elől rejtett kincslelet maradákaként értelmezhetőek. Érdekes lelete volt a peszei területnek egy angol textilplomba hamisítványa is. A templom mellett déli irányban közvetlenül jelentős mennyiségű olvadt alumínium és vasszerelvények, löszmaradványok kerültek elő, a fegyverzeti elemek alapján egy orosz T-34/85 típusú orosz harckocsi kilövési helye azonosítható itt.²⁷ Oral historyként áll rendelkezésre az az adat, hogy a földről több pótkocsinyi követ hordtak el, és a javát erről a helyről. Így feltételezhető, hogy a templom még valamekkora álló fallal rendelkezhetett, saját omladéka alatt részlegesen megőrződve egészen 1945 tavaszáig. Ennek a fedezékét kereshette a harckocsi, melynek felrobbanása okozhatta azt a végleges kárt a maradék falazatban, melynek a szántást akadályozó, immár kötés nélküli köveit hordták el később. A mérési képen mind a templom, mind a kilövési hely fémanyaga jól megfigyelhető. Az épület mérési képen jól látszik a nyugati karzat alapozása, és a hajóban látható egy jelenség, ami kegyúri sírra utal de ez csak ásatással válhat bizonyossá.

Gyepükaján – Kiskeszi

Ennek a templomnak az előkerülésében is szerepe volt a légi régészetnek, de itt egy másik szempontot figyelembe vevő, szintén civil oldalról, önkéntes által felvetett szempont adta az apropót.

A Meleg-víz nevében is hordozza jelentőségét, a termálforrások által minden korszak minden évszakában stabil vízhozamú és be nem fagyó folyóvíz minden korszak emberének a folyamatos jelenlétét feltételezi. A közismert Nagykeszi templomával szemben, egy áradástól védett platón figyeltünk fel egy a kaszáló közepes növényfedettsége mellett is szabad szemmel látható jelenségre, ami a korabeli túlparti falu, Kiskeszi templomaként azonosítható. A települést a megyei topográfia készítése során kissé odébb és pontatlan területtel azonosították, gyakorlatilag a plató alatti, művelhetőbb, vizenyősebb részen. A falu jelentős része és temploma nem volt lelőhelyként ismert eddig.²⁸ Legutolsó térképi ábrázolása 1787-ből ismert, amelyen a „régí fehér-vári út” mentén jelölik.²⁹

²⁷ Az 1945 március 24-én, Felsőörs határában zajló harcok tárgyi emléke, köszönjük a környék hadi eseményeit és hadirégészeti elemeit évtizedek óta kutató Pálffy Sándornak az alkatrészek azonosítását és történeti kontextusba helyezését.

²⁸ MRT 3, 99.

²⁹ MNL OL S 33 – No. 4. Gyepükaján és Káptalanfa (Zala m., ma Veszprém m.).

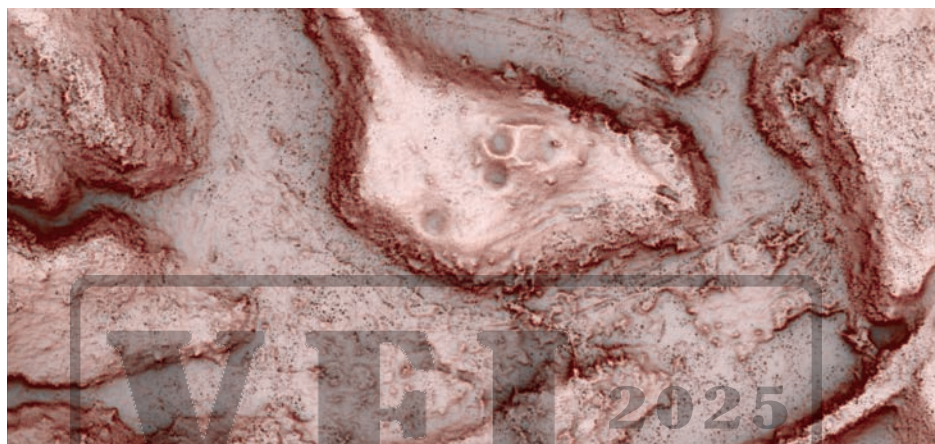
5. kép: A 2015-ös MEPAR műholdképből generált térkép, melyen a templomrom és cinterme jól kivehető
(forrás: <https://mepar.mvh.allamkinestar.gov.hu>)

Az épületnél a cinterem fala markánsan látszik, saját omladéka alatt pár kősortnyi álló falazatra utal a jelenség. Benne a templom romjai enyhén bolygatottak, így alaprajzi szerkezet még nem áll rendelkezésre, ennek tisztázásához ásatásra lenne szükség. A területről rendelkezésre álló archív légifotók és műholdképek is egyértelműen mutatják az épület maradványait, így a lokáció nem kérdéses. A fémkeresős kutatás során – ami a falu területét is lehatárolta – egy kevésbé bolygatott, emiatt az átlagos állapotnál gazdagabb és jobb állapotú leletanyaggal bíró területet ismertünk meg. A Nagykeszire kivezető, római eredetű út itt, a két templomos falu között vezetett át a Meleg-vízen, jó eséllyel híd formájában, melynek egyenes meghosszabbítása a Kiskeszinek helyet adó platóra felvezető, a platót megbontó mesterséges rézsú. A viszonylag közel lévő sziklás altalaj miatt a korabeli házhelyek közül sok ma is kivehető. Kiemelkedőek a gazdag leletanyagból a kések³⁰, nyílhegyek és számszeríjhegy, amik a felvezető rézsú mellett, az örposztnak

³⁰ A steiri kések is szép számmal jelen vannak, hasonlóan a túlpárti területhez, ahol a falu melletti földvár területéről is ismert mesterjegyes steiri kés. Holl–Parádi, 1982. 196.

potenciálisan alkalmas helynél kerültek elő, valamint egy, a talpazatával együtt ugyanott előkerült nürnbergi típusú gyertyatartó³¹, mely korszakra szintén a 15. századra keltezhető, mint a Nagykeszi területén előkerült kerámia gyertyatartók³².

Taliándörögd – Insula Pilup

6. kép: LiDAR felmérés képe (RRIM) a remetetájrról, benne a szigettel és az épülettel (készítette Látos Tamás)

Itt szintén önkéntesek felfedezése adta a kutatás alapját. Sütő Krisztián múzeumi önkéntes kapott adatokat egy nagyon nehezen észlelhető, középkorhoz köthetőnek gondolt helyszínről Taliándörögd határában. A terület felkeresése után, ami a téli vegetációnál látni engedte a cca. 60 cm hosszán és pár centi magasan kibúvó falsík részletét, tanulmányozni kezdte a környékről fellelhető térképanyagot. Ezek között az 1827-es Hlobutschek-féle³³, a szőci határokat tisztázó térkép volt az első marker, amelyen a „romgyanús helyen” a Rudera St Helena felirat jelezte az egykori egyházat. A kutatási folyamat itt teljes mértékben kimerítette a felhasználható régészeti eszköztárat, beleértve a klasszikus terepbejárást, a közösségi régészeti módszereket (fémkeresőzéstől a bozótirtáson át a helytörténeti közreműködésig), a drónos, a geofizikai és a LiDAR-os vizsgálatokat. Az 1263-as, Pál veszprémi püspök-féle vizitáció első megnevezett helyszíneként azonosított korai

³¹ LOVAG, 1999. 194–197.

³² HOLL–PARÁDI, 1982. 192–193.

³³ MNLOLS16–No. 339. Szóc, Raskó, Dobos, Saska (Zalam.) bel-és külterületénéktérképe. A korabeli térkép meglepően pontosan, a valós helyén ábrázolja az épület maradványait.

remeteség általános információit jelen tanulmányban nem részleteznénk³⁴, a cikk fókuszába a templomépület és a köré fonódó, épített tájként értelmezhető remeteség kerül. Maga a remeteség egy jól lehatárolt, mesterségesen létrehozott sziget, melyet az észak-déli irányú, vízmosásokkal határolt földnyelvből választottak le. A földnyelv nyugati szélét hagyták csak meg, ami földhídként vezet be a szigetre. A kis méretű templom a fellelt nyomok alapján egy vagy két kis méretű, paticsfalú lakóépülettel és egy kis udvarral együtt alkotott zárt egységet. A nyugati vízmosásba folyamatos vízhozamot biztosító forrás máig helynévi marker Ilonaházi-kút néven.³⁵ A forrás adta vízmennyiséget a két ág összefolyásánál rekesztőgáttal és a keleti ágra telepített szabályozógáttal tették halastóvá. A templomépületről egy helyi leirat is megemlékezik, mely az akkor még azonosítatlan helyen lévő kis templomról ad hírt, melynek nyolcszögletű tornya van.³⁶ A drónnal készített magasságmodell (DEM) is mutatta már ezt a formát, a talajradar viszont ezt nem tudta megerősíteni.³⁷ Teljes bizonyosságot ezen a helyszínen végül a LiDAR felmérés adott, mely nemcsak a teljes remetetáj elemeit tette kiválóan láthatóvá és vizsgálhatóvá, de a templom nyugati oldalán lévő, formavilágát tekintve Szigliget és Lesencefalui templomaival analóg tornyot is szépen kirajzolta. A templom omladéka a meredek vízmosásba nem zuhant le, a sziget peremén egy szabályos vonalban megállt, ebből a vonalból nagyobb méretű vasszegek kerültek elő, jelezve az épület omlásának a felhagyástól számított, nem túl kései idejét. Az így rekonstruálható rönkkerítés mellett az épület területén előkerült zsindelyszegek jelentősek még, jelezve a nád- vagy fafedést, és kizárva a cseréptetőt. A közel teljesen érintetlenül fennmaradt sziget egyetlen pontja sérült csak kissé, így a szentély formája maradt kérdéses, melyet csak ásatással lehet a későbbiekben tisztázni.

³⁴ Bővebben a lokalizálás folyamatáról és a közben felmerülő vizsgálati szempontokról: PAPP, 2024.

³⁵ VMFN, 1982. 57-58.

³⁶ A már Guzsik Tamásék felmérőmunkáját is segítő sáskai helytörténész, Tóth Joachim által készített „Kolostorok helyei, bennük élt szerzetesek – netán vörös barátok?” munkacímű kézirat megszerzését külön köszönöm Sütő Krisztiánnak. A vonatkozó szövegrész: „Számolom, sorrendbe kell raknom az Agár erdejében omladozó egyházakat, mert Dabosban még egy romtemplom tűnik elő az avar alul, egyet meg keresünk, mert R. Jenő bácsi, sáskai lakos emlegette, hogy fenn Dabosban, a Szimájszter erdészház környékén volt egy templom, aminek éppen nyolcszögű tornya volt (mint a szigligeti-avasi templomnak) hát ezt is keressük, azonban eddig nem leltünk a nyomára, bizonyosan széthordták, azonban a legbiztosabb, hogy valamely épület alatt vagyon.”

³⁷ Saját, szétterülő omladéka alatt lévő, kis magasságú álló falszakaszokról van szó, így a radar nem volt hatékonyan alkalmazható, ellentétben a javarészt vertikális kiterjedést mutató Papkeszivel.

Összegzésként kijelenthető, hogy a megyei templomállomány a szerteágazó vízfolyások által sűrűn tagolt és kőben különösen gazdag táj miatt kiemelten nagy mennyiséget mutat. Ezek egy jelentős része vagy még nem azonosított, alaprajzilag nem ismert, vagy egyértelmű adattal sem bíró, a kutatás számára eddig ismeretlen egyházas hely. A teljes körű régészeti eszköztár alkalmazása ezt a ma ismert középkori épületállományt folyamatosan újabb helyszínekkel gyarapíthatja. A bemutatott példák is jól szemléltetik, hogy egységesen, mindenhol alkalmazható módszer nincs, minden egyes helyszínen más metodika alapján lehet alapinformációkat szerezni, majd azok helyspecifikus vizsgálatával eredményeket felmutatni.

A SELECTION OF NEW RESULTS FROM THE ECCLESIASTICAL TOPOGRAPHY OF VESZPRÉM COUNTY

The medieval churches of Veszprém County are particularly abundant due to the landscape, which is densely structured by ramifying watercourses and particularly rich in stone. A significant part of these churches are either not yet identified, their ground plan is not known, or we have no clear data about them and they are therefore unknown to research. The application of a comprehensive archaeological toolbox could add new sites to the already established medieval building inventory. The examples presented in this article also illustrate that there is no one-size-fits-all method, that each site can be identified using a different methodology to obtain basic information and then produce results through site-specific analysis. At Hajmáskér, historical and archival sources, at Sümeg, contemporary maps, at the church of Kiskeszi, metal detector finds and aerial photographs, and near Papkeszi, satellite images, traditional field surveys, followed by magnetometry and ground penetrating radar, provided the results. At Felsőörs, the satellite imagery was followed by the drone photo and then the magnetometer survey provided the answers; while at Taliándörögd, all elements of the complex landscape survey, including LiDAR, were needed to obtain clear results. Six different sets of methods were applied at six different sites, adapted to the specific conditions of the site which led to the discovery of new sites and the confirmation of older ones.

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A TIHANYI SZŰZ MÁRIA ÉS SZENT ÁNYOS BENCÉS APÁTSÁG ALTEMPLOMÁBAN

Az 1055-ben alapított tihanyi, Szent Ányos és Szűz Mária tiszteletére szentelt bencés apátság templomának építéstörténetéről sok összefoglalás készült már. Ami miatt most mégis aktuális erről újra írni, azok a 2021-ben végzett régészeti kutatások, amelyek eredményei, ha nem is változtatják meg gyökeresen tudásunkat a templomról, de mindenképpen tovább árnyalják azt a csekély mennyiségű információt, amit az épület középkori periódusáról ismerünk. A 2021-ben történt ásatás nem volt előzmény nélküli. Már a távolabbi múltból, a régészet módszertanának kialakulása előtti időkből is maradtak fenn utalások, leírások arra vonatkozóan, hogy a szentély alatt elhelyezkedő altemplomban, amely egyúttal az alapító, I. András király (1046–1060) temetkezési helyeként is funkcionált, végeztek kisebb nagyobb ásatásokat az uralkodó földi maradványai után kutatva. Mai értelemben vett ásatás azonban csak a kolostor fennállásának 900. évfordulójának közeledtével, 1953-ban történt László Gyula és Nagy Emese régészek vezetésével. Későbbi falkutatások és ásatások a kolostor területén,¹ illetve az épületegyüttes környezetében történtek,² valamint a rendszerváltás után is zajlottak kisebb kutatások a templom felújításával párhuzamosan.³ Ezek azonban a templom építéstörténetét a kevés előke-rült – jellemzően alapítás kori vagy annál nem sokkal későbbi – kőfarag-ványt leszámítva,⁴ nem gazdagították. Itt jegyezném meg, hogy a gótikus építészeti elemek látványosan alacsony száma a korábbiakéhoz képest arra utal, hogy a templom a végvárrá alakítás előtti mintegy ötszáz évet jelen-tősebb átépítés nélkül élhette át. Nagyobb, gótikus építkezésekkel inkább a kolostorépületnél számolhatunk.

¹ KRAMER-TÓTH, 1966.

² KRALOVÁNSZKY, 1994., Fülöp, 2010., FÜLÖP–JANKOVICS, 2012.

³ A felújítás során László Csaba, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal régésze végzett itt szakfelügyeletet, számottevő újdonság azonban nem került elő.

⁴ Tóth Sándor a szentély keleti falában egy nagy méretű vállkövet talált (Kramer-Tóth 1966, 236.) 2010-ben egy homokkő vállkő került elő, amely minden bizonnyal a templom-hoz tartozhatott (FÜLÖP–JANKOVICS, 2012, 375.)

Az 1953-as feltárás eredményeképpen előkerültek az altemplomban az évszázadok során kialakított sírgödrök, amelyek nagy része eddigre már bolygatva volt, csak néhány esetben sikerült érintetlen, *in situ* temetkezést találni. Azonban ezek is már a 18. századra tehető szerzetesi sírok voltak.⁵ A bolygatásokról a legkorábbi adatokkal Bél Mátyás szolgál, aki 18. század eleji leírásában megjegyzi, hogy már ekkor is az alapító, I. András király csontjait mutogatták itt az érdeklődőknek.⁶ Később Récsey Viktor (1858–1908) tihanyi bencés szerzetes számolt be a 19. század végén történt felújítás során végzett „régészeti” munkákról. Ekkor több sírt is találtak, és a feltárt csontokat végül a déli mellékhajóban, egy kővel falazott sírban helyezték el. (1. kép)

1. kép: A 19. században összegyűjtött csontok az 1953-as feltáráson
(MÉM MDK Fotótár, ltsz.: 040.917N)

⁵ MÉM MDK D25875.

⁶ LUKÁCS, 1943., 279.

A leletek közül – bár már csak leírásból ismerjük, mert a kolostor államosításakor ezek a tárgyak elvesztek – kiemelkedik egy mellkereszt, amelyet ekkor találtak egy feltehetően apáti sírban az altemplomban. Ugyan Récsey Viktor a keresztet középkorinak tartotta, viszont cáfolhatók az érvei miszerint a török kor utáni apátok mind a barokk kriptában lettek eltemetve. A 18. század elején az altenburgi kolostorból jött két apát temetkezési helye ismeretlen,⁷ valamint a feltárt ruhamaradványok állapota alapján sem tartható, hogy középkori sírról lett volna szó.⁸ Az 1953-as régészeti feltáráson tisztázták I. András sírjának helyét, valamint feltárták a többi, részben már korábban is bolygatott sírokat. Az derült ki a kutatás során, hogy az altemplom egész területét (a keleti sávot leszámítva) végig sírokkal ásták tele. A délkeleti sarokban előkerült egy kis területen egy öntött habarcsos, terazzo-szerű padló maradványa, amely valószínűleg a 11. századi járőfelület lehetett.⁹ Az ásatás mellett részletes falkutatás is történt, ami azért volt szükséges, hogy a 19. században kialakított historizáló enteriőrt eltüntetve minél pontosabban vissza tudják állítani az altemplom feltételezett 11. századi állapotát. A falkutatást és helyreállítást Szakál Ernő (1913–2002) szobrászrestaurátor és Várnai Dezső (1910–1975) építésmérnök vezették. Szakál fedezte fel a keleti falon megőrződött 15. századi falképtöredékeket. Ezen felül az ő kutatásának az eredménye, hogy a 19. században kialakított fiókos dongaboltozatot visszaalakították az eredeti, kissé szabálytalan keresztboltozattá, valamint kibontották a falból és vakablakként bemutatták a déli és északi oldal felé néző ablakokat.¹⁰ (2. kép)

A 2021-es kutatás¹¹ megkezdéseként április 30-án ünnepélyes keretek között kiemeltük a középső hajóban, a királysír gödrében elhelyezett, eddigre már elkorhadt ládákból a csontokat. A csontok vizsgálata során kiderült, hogy bár pontosan nem sikerült azonosítani a személyeket, de biztosan vannak köztük 11. századiak, amelyek mindenképpen az alapítóhoz, illetve családjához (fiához, Dávid herceghez, és valószínűleg feleségéhez) kapcsolódnak.

⁷ A későbbi apátok sírjai a 18. század közepén épült barokk kriptába kerültek, viszont a két osztrák apát, Regondi Rajmund és Reyser Ámánd sírjai nem ismertek – valószínűleg ezek egyike lehetett az 1889-ben feltárt sír.

⁸ RÉCSEY, 1889., 1–2.

⁹ „A legfelső alapozó kő mellett és részben tetején előkerült a templom eredeti, öntött padlójának alapozása.” – MÉM MDK D25875, 11.

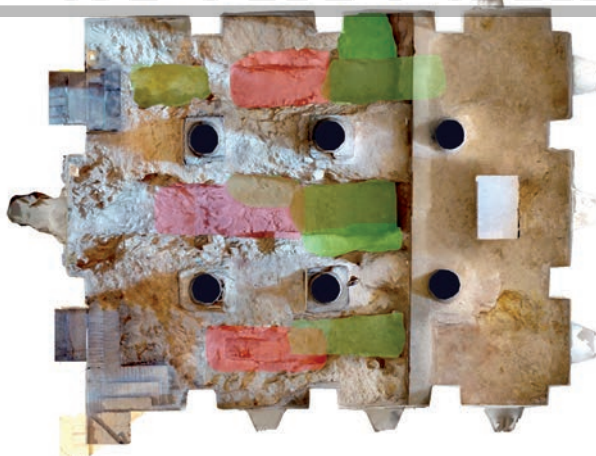
¹⁰ MÉM MDK D21386.

¹¹ A kutatás az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (jelenleg: Magyar Kutatási Hálózat) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésében jött létre a Tihanyi bencés apátság támogatásával. Az ásatásvezető Takács Ágoston, az ásatás régézmunkatársa dr. Nagy Szabolcs Balázs volt, a technikusok Molnár Szabolcs, Wolf Ernő, Gönczi Vivien és Ekrik Ákos voltak.

A feltárás során sikerült azonosítani három hajóban, nagyjából egy vonalban egy-egy kővel falazott sírgödöröt. A három sírgödör közül az északi mellékhajóban és a főhajóban lévő falazata hasonló volt, bár mindegyiknek csak részlegesen maradt meg a falazata. (3. kép)

2. kép: A tihanyi altemplom a 19. századi, historizáló felújítás után (MÉM MDK Fotótár, ltsz.: 000.265N)

3. kép: A 2021-es feltárás alaprajza (piros: középkori sír, zöld: újkori sír, a szerző rajza, 2021)

Mindkettő a helyi vörös homokkőből és gejzirítből készült, közös jellemzőjük pedig az, hogy egyik hosszfaluk és keleti végük hiányzott. A keleti végződés hiánya valószínűleg a későbbi ráásásoknak köszönhető, míg az egyik hosszfal megléte arra utal, hogy a sírt újrahasznosították, de mivel nem volt elég széles a koporsókhöz, ezért elbontották az egyik oldalfalát. A sírok eredetileg 70–80 cm szélesek lehettek, hosszuk bizonytalan a későbbi bolygatások miatt. A főhajóban lévő sír, amely minden bizonnyal az alapító királyé lehetett, más jelenségeket is mutatott. A meglévő déli fala keleti végén szabályosan rakott, rövid szakasz volt megfigyelhető, ami után töréssel a falsík délebbre folytatódott, mintegy kiszélesítve a gödröt, és sokkal szabálytalanabb, „görbe” fal következett. (4. kép)

4. kép: A főhajóban fekvő középkori sír (a szerző felvétele, 2021)

A sír nyugati végén a gödör alja rézsúsen emelkedett felfelé, és majdnem a nyugati falnál érte el a sziklafelszín tetejét. Ez utóbbi talán egy újkori

„kutatás” maradványa, amikor nyugatról próbáltak a királyi sírba bejutni. A két eltérő falazat, továbbá a feltáráskor talált Luxemburgi Zsigmondhoz köthető pénzek arra utalnak, hogy a sírt a 15. század folyamán felújíthatták. Ezt erősítik a szintén erre a korra keltezhető falképtöredékek az altemplom keleti falán, amelyeket egy V. László dénár keltezett.¹² A síremlék feltételezett felújításáról csak ezek a közvetett adatok vannak, valamint egy 17. századi, német utazó, Martinus Zeiler tudósítása, aki egy 16. századi leírást felhasználva írt a tihanyi altemplomról, amelyben vörösmárvánként írja le a király síremlékét.¹³ Mivel ez semmiképpen sem származhat a 11. századból, amikor I. András meghalt,¹⁴ ez arra utalhat, hogy egy később készült síremléket láthatott az utazó. A déli mellékhajóban szintén előkerült egy falazott oldalú sír. Annyiban azonban különbözött az eddigiektől, hogy a fal anyaga eltért a másik kettőtől, sokkal puhább, fehér kőből falazták, amelyeket kvádterszerű hasábokra faragtak. Ennek a sírnek csak a keleti vége hiányzott, ez szintén későbbi beásás eredménye. A sír nagyon keskeny volt, belső szélessége alig haladta meg a 40 cm-t, külső szélessége pedig 60 cm körüli, ami sokkal keskenyebb volt a másik két sírgödör feltételezhető szélességénél is. A feltűnően keskeny sír irányította a figyelmet az altemplomban megőrződött középkori, fehér márvány sírkőre, ami szintén szembetűnően keskeny. A méreteket összevetve valószínűsíthető, hogy a sírkő eredetileg ezt a sírt fedhette. Hogy kié lehetett a sírkő, illetve a sír, arról biztosat nem tudunk, de már az apátság alapítólevele is kiemeli, hogy nem csak a királynak, de családjának is nyughelyül szánták.¹⁵ Kézai Simon pedig már azt is leírja, hogy I. András fia, Dávid herceg is itt lett eltemetve.¹⁶ A három sírhely közül a középső biztosan az alapítóé volt, de hogy a másik kettő közül melyik lehetett Dávidé, az nem egyértelmű, mint ahogy az sem, hogy ki nyugodott a harmadik sírban. Nem kizárt, hogy a királynéé – a kijevei Anasztáziáé – volt, mert bár Thuróczy János krónikája szerint Admontban halt meg 1096-ban, ezt már a 19. századi történétírók is vitatták.¹⁷ Így nem kizárt, hogy férje mellé temették. Dávid hercegről feltételezi a kutatás, hogy egyházi személy volt,¹⁸ így lehetséges, hogy a kereszttel díszített sírkő az ő sírját fedte. (5. kép)

¹² MÉM MDK MuMOK 1953/20.

¹³ Zeiler, 1997., 179.

¹⁴ Az ún. vörösmárvány használata csak a 12. század végén, III. Béla uralkodása alatt terjedt el a középkori Magyarországon – Lővei, 2021, 129–130.

¹⁵ GYÖRFFY, 1997., 106.

¹⁶ KÉZAI, 2004., 114.

¹⁷ WERTNER, 1892., 121.

¹⁸ WERTNER, 1892., 135.

5. kép: A déli mellékhajóban fekvő középkori sír (a szerző felvétele, 2021)

Mivel az elmúlt évszázadok során többször végigásták már az altemplomot, a 2021-ben előkerült leleteket nem lehetett konkrét sírokhoz kötni. Így aztán pontosan azt sem tudhatjuk, hogy az egyik legizgalmasabb, itt előkerült tárgy, egy bronz kereszt, pontosan melyik sírhoz tartozott egykor. Formája és mérete alapján feltételezhető, hogy ez is egy apáti kereszt volt, akárcsak a 19. századi munkák során előkerült példány. Ezzel így már megoldódni látszik az elveszett apáti sírok titka. Mivel egyet feltártak a 19. században, és előkerült egy másik mellkereszt, feltételezhető, hogy mindkettejüket itt temették el. Ez annál is valószínűbb, mivel a 18. század elején még a barokk építkezések előtt, egyedül az altemplom volt olyan állapotban, hogy azt istentiszteletre, illetve temetkezésre használni tudják. Mivel 1716 után a pannonthalmi bencések visszaszerezték az apátságot, ők már valószínűleg nem foglalkoztak a számukra ismeretlen, Altenburgból jött szerzetesek sírjaival.

Az altemplomon kívül a templom hajójában roncsolásmentes vizsgálatokat végeztünk, ami arra a kérdésre próbált választ adni, hogy vajon az altemplomon kívül a templom területén maradt-e bármi a középkori templomból. A kérdésfeltevést az indokolta, hogy a templomhajó csaknem teljes hosszát a barokk kriptá foglalta el, aminek építése megsemmisített minden korábbi maradványt a területen. Azonban a kriptá nem fut végig

a hajó alatt, a toronypár és a kriptá között két pillérköznyi terület maradt. Így ezen a részen geofizikai méréseket végeztünk dr. Oszkó László és a Terra-Byte Kft. kivitelezésével. A talajradaros mérés a torony alatt és a toronytól keletre lévő első pillérközben történt. A mérés eredményeként kiderült, hogy 0,6–2 m között a föld alatt az északi és déli oldalon olyan hosszanti, épített struktúrák vannak, amelyek akár a középkori, bazilikális szerkezetű templom belső pillérsorainak alapozásai is lehetnek. Ez az eredmény azért is lényeges, mert bár több felmérés is készült az apátságról a barokk átépítést megelőzően, egyik sem jelöli a templom belső szerkezetét. Sőt, Giulio Turco 1569-es felmérése esetében még abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy a feliratok ellenére valóban Tihanyt ábrázolja-e a rajz.¹⁹ A későbbi 1651-es Leuckharden-féle felmérésnél már ilyen aggályaink nincsenek, pusztán csak egyes részletek mondanak ellent az ismereteinknek.²⁰ Mindenekelőtt az, hogy a szentélyt határozottan félkörívesnek ábrázolja annak ellenére, hogy az egyetlen középkori részlet, amelynek formájában biztosak lehetünk, az a szentély, mivel az alatta lévő altemplom végződése meg kellett, hogy egyezzen a szentélyével. Hogy ennek mi volt az oka, nem tudjuk, azonban lehetséges, hogy ő is csak átvette az ábrázolást egy másik metszetről, és a valóságban nem is látta, hiszen az 1667-es karlsruhei metszet is így ábrázolja, ugyanakkor jól látszik, hogy vagy a Leuckharden-féle metszetet másolja, vagy közös forrásból dolgozott két kép készítője.²¹ A metszetekről leolvasható (beleértve Turco metszetét is, ha valóban Tihanyt ábrázolja), hogy a nyugati homlokzaton egyetlen középső torony állt. Ennek nyomai a talajradar képén nem látszóttak, ami vagy azt jelenti, hogy a mérési területen kívül volt a torony, vagy azt, hogy a ma álló nyugati toronypár helyén volt, ez esetben az alapozása összeépülhetett a mai tornyokéval. Ahhoz mindenesetre kétség sem fér, hogy a tihanyi apátsági templom szentélyzáródása egyenes volt, akárcsak a pannonthalmi főapátságé. Olyannyira, hogy a kettő közötti feltételezhető kapcsolatra már korábban is felhívták a figyelmet.²² A kérdés csak az, hogy melyik hatott melyikre. Mivel a pannonthalmi szentély és altemplom mai formája 13. századi, ezért felmerült, hogy ennek a mintájául szolgált a tihanyi.²³ Azonban a friss kutatások a pannonthalmi szentély külső oldalánál azt mutatják, hogy már a 11. században is hasonló elrendezése kellett, hogy legyen. Így a hatás irányát megfordíthatjuk, és kijelenthetjük, hogy valószínűleg a pannonthalmi, 11. század első felében épült templomforma

¹⁹ KRALOVÁNSZKY, 1994., 210, 1. kép.

²⁰ KRALOVÁNSZKY, 1994., 211, 2. kép.

²¹ KRALOVÁNSZKY, 1994., 212, 4. kép.

²² SZAKÁCS, 2013.

²³ SZAKÁCS, 2013., 20.

hathatott az 1055-ben alapított Szent Ányos tiszteletére szentelt apátságára.²⁴ (6. kép)

6. kép: Az altéplom a feltárás végén (a szerző felvétele, 2021)

A tihanyi bencés apátság altéploma az egyik legkorábbi, ma is álló középkori emlékünks Magyarországon. Még különlegesebbé teszi a helyszínt az alapító király, I. András sírhelye, amely a hódoltság koráig még biztosan zavartalanul állt a tér közepén. 18. századtól kezdődően azonban a sírt többször megbolygatták, majd el is bontották a föld feletti részét. A 20. század közepén történt ásatásig nem is igazán tudtak semmit az egykori király nyughelyéről. A 2021-ben végzett feltárás során sikerült az altéplom szétásott altalajában lévő sírgödröket periodizálni, illetve a középkori sírokat egyértelműen azonosítani, valamint a királysír egy későbbi, 15. század közepi megújítását is regisztrálni. A régészeti eredményeket a természettudományos vizsgálatok is megerősítették, amelyek során sikerült elkülöníteni az I. Andrásához és családjához köthető 11. századi csontokat a későbbi, zömrel 18. századiaktól.

²⁴ A 2023-ban a szerző vezetésével végzett ásatáson a ma álló szentély külső síkjához igazodó sírrészletek kerültek elő, amelyek a szénizotópos vizsgálatok alapján a 11–12. századra keltezhetőek.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE UNDERCROFT OF THE BENEDICTINE ABBEY'S CHURCH OF THE VIRGIN MARY AND ST. AIGNAN IN TIHANY

The undercroft of the Benedictine Abbey's church in Tihany is one of the earliest medieval monuments still standing in Hungary. This site is particularly significant due to the tomb of King Andrew I, the founder of the abbey, which remained undisturbed in the centre of the undercroft until the era of Turkish occupation. From the 18th century onwards, the tomb was repeatedly disturbed, and its above-ground section was eventually demolished. Until the excavation in the mid-20th century, little was known about the former king's gravesite. The archaeological research in 2021 successfully periodised the tombs within the excavated subsoil of the undercroft, clearly identifying the medieval tombs and documenting a mid-15th century renewal of the king's tomb. The archaeological findings were confirmed by scientific investigations, which distinguished the 11th-century bones associated with Andrew I and his family from the later, mostly 18th-century remains.

SZENTGÁL³ KÖZÉPKORI TEMPLOMA

Bevezetés

A nagymúltú településnek több korszakából ismerünk régészeti emlékeket. Ilyenek például feltárással is igazolt avar temetőrészlet, melyet S. Perémi Ágota tárt fel és publikált.⁴ Továbbá igen részletes feldolgozások tárgya volt a Szentgál környezetében feltárt neolitikus lelőhelyek sokasága, valamint azok részletei, melyeket főként Regénye Judit kutatásaihoz kapcsolhatunk.⁵ A régészeti kutatásokon túl komoly figyelmet szenteltek az elmúlt évtizedekben Szentgál néprajzára és folklórára is.⁶ Megemlíthetjük még azokat a kutatásokat, melyek főként történeti adatokra támaszkodnak, vagy a levéltári forrásközléseket.⁷ Mindezek mellett azonban a település templomának eddig szinte semmilyen kutatása nem volt. Ide egyedül a mai református templom barokk szószékének restaurátori kutatását lehet megemlíteni,⁸ valamint azokat a Veszprém vármegyét érintő átfogó kutatásokat, melyek a templomok és egyházak helyek adataira vonatkoznak.⁹

Szentgál a középkorban

A település középkori történetét több irányból közelíthetjük meg. A szentgáli „királyi vadászok” történetéhez ismernünk kell a bakonyi erdőispánság, illetve annak kiváltságolt népeit.¹⁰ A Bakonyi erdőispánság részletes története sajnos éppúgy a homályba vész, mint ahogy a Pápa-Bakony-

¹ régész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

² régész, Janus Pannonius Múzeum, Pécs

³ Veszprém vármegye

⁴ S. PERÉMI, 2004.

⁵ REGENYE, 1991., T. BÍRÓ, 1993–94., T. BÍRÓ–REGENYE, 2001., REGENYE, 2004., REGENYE, 2011.

⁶ VAJKAI, 1959., VAJKAI, 1987., S. TAMÁS, 1997., S. TAMÁS, 2012., S. LACKOVITS, 2003 továbbí irodalommal.

⁷ KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009., 285., BOROSS, 2018. vonatkozó szakaszokkal., HEGYI, 2018.

⁸ BÍRÓ–JENEY–SZALAY, 2003.

⁹ KOPPÁNY, 1967., 142–143.

¹⁰ MAGYAR. 1984., VIDA, 2021., 55–58.

Veszprém „megyék” korai története, mint arra Zsoldos Attila rámutatott.¹¹ Ugyanakkor megismerhetők a bakonyi erdőispánság működésének alapjai, melynek központi szerepe lehetett az uralkodói család ellátásában, egyfajta magánbirtokként. A „Bakonyerdő” (*Silva Bocon*) mint királyi erdőbirtok a XII. század folyamán vált erdőispánsággá, de valószínűsíthető korai működése is. Területének kiemelkedő eseménye I. András 1060-as zirci udvarházában bekövetkezett halála, melyről a XIV. századi krónikakompozíció is beszámol.¹² A zirci ciszterci monostor 1182-es megalapítása után az erdőispánság birtokainak egy része a rend tulajdonába került át. S ugyancsak az erdőispánság egyik székhelyeként tűnik fel a Szentgállal szomszédos Hölgykő vára (Városlőd területén, melynek vége a XIV. század 70-es éveire tehető).¹³ Mindezen székhelyeken élő, az erdőispánságot irányító és vezető előljárók (*procurator, comes* etc.) mellett a gazdasági egységet működtető szolgálónépekre is nagy szükség volt (erdőőrök, pecérek, pohárnokok etc.) A XIII. századból ismerünk például erdőőröket Tevelen, Lődön, Bódén, Berenden, Németin, Vényén, és Ardóban, míg királyi vadászokat Németiben. Szentgál ekkor még csupán pohárnokokról és kutyatenyésztőkről hallunk.¹⁴ Ezen túl az ezeken a településeken élő királyi alattvalók (nemcsak a szolgálónépek) pénz- és élelemszolgáltatással, valamint szállásadással is tartoztak uruknak, és az erdőispánnak, mint a királyi erdőuradalom vezetőjének felettük bíraskodási joga volt.¹⁵

Összefoglalóan tehát ezeken a településeken a középkorban eredetileg szolganépek éltek, akiknek azonban áttételesen ugyan, de az uralkodó volt a földesuruk, ebből kifolyólag szerepük és „rangjuk” magasabb lehetett, mint egy magán, vagy egyházi birtokos szolgálíé. Ez a különbségtétel lényegében a XIX. századig meg is marad, s identitásuk alapja lesz az itt lakóknak. Ezt a külön utat Szentgál tudta megtartani a legtovább, melyre jó példa, hogy közigazgatási határa is igen nagy még a XX. század elején is (ma is, bár a XX. század közepén erőteljesen átalakult a határ képe). Ekkor ugyan leválasztanak róla sok területet, azonban a középkori erdőbirtok mementőjeként látjuk ma is a szentgáli határ kiterjedt területét.

A királyi erdőbirtok és ispánság mellett meg kell említenünk Györffy György kutatásainak eredményeit is, aki a település koraiságára is szolgáltat egy iránymutatást. Előtte megjegyezném Koppány Tibor véleményét, miszerint a templom eredeti patrocíniumából alakulhatott ki a település

¹¹ ZSOLDOS, 2011.

¹² ZSOLDOS, 2011. 13.

¹³ MRT 2. 208. 48/8. lh.

¹⁴ MAGYAR, 1984. 102.

¹⁵ MAGYAR, 1984. 103.

neve: Szent Gál.¹⁶ Ennek tudatában Győrffy György arra utal, hogy a 973-as quedlinburgi királytalálkozó környékén a Magyarországra érkező térítők között találjuk Brúnó (eredetileg Prunward) nevű Sanct Gallen-i szerzetes püspököt, aki az anyakolostorból hozott szent tiszteletét is terjeszti a királyi birtokokon, s mint térítő püspök ő keresztelte meg Géza fejedelmet.¹⁷

A két adatot összefűzve a Bakonyban, mint a királyi erdőbirtok területén egy olyan szolgálónépekkel ellátott település képe rajzolódik elénk, amely a 10. században ered, a keresztény térítésben nagyon korán részesedik, s az uralkodó gazdasági rendszerében tevékenyen részt vesz.

A középkori templomra vonatkozó írott és egyéb adataink

A középkori templomot, mint a település magját ma a református templom környezetében kell keresnünk, mely a település központi részén helyezkedik el. 1774-ben alakították át a mai barokk külsővel rendelkező épületté.¹⁸ Koppány Tibor szerint a falunak is nevet adó szent lehetett a patrónusa, míg Esterházy Pál nádor egyik munkája szerint a Boldogságos Szűz volt az, és a templomban volt elhelyezve – korábban – a „csudálatos boldog asszony képe...mely sokaktul tiszteltetett.”¹⁹ A XIV. század óta ismert papja, említése révén. 1696-ban már romokban állt.²⁰ Az 1760-as, 1770-es években még állt íves szentélye és sekrestyéje.²¹ Egy 1748. január 19-én készült vármegyei jelentés szerint „megállapították, hogy a templom nem új építésű mivel katolikus formát mutat szentélyével együtt. A szentgáliak nem tudták megmondani, hogy mikor épült. A templomot 1703-ban felújították, előbb szalmával, majd 1741-ben zsindellyel fedték be a tetejét. Kerítést építettek kőből és cementből, amely 2 öl és négy láb magas és három láb széles, mintegy 60 öl hosszúságú. A templomtornyot is rendbe hozták. A templomban a küldöttek a megfeszített Jézus Krisztus, Boldogságos Szűz Mária és a szentek képei helyett sajátos faliképeket találtak. A déli falon egy bárányt a szájában tartó oroszlán, akit egy férfi mintha meg akarna ölni, az északi falon pedig szarvast üldöző agár volt látható. A régi iskolaház elhagyatva állt, a cementből és kőből épült új iskolaház, amelyet szintén zsindellyel fedtek be, 1745-ben készült.”²² 1769-ben említés történt egy – Dávidot és az oroszlánt ábrázoló – falképről és annak

¹⁶ KOPPÁNY, 1967. 143.

¹⁷ GYŐRFFY, 1977. 68–75.

¹⁸ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

¹⁹ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely, ESTERHÁZY 1690.

²⁰ KOPPÁNY, 1967. 143., MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

²¹ KOPPÁNY, 1967. 143.

²² BOROSS, 2018, 74. MNL VeML IV. 1. c. Fasc. 14. No. 1011.

lemeszeléséről.²³ Első református lelkészét, Szerdahelyi Hegyi S. Izsákot 1618-ból ismerjük.²⁴ A település a török időket is átvészelte, soha nem nép-telenedett el.²⁵ A későbarokk épületet 1863-ban bővítették toronnyal.²⁶

A barokk református templomok elvi előzményei – Excursus

A téglalap alaprajzú XVIII. századi épület létrejöttéhez tekintsük át azokat az előzményeket, melyeket ismernünk érdemes, ahhoz, hogy értelmezzük, miért is alakul át ennyire a középkori templomépítészet. Ehhez a reformáció régészeti kutatásának eredményeit is hasznosíthatjuk.²⁷

A XVI. században a legelső protestáns összejövetelek titkosak voltak, és csak kevesen vettek részt ezeken, általában magánházakban zajlottak. Hasonló ez a jelenség az ókeresztény közösségek megoldásaihoz. Hamar felmerült azonban az igény speciális, nagyobb közösségi helyiségekre, mind Nyugaton, mind pedig hazánkban.²⁸ Természetesen abban az esetben, ha egy közösségnek volt rá lehetősége, a saját középkori eredetű templomát használta protestáns istentiszteleti célra. Ez Franciaországban vagy Németországban kevésbé volt általános, mint Magyarországon, de a lehetőség adott volt. Erre nagyon jó példa a németországi hesseni rendtartás, ahol egyértelműen meghatározták, hogy az úrvacsora a templom közepén kerül kiosztásra (1526).²⁹ Ezzel jelezve, hogy az istentisztelet lényegi részét ezen-túl nem elkülönítetten, elzárva tartják, hanem a közösséggel együtt. Így a reformáció a laikusokkal szembeni megkülönböztetést ezáltal el tudja törölni.³⁰ Látható, hogy a reformáció egészen hamar hatott a liturgia és ezáltal a térhasználat átalakulására.

1541-ből ismerjük a Genfi egyház rendtartását, ahol azt írják, hogy „Az asztalok a szószék közelében legyenek, hogy a lelkész kényelmesebben meg-közelíthesse azt.”³¹ A szentélyeknek, mint a klerikusok számára fenntartott épületrésznek egészen egyszerűen már nincs funkciója. Következésképpen

²³ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

²⁴ KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009., 285.

²⁵ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

²⁶ VÁRADY, 1987., 175.

²⁷ Jelen dolgozat írója e témakörből írja doktori disszertációját, illetve az elmúlt 10 évben végzett e témával kapcsolatos kutatásokat.

²⁸ BIÉLER, 1961., 73.

²⁹ „Minden hívőt arra buzdítunk, hogy rendszeresen és szorgalmasan vegyen részt a nyilvános imádságban és olvasásban, és hasonlóképpen az úrvacsorában. Ezeket a cse-lekményeket többé nem a kórusban, hanem a templom közepén fogják végezni.” BIÉLER 1961., 73.

³⁰ LOVIBOND, 2006.. 4.

³¹ RONDOT, 1891.. 149.

használatatlanná válik az azt a templomhajótól elválasztó szentélyrekesztő is. Amikor a templomokat újrahasznosítják, a szentélyrekesztőket gyakran megsemmisítik, vagy elfalazzák, ami a szentélyt olyan helyiséggé alakítja, amely alkalmas lehet a világi tevékenységekre is.³² Az alap hozzáállás szerint el kell távolítani mindent, ami kiemeli az eucharisziát, Krisztus valódi és testi jelenlétét, így a főoltárt, a cibóriumot, a tabernákulumot. Ezután egy egyszerű asztallal helyettesítik az oltárt. Elvesztik létjogosultságukat a mellékoltárok, kápolnák is. Általánosságban elmondható, hogy semmi sem emlékeztethet egy szentélyre, hogy a hívek ne higgyék, hogy Isten egy adott helyen található.³³ A protestáns templomok sokkal inkább emlékeztetnek ebben az időszakban színházak tereire. Talán nem véletlen, hogy az egyik leghíresebb épület a Lyon-i Paradicsom-templom, melyet festményről ismerünk csupán³⁴ szintén ilyen belsőt mutat. Érdekes továbbá, hogy maga Leonardo da Vinci 1516 és 1519 között, amikor a francia király udvarában tartózkodott, „*teatro da predicare*”-nak nevezett épületeket jegyzett le.³⁵ Yves Krumenacker további hasonló francia példákat hoz e központosított térre a XVII. század elejéről. A La Rochelle-i Nagytemplom (1603) nyolcszögletű alaprajzú harangtoronnyal; Grenoble; a Rouen melletti Quevilly; Dieppe; a Bourg l'Abbében található Caen, vagy az 1637. április 10-én felszentelt Bergerac-templom mind ezt a típust képviselik.³⁶ Ezek mellett megtaláljuk a XVI–XVII. században épült bazilikális elrendezésű protestáns épületeket is, melyek főként befogadóképességük miatt terjedtek el. Példaként említhetjük erre La Rochelle-i Ville-Neuve templomot. Normandiában pedig négyzet alakú épületek is találhatók, például Courtomer temploma, amelynek mérete 11,5x10,5 méter.³⁷

A hazai, főként XVIII. századi templomok kapcsán gyakran felmerül a magtár szerű épület megnevezés, ám a francia „*templomok legtöbbször rendkívül egyszerű építmények voltak. Amelyek kicsit istállóra hasonlítottak, fehérre meszelt falakkal, és amelynek ablakaiban a déli országrészben nagyon gyakran olajozott papír volt az üvegtábla*”³⁸ Ezen felül egyes

³² Hazai környezetben, Zánkán például előtérre alakul a diadalív elfalazása után az egykori szentély, majd a keleti falra építenek egy új bejáratot.

³³ FINNEY, 1988. 326–328., illetve „*Hanem azt a helyet keressétek fel, és oda menjete, amelyet kiválaszt Istenetek az Úr valamennyi törzsetek közül, hogy oda helyezze nevét, és ott lakják.*” – Móz5:12

³⁴ Genfi Reformáció Nemzetközi Múzeuma, leltári száma: 3 GG 86. o. 1, 179. készült 1569–70 körül.

³⁵ GERMANN, 1963. 159.

³⁶ KRUMENACKER, 2011. 136.

³⁷ DAIREAUX, 2006. 448.

³⁸ LABROUSSE, 1988. 455.

helyeken, mint például Hessenben a hugenották favázas templomokat építettek helyi házak mintájára.³⁹

Az egyszerű és kisméretű templomok mellett meg kell említenünk a francia főváros, Párizs mellett engedélyezett és megépült – Charenton-i templomot. A nagyméretű csarnoktemplom első periódusa 1603-ban épült, majd miután leégett 1623-ban újjáépítették. Ekkor építész Salomon de Brosse, híres francia építész volt. A bazilika-típusú alaprajzot követő épület 33 méter hosszú és 19,5 méter széles volt, cseréppel fedett pavilontetővel és egy kis toronnyal az egyik végén. A fény 18 db 1,3 m x 1 m-es ablakokon keresztül áramlott be. Belül 20 db pillérrel alátámasztott karzat növelte az épület befogadóképességét. Ide egy-egy nagy lépcső vezetett fel. A charentoni templom 4000 ember befogadására volt alkalmas. A szószék a templomhajó egyharmadában volt. A mennyezeten a törvény táblái voltak láthatóak, kék alapon arany színben. Az ajtókon bibliai szövegek szerepeltek. 1685-ben bontották le.⁴⁰

Yves Krumenacker megfogalmazásában a protestáns templomok tekintetében „nem a megszorítások szelleme vezérli a protestáns építészeket, hanem a bibliai szimbolikán alapuló esztétika.”⁴¹ Ezen túlmenően pedig határozottan „modern” stílust alkalmaznak az épületeken belül. A szószéknek adott központi hely, a karzatok, a padok jelenléte, a természetes fény fontossága mind a francia – és közben a hazai – protestáns templomok jellemzőjévé válik, még a XVII. század végén is, amikor menekülni kényszerülnek a hugenották. Így találhatjuk meg ezeket a típusokat Németországban is: Erlangen, Schwabach, Magdeburg, Hildburghausen, Berlin, Friedrichstadt stb.⁴² Ezeket a német területeken egyszerűen „*Französische Kirche*”-ként is emlegetik éppen a ún. *Refúgie*-k miatt. Ez az emigráció megjelenik az Egyesült Királyság területén is, ahonnan a reformáció régészete éppen ennek kapcsán indul el. Egészen határozottan állíthatjuk, hogy a hazai jóval egyszerűbb formákkal bíró református templomok ezen nyugat-európai mintákból jöhettek létre.

Krähling János véleménye szerint „a késő középkori, reneszánsz és kora barokk jelenségek elhatárolására nincs lehetőségünk.”⁴³ Marosi Ernő véleménye az volt, hogy a református egyház nem hozott létre önálló stílust.⁴⁴ Egyértelműen látható viszont, hogy a XVIII. század folyamán elterjedő, nem

³⁹ SCHWEBEL, 2006. 481–489.

⁴⁰ <https://museeprotestant.org/en/notice/charenton-val-de-marne-2/> utolsó megtekintés 2023.10.26.

⁴¹ KRUMENACKER, 2011. 154., RANDALL, 1999.

⁴² KRUMENACKER, 2011.

⁴³ KRÄHLING, 2012. 52.

⁴⁴ MAROSI, 1992. 26.

szilárd anyagú építészet, illetve a főként reformátusoknál tapasztalható haránttemplom építészet⁴⁵ már legkésőbb a XVII. században megjelent, igen komoly nyugati előképekkel. Így a legfontosabb, hogy a tiltásból vagy az anyagi lehetőségek szűkössége miatt kialakuló megoldás valójában a későbbiekben alapvetően meghatározza a protestáns templomok jellegét. Ehhez tegyük hozzá a franciáknál látott hugenotta templomépítészeti sajátosságait, melyek egyértelműen követhetők Németországba is. Továbbá azt a nem elhanyagolható tény, hogy Franciaországban olyan neves építészek hoztak létre ilyen stílusú, jellegű épületeket, akik a nagy léptékű királyi építkezéseket is irányították. Ez a téralakítás, a térszerkezet választása, illetve annak díszítése mind tudatos eredmény. Nyilvánvalóan hazai közegben ezek jóval szerényebb kivitelét láthatjuk. Olyan ez, mint a középkori francia, angol, vagy akár német gótika hazai megjelenése.

A középkori templom roncsolásmentes régészeti kutatásának eredményei

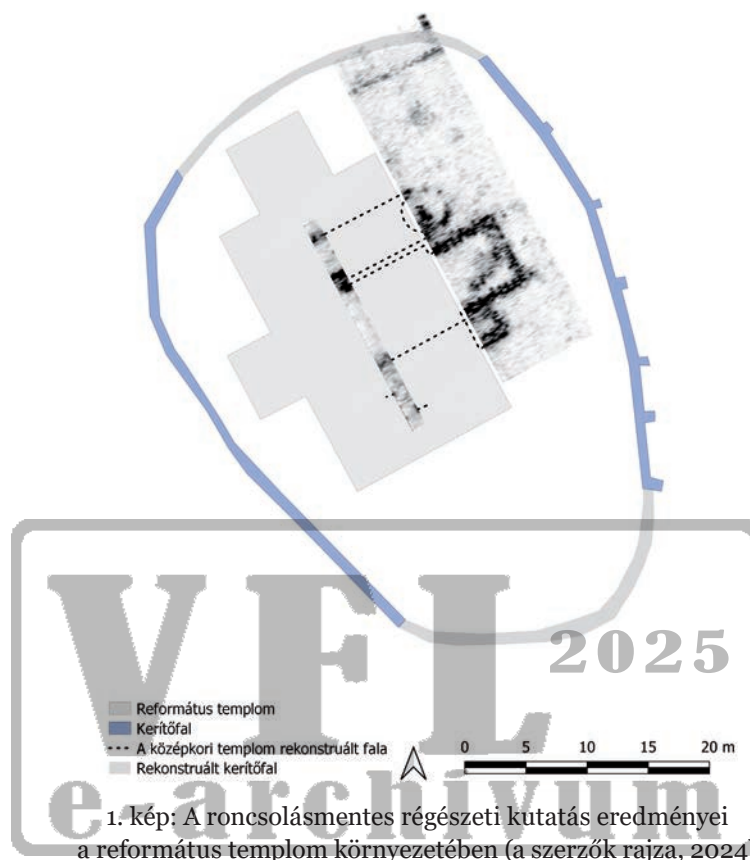
2023-ban a református templom kertjének keleti, füves részén 265 négyzetméternyi területet, míg a templom belső terében a padsorok között egy 19 m x 1,2 méteres keskeny sávon 22,8 négyzetméternyi szakaszt tudtunk felmérni.⁴⁶ A templomkertben, közvetlenül a mai templom keleti fala mellett egy háromosztatú építmény alapfalai rajzolódtak ki. Ezt a középkori templom maradványaival azonosíthatjuk.

Ennek középső része egy négyzetes 6 x 6 méteres szentély (falvastagsága 90–100 cm körül mozog, az alapozási mélysége -150 cm), amelyhez északi és déli irányból is egy-egy kisebb épületrész csatlakozik. Keleti külső falát az északi és a déli sarkon egyaránt 70–80 cm hosszú pillér támasztja meg. A 4,7 x 5 méteres belvilágú szentély közepén -50–80 cm mélyen, egy 1,5x2 méteres alapozás fekszik, amely paraméterei alapján az oltár alapozása lehet. A szentély alatt annak északi feléhez csatlakozva -90 cm mélységben korábbi apszidiális záródású (4m átmérőjű) szentély alapjai bukkanak elő.

Az egyenes záródású szentély mellé közvetlenül épített déli épületrész 2,8x2,6 méteren azonosítható. A nagyjából 90 centiméteres vastagságú falak alapozása egészen -1,3 m relatív mélységig követhetők. Belső tere keleti végében ívesen záródik, ezzel szemben a külső falak egyenes záródásúak.

⁴⁵ KRÄHLING, 2009.

⁴⁶ A felméréshez egy Mala Ground Explorer talajradart használtunk, melyet 160 Mhz-es antennával és csúszótalppal szereltünk fel. A mérést egy előre kijelölt 8,5x25méteres téglalap formájú területen, párhuzamos, váltakozó irányú profilokkal végeztük el. A méréshez 30 centiméteres profilközt és a profil mentén 2,9 centiméteres mintavételezési sűrűséget használtunk. – A mérést és a kiértékelést végezte: Győrffy-Villám Zsombor.

Az északi épületrészt a délihez hasonlóan közvetlenül a szentély fala mellett található és itt is azonosítható egy korábbi periódus maradványa. A radarkép a magasabb szinteken (-60–80 cm mélyen) kissé zavarosabban egy a déli résszel egy vonalban lévő, a mai templommal párhuzamos falat jelzett, amely alatt -90 cm mélységtől egy szinte szabályos kör alakú építmény (4 m átmérőjű) fekszik. Ez azonban a felmért területen nem csatlakozik a szentély falához, ívét tovább vezetve a mai templom alatt sem érheti el azt. Az íves fal egyaránt lehetett patkóíves szentély vagy körtemplom maradványa. Alapozása -130 cm-ig követhető.

A református templomon belül felmért anomáliák, a felület méretéből fakadóan korlátozottabb értelmezési lehetőséget tesznek lehetővé. A középső, négyzetes szentélyhez kapcsolódó hajó falai, a szentély K-Ny irányú falsíkjából nagyjából 1-1 méterre ugranak ki északi és déli irányba, tehát a hajó belső szélessége mintegy 6 m, a falvastagságok és az alapozási mélységek

megegyeznek a szentélyével. A déli épületrész fala itt már részben megszakad, ugyanakkor az északi hozzáépítés északi fala markánsan jelentkezik, a különbség mindössze annyi, hogy az alapozás ebben az esetben sekélyebb, -110 centiméterig követhető.

A „főhajó” falvastagsága 90–100 cm körüli, alapozási mélysége 1,5–1,6 m. A szentélyben a belső tér 4,2 m széles, a nyugati felében (a mai templomon belül) 5,8 m. A szentély közepén, 50–70 cm mélyen 1,5x2 méteres (vsz. oltár) alapozás található. A falak a mai felszíntől kb. 50 cm-re kezdődnek a radarmérésen, de vsz. közvetlenül a járószint alatt már jelen vannak. A mai templomon belül a legészakibb fal alapozása jóval sekélyebb, mint a többi -100cm-ig. Az egyenes záródású szentélyben található korábbi szentély(?) alapozása 1,2 m, falvastagsága kb. 70 cm.

Megtaláltuk tehát a templomnak a – forrásokkal ellentmondásba kerülő – egyenes záródású szentélyét, valamint déli és északi épületrészeket (kápolna és sekrestye?). Az sem kizárt, hogy a források ezt a kápolnát említik, mint félköríves szentélyű épületet. Ebben az esetben lehet, hogy a reformátusok nem a főszentélyes épületet használták a XVIII. században, hanem csak egy kápolnát? Ezt már csak feltárással lehetne igazolni. A középkori és az újkori periódus csak részben kapcsolódik egymáshoz, ugyanis a mai – barokk – épület derékszöget zár be a középkorival, s a templom mai keleti hosszanti fal éppen a diadalív alapozására épült rá. (A középkori szentély tehát teljes terjedelmében kutatható).

A templom kerítőfala a források szerint 1703-ban épült, ám jellege miatt véleményem szerint középkori alapokon. A templomnak tornya is volt, mely talán mai templom nyugati oldalán található „irattár/raktár” tömegével azonosítható. Ebben az esetben az új templom teljes derékszögben elfordított tájolással épült meg.

Az egyenes záródású szentélyről érdemes néhány gondolatot szólni, ugyanis a feltételezett kápolna és a sekrestye közötti erőteljes kiemelkedése véleményem szerint hasonlóná teszi a ciszterci építészetben megszokott méretekhez és jelleghez. Ha megfigyeljük az arányait, közel négyzet alakú teret kapunk. Ennek a hatása éppen a korábban említett birtokviszonyokra visszavezetve érdekes, s mint ilyen, a ciszterci rend megjelenésével ez a fajta építkezés itt Szentgálon a XII. század végére, XIII. század legelejére tehető.

Az északi oldalon található épületrész szentélyrészénél megfigyelhető szakasza egy patkóíves szentélyre utal. További következtetések levonása egy ilyen felmérés alapján talán lehetetlen, de a kronológiai adatok – Győrffy Györgyre utalva – akár számolhatnánk egy kora Árpád-kori épülettel, akár egy körtemplommal is, mely ebben a formában természetesen csupán feltételezés. Konkrétumot feltárással lehetne igazolni. A templom terében az északi épületrész nyugatabbra lévő falszakasza egyértelműen követhető,

melynek déli fala a „főhajó” északi fala mellé épült, azt megvastagítva. Ezzel szemben a déli részen sokkal szélesebben elterülő omladékrétegeket(?), vagy további falmaradványokat látunk. Itt a déli oldalon nem elképzelhetetlen a protestáns építkezések között megszokott portikusz létesítése a középkori templomok déli kapuja előtt, azonban ez szintén a feltételezések világába vezet bennünket. Egyértelmű eredményeket és értelmezéseket csupán egy kiterjedt régészeti feltárással lehetne igazolni.

2. kép: A mérési eredmények -70 cm mélységben (a szerzők rajza, 2024)

3. kép: A mérési eredmények -90 és -100 cm mélységben (a szerzők rajza, 2024)

4. kép: A mérési eredmények -110 és -120 cm mélységben (a szerzők rajza, 2024)

A Veszprém vármegyei Szentgálon az elmúlt évtizedek során több történeti, régészeti kutatást végeztek már, azonban a középkori templomra utaló feltárás mindeddig nem történt. A település igen gazdag középkori történettel rendelkezik, ugyanis a Bakony hegység területén helyezkedik el, ami királyi erdőbirtok volt. A település lakói az uralkodó szolgálonépei voltak, akik képesek voltak arra, hogy kiemelkedő minőségű templomot építsenek. Ez az épület a reformációt követően a protestánsok kezelésébe került, akik a 18. században erőteljesen átépítették. 2023-ban végeztünk geofizikai kutatást a templom keleti oldalán, illetve a templomon belül. Ennek eredményeként megtaláltuk a 90 fokkal elforgatott középkori templom szentélyét, annak sekrestyéjét és egy kápolna maradványait. A feltárt maradványokat a ciszterci építészetből tudjuk levezetni, mely alapján a 12-13. század fordulójára keltezhető a templom fő tömege. Az északi oldalon található épületrész lehetett eredetileg a korábbi, akár 10-11. századi épület is, mely akár még körtemplom is lehetett. A szerzők kitérnek a 18. századi protestáns barokk építészet francia és német előzményeire is.

THE MEDIEVAL CHURCH OF SZENTGÁL

Several historical and archaeological researches have been carried out at Szentgál in Veszprém County over the past decades, but there was no excavations pointing to the medieval church until now. The settlement has a very rich medieval history, as it is located in the area of the Bakony Mountains, which was a royal forest estate. The inhabitants of the settlement were servants of the King, who were able to build a church of outstanding quality. After the Reformation, this building came under the control of the Protestants, who rebuilt it vigorously in the 18th century. In 2023, we carried out geophysical research on the eastern side of the church and inside the church. As a result, we found the sanctuary of the medieval church turned 90 degrees, its sacristy and the remains of a chapel. We can derive the excavated remains from Cistercian architecture. According to this the church can be dated to the turn of the 12th-13th centuries. The northern part of the building may have been from even 10-11th century. The shape of this building could have been a circular church. The authors also cover the French and German antecedents of 18th-century Protestant Baroque architecture.

EGY ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÁRPÁD-KORI BŐVÍTÉSE: A SÁGDÖRGICSEI (ZÁNKA) TEMPLOMROM REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETÉNEK TANULSÁGAI

Bevezetés

A magyarországi középkori építészet megismerése nem egyszerű, emlékei nem adják magukat könnyen. A késő középkori épületek közül sok ma is áll, az Árpád-kor, különösen annak korai szakasza azonban a szaktudomány számára is csak lassan, a régészeti és művészettörténeti kutatások kibontakozásának köszönhetően vált ismertté. Épületekről itt általában aligha beszélhetünk: többnyire összefüggésükből kihullott kőfaragványok és alaprajzot mutató romfalak elemzése jelentette és jelenti ma is az egyetlen utat. A szaktudomány születése óta eltelt másfél száz év alatt ezen az úton igen messze jutottunk. Az alaprajzok sormintászerű és sematikus összehasonlítása ma már ott tart, hogy egyes épülrészek funkcióit, méretét, háromdimenziós képét próbáljuk meg összehasonlítani, hogy típusokat, kor- és helyspecifikus megoldásokat, történeti sorozatokat és a művészeti hatásból kirajzolódó hálózatokat különítsünk el.¹ Több évtizedes múltja van az ún. regionális kutatásoknak is.² A Magyar Királyság egyes területeinek sajátosságai, művészeti, építészeti hagyományai ma sokkal tisztábban állnak előttünk, mint akár fél évszázada. E rövid tanulmány egy viszonylag szerény és igen csekély maradványaiban fennmaradt Árpád-kori templomot és annak Árpád-kori bővítését elemzi, azzal a céllal, hogy az előbbi említett két, kutatási irányzathoz, az összetett tipológiai elemzéshez és a regionális összefüggések feltárásához, újabb adalékokkal szolgáljon.

A ságdörgicsei (Zánka) templomrom és az épület rekonstrukciós kísérlete

A 71-es főúton haladva, Balatonakalit elhagyva, már közvetlenül Zánka határában, az út Balaton felé eső, déli oldalán kis rommező látszik.

¹ Néhány alapvetés a témában: MAROSI, 1996., MAROSI, 1999., SZAKÁCS, 2022.: különösen 39–66.

² Mindenek előtt: MIKÓ–TAKÁCS, 1994., KOLLÁR, 2000., legújabban: SZAKÁCS, 2022.

A romok összetett történeti szituációhoz tartoznak: a Ságpuszta néven ismert területen egy római település (esetleg villagazdaság) maradványai találhatók, amelynek romjaira évszázadokkal később Árpád-kori falu és temploma települt. A terület régészeti érintettsége régóta ismert volt, a feltárása a zánkai gyerektárbor vízügyi fejlesztése érdekében történt meg Palágyi Sylvia, Éri István, Dax Margit és Berta István vezetésével, közreműködésével 1967 és 1969 között. Az előkerült romok (egy részének) helyreállítására Koppány Tibor tevei szerint került sor 1970-71-ben. A középkori templom értékeléséről szűkszavúan a helyreállítás tervezője, majd kissé bővebben a tihanyi Kőtárban kiállított, innen származó kőfaragványok kapcsán Tóth Sándor írt.³ A részletes tudományos publikációra 2008-ig kellett várni, ekkor K. Palágyi Sylvia tette közzé a kutatás kimerítő és alapos ismertetését.⁴ Éri István az öt dörgicsei templomról szóló két cikkből a másodikban foglalta össze a ságdörgicsei épületről a véleményét⁵, a szakirodalom legújabb értékelő összefoglalását pedig Szakács Béla Zsolt monumentális építészettörténeti művében adta közre 2021-ben.⁶ A kicsi és lényegében teljesen elpusztult épülettel tehát kifejezetten sokat foglalkoztak az elmúlt évtizedekben.

A mai Dörgicse közigazgatási területén és annak közvetlen közelében mai tudásunk szerint legalább öt falu létezett, három Árpád-kori templomának romjai magasan állnak. A Ságdörgicsére vonatkozó adatok a Balaton-Felvidéken megszokott történetet vázolnak fel: a székesfehérvári Szűz Mária prépostság birtoka volt és a 16. században néptelenedett el végleg. A templomcím említése nélkül plébániájáról a 14. századtól vannak források, az épület maradványait pedig már a 19. század végén leírták.

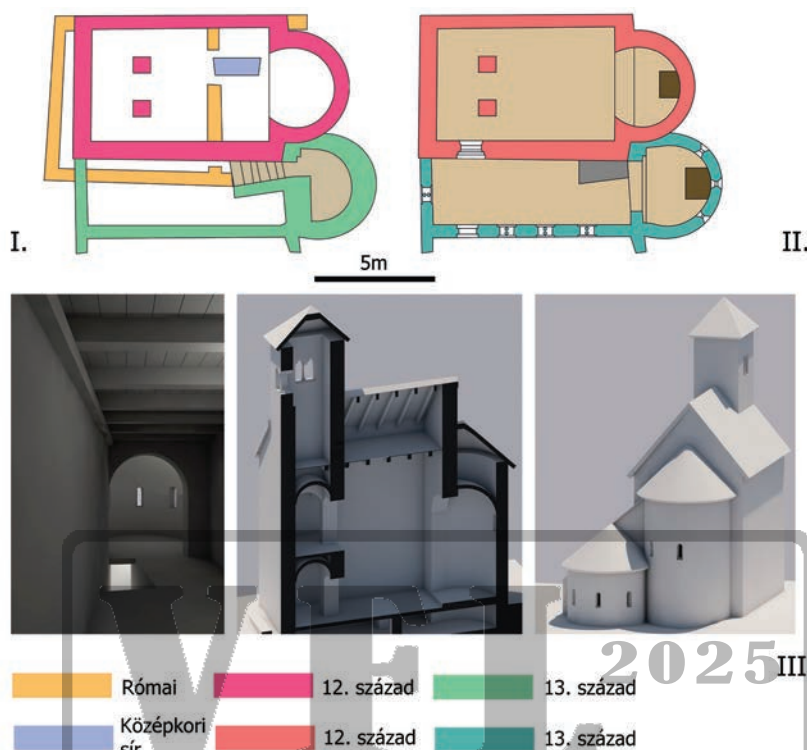
A feltárások során kiderült, hogy a keletelt, egyhajós, a hajó szélességénél keskenyebb átmérőjű, enyhén patkóíves alaprajzú szentéllyel épített templomot egy két helyiségből álló római épületre emelték. A templom északi fala alapozásban és majdnem egy méter magasan felmenőben is római falazat volt, a többi rész viszont „lelógott” a római házról. Ez utóbbi belső osztófala a hajó keleti harmadában húzódott, a jelek szerint erősen visszabontották és tőle keletre új alap készült a diadalívnek és a szentélylépcsőnek. A római épületmaradvány logikusabb hasznosítása lett volna, ha a meglévő alapozást teljes egészében megtartják, az egyetlen falszakasz beépítése csak bonyolította az újabb, csatlakozó falak alapozási munkáit. (1. kép)

³ KOPPÁNY, 1972. 221., KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. 58., 59. tételek, KOPPÁNY, 1993. 131.

⁴ K. PALÁGYI, 2008., a templomról: 61–64.

⁵ ÉRI, 2005b.

⁶ SZAKÁCS, 2022. 498–499.

1. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, I. a feltárt maradványok vázlatos, periodizált alaprajza (a szerző rajza, 2019-2020) II. a feltárt maradványok periodizált alaprajzi rekonstrukciója (a szerző rajza, 2019-2020) III. rekonstrukciós térmodell az oldalsarnok belseje, a templom hosszmetsete, a külső tömeg kelet felől (Bódiné Kersner Katalin rajza, 2020)

A kis templom építészeti kivitele nem volt igénytelen: a sarkokat durván megmunkált, nagyobb méretű kváderekből rakták, a falak helyenként, utánozva a római szakasz opus spicatum építéstechnikáját, kisebb méretű, alig megmunkált kövekből álltak. A belső falsíkokon meszelésmaradványok, a szentélyben kőpadló nyomai maradtak fenn. A hajó nyugati harmadában egy hasábos pillérpár erősen bolygatott maradványai arra utaltak, hogy a templomnak karzata és minden bizonnyal nyugati tornya is volt. Az épület mérete jellegzetesen apró: a hajó belmérete 7,5 X 4,8 méteres, amit keleten a 2 méter mélységű szentély bővített. A bejárat lenyomata érzékelhető volt a hajó délnyugati szakaszán. A belsőben még egy jelentősebb felfedezést tettek: a szentély előtt, a hajó északkeleti sarka mellett falazott sír került elő, a templombelsőből származó, összetört kőlapot ehhez tartozó fedlapként

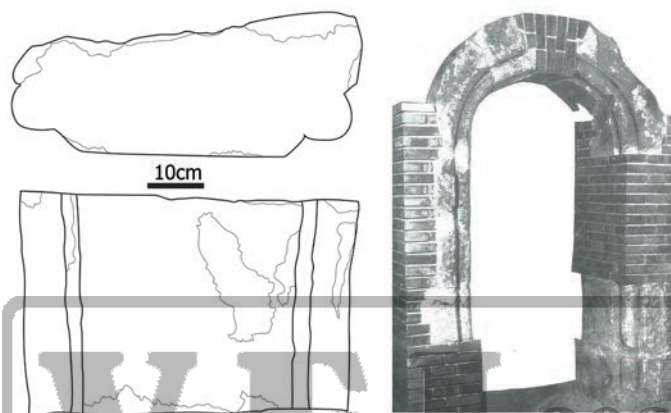
azonosította Palágyi Sylvia. Sajnos a sírt később osszáríumként hasznosították, az eredetileg ide temetett személy maradványinak feltárása nem volt lehetséges. A templom belsejében színes vakolttöredékek arra utaltak, hogy a belső legalább egy része falképpel is díszítve volt.

Egy következő építési periódusban a templomot dél felé megtoldották úgy, hogy a hajó déli fala mellé egy keskeny hajót emeltek, e hajót pedig, az építési mód hasonlósága miatt nem külön periódusban, hanem talán csak külön fázisban keletről egy kis altemplommal ellátott apszissal bővítették. Az alsó részt egy keskeny, a korábbi épület fala mellett levezető lépcsőn lehetett megközelíteni. Az építési technika erősen eltért az igényesnek jellemzett korábbtól: a falakat vékonyan és sekélyen alapozták, azokat a korábbi épület masszív alapjába nem kötötték be, sőt a kis apszis és a déli bővítmény is élesen elválik egymástól: a kriptá nyugati és a bővítmény keleti falának közét földdel töltötték ki. Az építésmód, legalább is az alapozás szintjén, elég hevenyészett, a falak habarcsba rakott, kisebb méretű törtköből épültek, kvádereknek nem volt nyoma. A bővítmény területén, különösen a kis kriptában azonban számos nyílástöredék, oszlopok, áthidalók, szárkövek darabjai került elő. Az ásató régész a déli hajót előcsarnokként, a kis apszist sírkamraként értelmezte. Az előbbi belmérete 8,3 X 2,8 méter, míg az utóbbié nyugat keleti irányban 2,3, észak-déli tengelyben 3,5 méter volt. A sírkamra meszelt lehetett, de padlóját csak döngölt föld képezte.

Leszámítva a kőfaragványokat, a régészeti leletek és a lelőköri körülmények nyomán csak relatív kronológiát lehet felállítani a középkorra vonatkozóan. A II. századtól a IV. századig létező római település maradványai közé az Árpád-korban temető létesült, a római romokat felhasználva épült a templom, ami már korábbi, keresztény sírokat bolygatott. Egy második periódusban a templomhoz délről egy keskeny előcsarnok épült, amit keleten egy kis kétszintes szentély bővített. A templomban szórványként előkerült II. Lajos és Miksa érmék a használat utolsó korszakát jelölik.

A kőfaragványokkal, nem sokkal azok előkerülése után, Tóth Sándor foglalkozott meghatározva azok ma is érvényes datálását. Az előkerült darabok azonos módon tagozottak, kőanyaguk, kidolgozásuk is hasonló. A hasábos kváderek sarkai minkét oldalon élszedettek és az élszedés után ferdén, mélyen bemetszettek (2. kép). A sarkok erősen kiülő, durván kialakított hengertaggá képzettek. Az egykori tihanyi kőtárban két rekonstruktív összeállítás is megépült. A két egykor összeállított nyílás közül az egyik egy félköríves kapu volt, ami kívül és belül is azonosan lett kialakítva, nyílászárónak nem mutatkozott rajta nyoma, tehát eredetileg egy félköríves, tagolt árkádként jelent meg. Teljes magassága nem volt rekonstruálható. A másik összeállítás problematikusabb. A két oszlopfeje, a két hengeres pillér, az ajtóhoz hasonlóan tagolt szárkövek és a háromkaréjos záradékok az összeállításnak

megfelelő alakban, de nem azonos szerkezetben léteztek. Valószínű, hogy az ajtó mellett legalább két, középen hengeres pillérpárral alátámasztott ikernyílás is létezett. A töredékek nagy száma ennél nagyobb nyílásszámot is elképzelhetőnek tart. Sajnos a kövek a tihanyi kőtár oktalan lebontása óta csak részlegesen hozzáférhetők, a jövőben, egy készülő szakdolgozatnak köszönhetően talán a nyílásszámok pontosabb meghatározására is lesz mód.

2. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalcsarnok kapujának rétegköve
(a szerző felmérése, 2024), a kapu rekonstrukciója
(archív kép KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. nyomán)

3. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalcsarnok ikernyílásának
rekonstrukciója (archív kép KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976. nyomán)
és egy veszprémi ikernyílás rekonstrukciója (TÓTH, 1967. nyomán)

A hely-idomú fejezetek ornamentikája, a háromkaréjos szemöldök és a konstrukciók összeállításnak módja a 13. század közepének hazai emlékeit idézik, a ságdörgicsei darabok 1230 és 1260 közé keltezhetők, ezzel az egész együttes kronológiája, sőt az épületek képe is felvázolható (4. kép). A templom építése a 12. század folyamán történhetett, egy korábban már használt (fatemplommal rendelkező?) temetőbe. Ezt a kőépületet a 13. század közepén délről egy vékony falazatú, áttört nyílások sorával jellemezhető előcsarnokkal és az előcsarnok keleti végén egy emeletes szentéllyel, a szentély alatt kis sírkamrával bővítették. Az épület ebben a formában érte meg a kora újkort, amikor a településsel együtt elpusztult.

4. kép: A ságdörgicsei (Zánka) templom, az oldalesarnok ikernyílásának rekonstrukciójából származó oszlopfők (a szerző felvétele 2024, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, ltsz. ltsz.: 68.319.68., 68.319.69)

A nyitott előcsarnoktól a felsorolt elemzések gyorsan eljutottak a Balaton-Felvidék egyik leglátványosabb 13. századi épületéhez, a felsőörsi templom hasonló épülrészei építészeti mintaként kínálják magukat.

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának munkatársai 2019-ben egy Balaton-felvidéki építészettörténeti kiállítás témahelyszíneinek válogatása során a ságdörgicsei templomot is kiválasztották.⁷ A koncepció szerint a tárlat részeként sor került volna egy csaknem teljesen elpusztult, kisméretű, összetett építéstörténetű és „jellegzetes” Árpád-kori templom modelljének az elvi rekonstrukciójára.

⁷ A kiállítás előkészítése Balatonfüred Önkormányzatának kezdeményezésére 2019 végén indult, a kurátor Fülöp András volt, a modellezést Bódiné Kersner Katalin végezte.

A közelmúltban megvalósult, különösen a korábbi történeti időszakokról szóló tárlatok kötelező elemei lettek a különféle rajzos, animált és épített, vagy 3D nyomtatott rekonstrukciók. Ezek jó része erősen túlmegy a szakmailag indokolt mértéken, és ezt jó szándékkal, a közönségigények kielégítéseként próbálja igazolni. E sorok írója, és az említett kiállítás készítői ezt kissé eltérően gondolták. Az ábrázolási absztrakció véleményünk szerint nem, hogy nem „árt” a közönségnek, de a vizuális nevelés valós alternatívája lehet, segítségével mozgatható az a fantázia, aminek az alaposan kidolgozott, számítógépes játékok világából kölcsönzött képi világ nem igazán hagy helyet. Ezért a ságdörgicsei esetén nem valóság-hű, hanem elvontan megjelenített, robbantott makett lebegett a szemünk előtt, ami egyszerre képes teljesíteni a kiállítási látogatók vizuális kielégítését (a látogató „már” érti), és a szakmai közönség pozitív értékelését (aki „még” elfogadja) (4. kép).

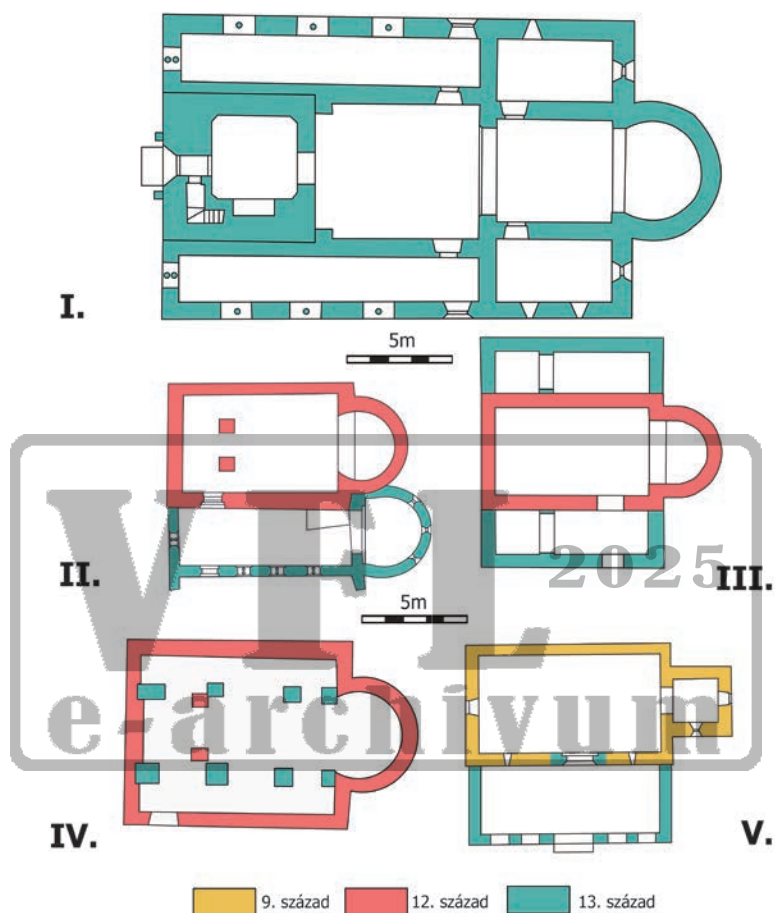
Először az épület alaprajzát kíséreltük meg rekonstruálni, bemutatni kívánva a római maradványok helyzetét is, majd az egyes épületrészek tömegét és kapcsolatait rajzoltuk meg. A rekonstrukció végeredménye egy kis alapterületű, magas térarányú templom lett, aminek magassági méretét néhány álló épület arányai nyomán, átlagolással számítottuk ki. A déli bővítés belső méreteit a tihanyi kapurekonstrukció és a korábbi templom elképzelt déli ablakainak mérete sugalta. A hozzáépítés a déli fal ablakainak lehetséges helye miatt egy viszonylag alacsony, féltetős tömegként fért el a maketten és egy elég szervesen kapcsolódó, de jellegzetesen középkori együttes képét adta. A déli bővítéssel nyitott előcsarnokként való elképzelése ezzel egyre valószínűbbé vált. Sajnos a makettezést a 2020-as járvány félbeszakította, a kiállításból pedig nem lett semmi, a gondolat-kísérlet azonban önmagában is érdekes volt, folytatására talán egyszer lesz lehetőség.

Építészeti minták és rokon emlékek

A ságdörgicsei templom épülete jellegzetes Árpád-kori formát mutat, pontos analógiája tulajdonképpen nincsen. A közeli Kővágóörs-Ecsérpuszta temploma alaprajzának és építési technológiájának hasonlóságai (durván formált, nagyobb méretű sarokkváderek, kisebb méretű tört kövekből álló fal, opus spicatum falszakaszok) miatt is említendő.⁸ Első, egyhajós periódusában ez kicsivel nagyobb méretű templom volt (7 X 10 méteres hajó belméret és kb. 3 méteres apszis mélység, 4 méteres apszis szélesség), nagyságrendje, nyugati karzatos elrendezése és építési kora azonban közel azonos a tárgyalt épülettel. A kis templom minden bizonnyal állt

⁸ SZ. CZEGLDÉY–KOPPÁNY, 1964.

a 12. században, első nagyobb átépítésére, háromhajós templommá alakítására, a 13. században került sor (5. kép).

5. kép: Különféle templomok periodizált, vázlatos alaprajza azonos léptékben
I. Felsőörs, Mária Magdolna-templom (rekonstrukció) II. A ságdörgicsei (Zánka)
templom (rekonstrukció) III. Csabdi, templomrom IV. Kővágóörs-Ecsérpuszta,
templomrom V. Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso
(a szerző rajza, 2024)

A későbbi elő-, pontosabban oldalcsarnokos bővítés mintaképe is viszonylag közeli. A felsőörsi Mária Magdolnának szentelt egykori prépostság temploma szokatlanul ép állapotban maradt fenn, műemléki kutatása az egyik legalaposabb, műemléki helyreállítása pedig kimagasló minőségű volt

az 1960-as években.⁹ Az építés korából még forrás is ismert, ebben egy Szent Mihály-oltár felszenteléséről esik szó, ami a torony emeletén azonosítható volt. Az épület több szakaszban, úgy tűnik folyamatos koncepcióbővülés eredményeként valósult meg. Eredetileg egyhajós, félköríves alaprajzú szentéllyel zárt, a hajóval azonos szélességű, masszív, hasábos nyugati toronnyal tervezték. A torony készült el először, igényesen kialakított kváderhomlokzatai finom tagolást kaptak. Nem sokkal ezután két, keskeny oldalsó teret építettek a hajó mellé, majd e bővítmények vonalában a szentélyt is megtoldották két oldalról egy-egy kápolnával (5. kép). A hozzáépítés sajátossága az, hogy bár alaprajzban elsőre két oldalhajónak tűnnek fel az oldalsó terek, azok valójában a hajó felé zártak voltak, csak ajtó (vagy ajtók) vezettek befelé, kifelé viszont ikernyílások sorával és egy-egy bélletes kapuval nyitott előcsarnokot képeztek. A mellékterek vonalában a szentélyhez kapcsolt oldalterek ezzel szemben zártak, csak a belsőből megközelíthető kápolnáként épültek meg. A bővítményt valószínűleg eredetileg is emeletesnek tervezték. A fennmaradt nyomok szerint az oldalcsarnokok fent kifelé zártak és befelé ikernyílásokkal a hajó irányába nyitottak lehettek. Az apró terekre osztott, összetetten és következetesen komponált tér a hazai 12–13. századi érett romanika szerzetesi épületeinek kitűnő példája.

A felsőörsi nyitott előcsarnok egyes részletformái (az ikernyílások sarokköveinek hengertagja, a nyílás szélessége) a ságdörgicseihez hasonló, de a boltozott belső tér, a finomabban tagolt bélletes oldalbejáratok sokkal igényesebb szerkezetek. A felsőörsi stílust ugyanakkor a későromanika ízlése határozza meg, a ságdörgicsei karéjos záródások viszont gótikus jellegűek. A felsőörsi ikernyílások tagolásából sajnos hiányoznak a középső elemek, a helyreállításakor készült hasábos pillérek félrevezetőek, a megjelenését kissé nehézkessé teszik. A templomban lévő finom, sarokleveles oszloplábazatok tartozhattak az eredeti hengeres pillérekhez (6. kép).

A nyitott szerkezetek befalazását nem lehet időhöz kötni, megszüntetésükre talán már a középkorban, legkésőbb a barokk átalakítás idején sor került. Biztosan az utóbbi, 18. századi átépítés során lett mellékhajóvá alakítva a két oldalcsarnok is. Az építési időrend a korai időszakra vonatkozóan konszenzusos: a torony épült ki elsőként az 1230-as évekre, az épület többi része, fokozatosan legkésőbb a 13. század közepéig elkészült.

Ha az Árpád-kori építészeti ismert emlékeit áttekintjük, hogy oldalsó térbővítéssel ellátott egyhajós templomokat keressünk a legközelebbi találat az ún. felsődörgicsei rom lesz a mai Dörgicse falu szívében. A templom ott is római előzményeken épült fel és még az Árpád-korban többször bővítették (a bővítések elemzése bőven megérne egy másik tanulmányt). A 13. század

⁹ ERDEI-TÓTH, 1966., TÓTH, 1980., TÓTH, 2000.

közepe táján a korai templom déli oldalához azzal azonos hosszúságú, kelet-ről szentéllyel bővített építményt emeltek, a két térrész, a hajó és a szentély közé haránt irányú szentélyszakasz ékelődik. A bővítés nem nyitott előcsarnok, de nem is oldalhajó, a korábbi templommal csupán egy átjáró kapcsolat össze és saját déli bejárat is volt. Az egész épület kettős templomként működött, amely sajátos formára a település összetett birtokosi szerkezete az elfogadott magyarázat.¹⁰

6. kép: Felsőörs, Mária Magdolna-templom

- I. helyreállítási terv (Erdei Ferenc, 1962, MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 8260)
- II. az északi oldalcsarnok egykori bélietes kapuja (a szerző felvétele, 2024)
- III. a déli oldalcsarnok helyreállított nyugati ikernyílása (a szerző felvétele, 2024)
- IV. az északi oldalcsarnok helyreállított ikernyílásai (a szerző felvétele, 2024)
- V. sarokleveles oszloplábazat a templomban (a szerző felvétele, 2024)

Az oldalsó hosszanti térrel való bővítés nem volt ritka az Árpád-kor építészetében, példái a 12. századtól sorolhatóak. Önálló oldalsó kápolnaként értelmezhető, oldalhajónak tűnő bővítménye volt a kánai, a monostorossápi, a zalaszántói és az ábrányi templomnak, viszont ugyanez az alaprajzi szituáció valódi (és egyedüli) mellékhajóként lett kialakítva a sopronhorpácsi templomban.¹¹

¹⁰ ÉRI–GERŐNÉ KRÁMER–SZENTLÉLEKY 1964., ÉRI 2005a., SZAKÁCS, 2022. 232–235.

¹¹ RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005. 116–118., 11 és 14. ábra, 13. térkép, SZAKÁCS, 2022. 45.

Egy olyan emlék említhető, ahol talán elképzelhető a nyitott oldalcsarnokokkal való későbbi bővítés. A Csabdiban feltárt templomrom két építési periódussal rendelkezik¹² (5. kép). Az egyhajós, félköríves szentélyű kis épületet utólag az északi és a déli oldalon is oldalsó terekkel látták el, amelyek nyugati szakaszára egy-egy hasábos, befelé alul nyitott tornyot is emeltek. Zavarba ejtő az oldalterek viszonya a hajóhoz: a helyenként meglévő felmerek tanúsága szerint a hajófalak zártak voltak az oldalterek felé, a hajóba egy bejárat a déli oldalon, a hajó keleti végében nyílt. Sajnos a rom erősen elpusztult így nem világos, hogy az oldalterek lehettek-e kifelé nyitott előcsarnokok. Az oldalsó részek nyugati szakaszán ülő tornyok térkapcsolatai sem rekonstruálhatók, ma itt az oldaltér belmagasságánál biztosan magasabbra épült harántdonga nyoma látszik, de a hajó felé a toronytest zárt, egykori karzatátjáróra nem utal semmilyen nyom. Az oldalsó bővítésre az ásatók szerint a 13. század közepéig sor került.

A felsorolt bővítések elemzéssel megállapított eltérő térbeli megoldásai újra felhívják a figyelmet az alaprajzon elsőre hasonló, de felépítményben és funkcióban erősen eltérő építészeti változatok egymás mellett élésére és a tipológiai megközelítés csapdáira.

A ságdörgicsei bővítménynek nyitott arkádós kialakítása mellett a másik karakteres sajátossága a kétszintes keleti lezárás volt. A leírásban a kora újkori és nem a nyugati művészettörténetírásban szokásos középkori értelmében hívtuk kriptának, esetleg sírkamrának e teret, ugyanis a fennmaradt nyomok szerint az erős bolygatottsága ellenére is biztosan temetkezési céllal létesítettek. Az apró méretű, éppen csak néhány sír befogadására alkalmas kripták közül itthon az 1100 táján épített tarnaszentmáriai a legnevezetesebb.¹³ A veszprémi Szűz Mária apácakolostor temploma mellé a 13. században vagy a 14. század elején emeltek egy kis kápolnát, aminek szentélye szintén kétszintes volt. Az alsó, apró térrészt gondosan kifestették.¹⁴

A három emléket az elrendezés hasonlóságán kívül semmi sem köti össze, de figyelmeztetnek arra, hogy a kisebb léptékű épületek szentélye alatt az Árpád-kortól talán az Anjou-kor elejéig várhatóak hasonló építmények.

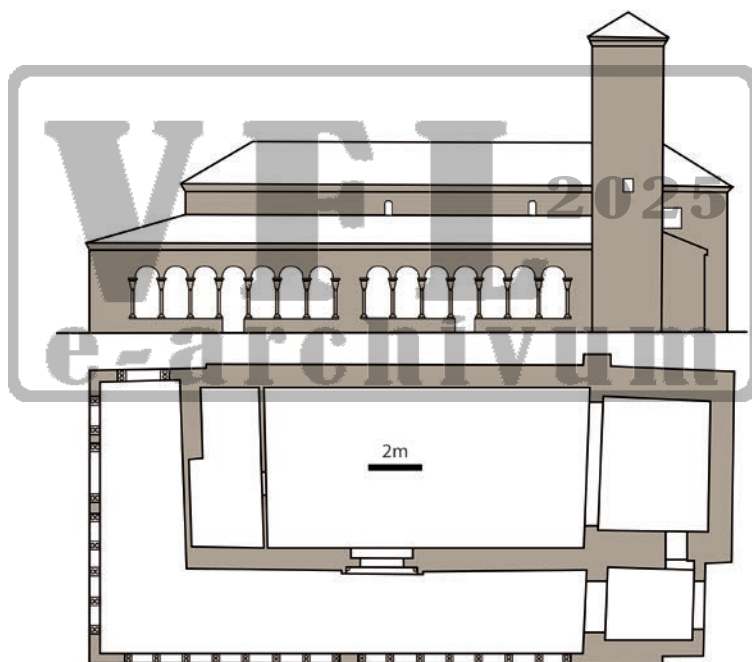
A ságdörgicsei nyitott előcsarnok, a felsőörsi és csabdi oldalterek legfőbb funkciója, az ott feltárt sírok tanúsága szerint a kiemelt pozíciójú, végső nyughely kialakítása volt. Ezekben az esetekben a bővítéseket nem túlzás a 13. századi társadalmi háttér változásaival összefüggésbe hozni. A templombővítések anyagi háttérét magánszemélyek és/vagy egyházi méltóságok biztosíthatták. Az építkezések tervezési gyakorlata igen egyszerű volt: a hosszanti oldalon hozzátoldással növelték meg a már meglévő szakrális teret,

¹² PÁMER–KOVÁCS 1994.

¹³ JANKOVICS, 2010., SZAKÁCS, 2022. 54–55

¹⁴ BODÓ, 2002., KOPPÁNY–HÉCZEY-MARKÓ, 2023.

élesen elkülönítve az új funkciójú részt a korábbtól. A térkapcsolatok bonyolultsága és a részletek mintaválasztása már a megrendelői műveltségtől és vagyoni helyzetétől, valamint a konkrét mintaképektől függött. Ságdörgicsén az építető közeli építészeti példát és viszonylag egyszerű szerkezetet, de meglepően korszerű részletformákat választott. A nyitott előcsarnokos megoldás biztosan Felsőörs, a gótikus elemek minden bizonnyal a veszprémi, 13. század közepi építkezések felől magyarázhatóak. Veszprémben a székesegyházon folyó munkálatok mellett a Szent György-kápolna újjáépítése, az ún. Gizella-kápolna kialakítása, egy új domonkos apácakolostor építése is egy időben zajlott a 13. század közepső harmadában. A különféle tanultságú, eltérő művészeti hagyománnyal rendelkező mesterek kitűnő minőségű, gótikus alkotásokat hoztak létre, és e művek hatása a 13. század második felében termékenyítően hatott a közvetlen földrajzi környezetükben¹⁵ (3. kép).

7. kép: San Salvador, Carabias, déli homlokzat és alaprajz (a szerző rajza, 2024)

A felsőörsi és nyomában a ságdörgicsei nyitott előcsarnokos megoldások egykorú funkcionális párhuzamait nagy számban a Balatonparttól igen távol, Európa délnyugati végén lelhetjük fel. Az Ibéria-félsziget középső és

¹⁵ TÓTH, 1967., ROSTÁS, 2000.

egyes északi részein, a mai Kasztília és León, valamint La Rioja és Navarra tartományaiban egy sor 12-13. századi plébániatemplom áll, amelyek déli, olykor déli és azzal összefüggően nyugati nyitott előcsarnokkal épültek fel, esetleg ilyen előcsarnokkal utólag lettek kiegészítve. Az általam elérhető szakirodalom az épülettípusnak e területen való gyakoriságáról régóta tud és a nagyméretű nyitott előcsarnokokat egyrészt az enyhe éghajlattal, másrészt egyes világi funkciókkal hozza összefüggésbe.¹⁶ A templom a középkori közösségek egyetlen középülete volt, a világi célú összejövetelekre, tanácskozásokra, tanúkihallgatásokra ugyanígy itt került sor, mint az Istentiszteletekre, keresztelőkre, házasságkötésekre és temetésekre, a csarnokok szerepe különösen az utóbbi esetben tűnik fontosnak.

A teljes áttekintésre, a téma mély ismeretének hiánya miatt nem vállalkozom, csupán néhány példát ismeretetek röviden. Az első példa Kasztília és León Burgos tartományában Barriosuso településen emelkedik (5. kép). A Szent Cecíliának szentelt kis egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot a 9. század végén emelték, majd 1200 táján a déli oldalához kissé szabálytalan alaprajzú, nyitott előcsarnokot építettek.¹⁷ Az oldaltér nyugat és kelet felé is zárt, dél felé egy-egy félköríves árkádpár között egy szélesebb, félköríves ajtónyílással van megnyitva. Az ajtó a jelek szerint nem rendelkezett zárható szárnyal. Az előcsarnok középső bejárata mögött ugyanekkor áttörték a 9. századi hajófalat és abban egy békletes, új templomkaput helyeztek el. A létrejött épületrész kissé nehézkes megjelenésű, a nyílások közötti pilléreket csupán vállpárkány tagolja, de az árkádokat a homlokzaton sakktáblamintás íves, szemöldökpárkányok hangsúlyozzák. A ságdörgicsei esettel a korai kis templom kissé suta, utólagos csarnokos bővítése állítható párhuzamba.

A szintén kasztíliai Segovia tartomány Sotosalbos nevű kis településén áll a Szent Mihály arkangyalnak szentelt templom.¹⁸ A szokásosnál nagyobb méretű épület alaprajza elég összetett: a középső, egyhajós, egyenes záródású kis templomot északról és délről is a templomhajónál alig keskenyebb, azzal azonos hosszúságú oldalterek kísérik. Az északi zárt, három részre tagolt, a hajóhoz alacsonyabb nyílásokkal kapcsolódik, a déli egy befelé zárt, kifelé,

¹⁶ DE RODRIGUEZ–LOJENDIO 1966. 159–258, BARRAL I ALTET–AVRIL–GABROIT-CHOPIN, 1984. 50.

¹⁷ https://www.condadodecastilla.es/cultura-sociedad/arte/ermita-de-santa-cecilia-de-barriosuso/#google_vignette, <https://www.caminodelcid.org/servicios/ermita-de-santa-cecilia-santibanez-del-val---barriosuso-1929924/>, <https://www.xn--santibaezdelval-4qb.es/lugares-de-interes/ermita-de-santa-cecilia>, (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

¹⁸ <https://www.sotosalbos.es/index.php/turismo/89-sotosalbos/turismo/98-la-iglesia-de-san-miguel-arcangel>, <https://patrimoniocultural.jcyl.es/web/es/conocimiento-difusion/esteban-gormaz-soria-iglesia.html#page-1>, (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

déli irányban nyitott előcsarnok. Az utóbbi különösen gazdag épületszobrászati dísszel rendelkezik: a déli oldalon közepén széles, félköríves, bélletes kapu van, amihez kettős oszlopokon emelkedő árkádsorok kapcsolódnak. Egy kisebb ikerablak látható a csarnok nyugati oldalán, kelet felé pedig egy félköríves, a délinél kisebb bélletes kapu nyílik. A fejezeteket, a kapubéletteket és a főpárkányt kísérő ívsor belső zugait is aprólékosan kidolgozott figurális és architektonikus részletek borítják, az előcsarnok mélyén, a hajófal közepén nagyméretű kapu vezet a templomtérbe. A faragott részletek mennyisége és minősége aligha vethető össze a magyarországi emlékekkel, az összetett, elsőre háromhajósna látszó, valójában önálló terekre szabdaltságot alaprajz azonban érdekes párhuzam. A templom építését a 12. század közepére teszi az általam elért elemzés, az északi melléktér mögötti nagyméretű keleti torony 13. századi lehet.

Az utolsó példaként felhozott spanyol emlék a Kasztília-La Mancha Guadalajara tartományában, Madridtól keletre, Carabiasban található Szent Megváltó-templom¹⁹ (7.kép). Az egyhajós, egyenes szentélyzáródású kis templomot délről és nyugatról is széles, minden oldalon karcsú kettős oszlopokon emelkedő, félköríves árkádsorral megnyitott előcsarnok kíséri. Bejárat nyílik nyugaton, középtájon, és a folyosó mindkét végén, észak és nyugat felé is. Az árkádok inkább a későromanika ízlését tükrözik, a szerkezetek finom arányúak, nagyon jó minőségben kivitelezettek, de kétségkívül emlékeztetnek a ságdörgicsei rekonstruált ikernyílásokra. A templom egyetlen periódusban, a 13. században épült meg, közelebbről nem maghatározott időben, a déli előcsarnok nyugati végén ülő nagytömegű toronytest 17. századi bővítés.

Az ibériai és a hazai, sokkal rosszabb állapotban megismerhető példák vélt hasonlósága nem magyarázható könnyen. A legvalószínűbb az, hogy a templom középület funkciójának bővítési igénye egyidőben jelentkezett Európa két távoli pontján és hasonló megoldásokat hívott életre. Megfontolható még egy aspektus. A hazai kutatások jelen állása egyelőre nem teszi lehetővé a teljes Kárpát-medence történeti éghajlatrekonstrukcióját, azt azonban már ma is tudjuk, hogy az Államalapítás korától a 13. századig meleg és száraz időszak uralkodott, a 13. században talán egy különösen meleg periódussal, amit a 14. századtól az ún. kis jégkorszak szakított meg.²⁰ A nyitott előcsarnok építése a különösen meleg periódussal is magyarázható, ahogyan a felsőörsi nyílások későbbi befalazása az erős lehűléssel kísért késő középkorban válhatott szükségessé.

¹⁹ Iglesia del Salvador de Carabias | Portal de Cultura de Castilla-La Mancha (castillalamancha.es), (A letöltés ideje: 2024. május 21.)

²⁰ VADAS-RÁCZ, 2010.

Összefoglalás

Dörgicse látványos középkori templomromjainál sokkal kevésbé ismert Balatonakali és Zánka határában fennmaradt, egykori Ság(dörgicse) Árpád-kori egyháza. A rom régészeti feltárására 1967 és 1969 között került sor (Palágyi Sylvia, Éri István, Dax Margit, Berta István), 1970–71-ben Koppány Tibor tervei szerint részleges rombemutató is megtörtént. Az ásatás eredményeinek publikálására 2008-ban került sor.

Az épület, a Balaton-környéki viszonyok között távolról sem egyedülállóan, egy római település (vagy villagazdaság) romjain állt. A keletelt, egyhajós, a hajó szélességénél keskenyebb átmérőjű, enyhén patkóíves alaprajzú szentéllyel rendelkező templom északi fala alapozásban és majdnem egy méter magasan felmenőben is római falazat volt, a többi rész újonnan épült. Az építészeti kivitel nem volt igénytelen: a sarkokat nagyobb méretű kváderekből rakták, a falak helyenként, utánozva a római részek opus spicatum építéstechnikáját, kisebb méretű, alig megmunkált kövekből álltak. A hajó nyugati harmadában egy hasábos pillérpár maradványai arra utaltak, hogy a templomnak karzata és minden bizonnyal nyugati tornya is volt. Egy következő periódusban a déli fala mellé egy keskeny hajót emeltek, majd a bővítményt keletről egy kis altemplommal ellátott apszissal bővítették. Az alsó részt egy keskeny, a korábbi épület fala mellett levezető lépcsőn lehetett megközelíteni. A bővítmény területén, különösen a kis kriptában számos nyílás, oszlopok, áthidalók, szárkövek töredékei kerültek elő. A tihanyi kőtárban, a közelmúltbeli lebontásig, látható volt két rekonstruált szerkezet, egy félköríves kapu és egy középen hengeres pillérpárral alátámasztott, karéjos lezárású ikernyílás, melyek egy nyitott, árkádós architektúrához tartoztak. A hehely-idomú fejezetek ornamentikája, a háromkaréjos szemöldök a 13. század közepének hazai emlékeit idézik, a ságdörgicsei darabok ezzel 1230 és 1260 közé keltezhetők, eszerint a kis templom minden bizonnyal állt már a 12. században, nyitott oldalcsarnokkal való bővítésére a 13. század közepén kerülhetett sor. Az utóbbi megoldás talán a felsőörsi Mária Magdolnának szentelt egykori prépostság templomáról eredeztethető. Itt az egyhajós, félköríves alaprajzú szentéllyel zárt, a hajóval azonos szélességű, masszív, hasábos nyugati toronnyal tervezett épületet egy második építési fázisban két, keskeny oldalsó bővítménnyel toldották meg. A hozzáépítések alaprajzban elsöre oldalhajónak tűnnek fel, valójában a hajó felé zártak, kifelé viszont ikernyílások sorával és egy-egy béli kapuval is nyitottak voltak. A felsőörsi stílust a későrománika határozza meg, a ságdörgicsei karéjos záródások viszont gótikus jellegűek és minden bizonnyal a Veszprém-ben zajló, 13. század közepi építkezések hatásával magyarázhatók.

Az Árpád-kori építészetben az oldalsó, hosszanti térbővítéssel ellátott egyhajós templomok nem voltak ritkák, például a 12. századtól sorolhatóak. Biztosan önálló oldalsó kápolnaként értelmezhető oldalhajónak tűnő bővítése volt a kánai, a monostorossápi, zalaszántói, a felsődörgicsei és az ábrányi templomoknak, ugyanez az alaprajzi szituáció valódi (és egyedüli) mellékhajóként lett kialakítva a sopronhorpácsi templomban. Egy olyan emlék említhető, ahol talán elképzelhető az oldalcsarnokokkal való későbbi bővítés. A Csabdiiban feltárt templom első periódusában egyhajós, félköríves szentélyű kis épület volt, amit utólag az északi és a déli oldalán is oldalsó terekkel láttak el, a bővítések nyugati szakaszára egy-egy hasábos, a bővítés felé alul nyitott tornyot is emeltek. Sajnos a rom erősen elpusztult így nem világos, hogy az oldalterek lehettek-e kifelé nyitott előcsarnokok. Az ásatók szerint építésükre a 13. század közepéig sor került.

A felsőörsi és nyomában a ságdörgicsei nyitott előcsarnokos megoldások egykorú funkcionális párhuzamait nagy számban a Balatonparttól igen távol, Európa délnyugati végén lelhetjük fel. Az Ibéria-félsziget középső és egyes északi részein, a mai Kasztília és León, valamint La Rioja és Navarra tartományaiban egy sor 12-13. századi plébániatemplom áll, amelyek déli, olykor déli és azzal összefüggően nyugati nyitott előcsarnokkal épültek fel, esetleg ilyen előcsarnokkal utólag lett kiegészítve (az idézett példák: Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso, 9. századi templom 1200 körüli déli előcsarnokkal, San Miguel Arcángel, Sotosalbos, a templom és az előcsarnok is 12. századi, a tornya 13. századi, San Salvador, Carabias, 13. század, tornya 17. századi bővítés). Az ibériai és a hazai, sokkal rosszabb állapotban megismerhető példák vélt hasonlósága nem magyarázható könnyen. A legvalószínűbb az, hogy a templom funkciójának (különösen a temetkezésekkel összefüggő) bővítési igénye egyidőben jelentkezett Európa két távoli pontján és hasonló megoldásokat hívott életre. Megfontolható még egy aspektus. Bár a hazai kutatások állása egyelőre nem teszi lehetővé a teljes Kárpát-medence történeti éghajlatrekonstrukcióját, a nyitott előcsarnokok építése egy különösen meleg éghajlati periódussal is magyarázható, ahogyan a felsőörsi nyílások későbbi befalazása az erős lehűléssel kísért késő középkorban válhatott szükségessé.

AN EXTENSION OF AN ÁRPÁD-PERIOD CHURCH: LESSONS FROM THE RECONSTRUCTION OF THE CHURCH RUINS OF SÁGDÖRGICSE (NEAR ZÁNKA)

Lesser known than the spectacular medieval church ruins of Dörgicse (Veszprém county, HU) is the surviving Árpád-era church of the former Ság(dörgicse), located in the border area of Balatonakali and Zánka (Veszprém county, HU). The archaeological excavation of the ruins was carried out between 1967 and 1969 (Sylvia Palágyi, István Éri, Margit Dax, István Berta), and in 1970-71 a small archeological park was opened to the public according to the plans of Tibor Koppány. The results of the excavation were published in 2008.

The building stood on the ruins of a Roman settlement (or villa rustica), which is not unique to the Lake Balaton area. The single-nave church was oriented to the east, its chancel had a slightly horseshoe-arched layout, the diameter of which was narrower than the width of the nave. The north wall of the church had a Roman masonry in its foundations and almost up to a metre high in the structural walls, while the rest was newly built. The architectural design was sophisticated: the corners were made of larger ashlar, while the walls in some parts were built with smaller, barely worked stones, imitating the opus spicatum technique of the Roman sections. In the western third of the nave, the remains of a pair of rectangular pillars indicated that the church most probably had a gallery and a western tower. At a later period, a narrow nave was built onto the south wall, then an apse with an undercroft was added to the former extension. The lower part was accessed by a narrow staircase leading down along the wall of the former building. In the area of the extension, especially in the small crypt, numerous openings, as well as the fragments of columns, lintels and jamb stones have been found. Until its recent demolition, the lapidarium in Tihany featured two reconstructed structures: a semicircular portal and a double cusped arch, supported with a pair of cylindrical pillars in the middle, which were part of an open, arcaded architecture. The ornamentation of the chalice-shaped capitals and the trefoiled brow are reminiscent of mid-13th century Hungarian monuments, while the pieces from Ság(dörgicse) can be dated between 1230 and 1260, which means that the small church was probably already standing in the 12th century, and its extension with an open side hall must have taken place in the mid-13th century. The latter solution may have its origins in the church of the former provostry in Felsőörs, dedicated to Mary Magdalene. Two narrow side extensions were added in a second phase to the original single-nave building, which ended in a semicircular chancel with a large

rectangular western tower, having the same width as the nave. The layout of the additions at first glance suggests that they may have been side-aisles, but in fact they were closed towards the nave, opening to the outside with a series of twin openings and a portal in each one. The style of the Felsőörs church bears late Romanesque features, while the cusped arches in Ságdörgicse suggest Gothic-style and can certainly be explained by the influence of the mid-13th century constructions in Veszprém.

In Árpád-period architecture, single-nave churches with lateral, longitudinal extensions were not uncommon, with examples dating from the 12th century. The churches in Kána (Budapest, HU), Monostorossáp (Jász-Nagykun-Szolnok county, HU), Zalaszentő (Zala county, HU), Felsődörgicse (Veszprém county, HU) and Ábrány (Abram, Bihar county, RO) all had side-aisle extensions that were probably used as side chapels, and the same layout was developed as an actual (and only) side-aisle in the church of Sopronhorpács (Győr-Moson-Sopron county, HU). There is one monument, where side halls were thought to have been built as a subsequent extension. The church excavated in Csabdi (Fejér county, HU) was a small, single-nave building with a semicircular chancel in its first period, to which side halls were added on both the north and south sides, and rectangular towers were built onto each side of the western additions, which opened towards the extensions. Unfortunately, the ruins are badly damaged, so it is not clear whether the side halls could have been vestibules opening outwards. According to the excavators, they were built no later than the mid-13th century.

A large number of functional parallels to the open vestibule solutions of the Felsőörs and Ságdörgicse churches can be found in the south-western end of Europe, far from the shores of Lake Balaton. In the central and some northern parts of the Iberian Peninsula, in present-day Castile and León, and the provinces of La Rioja and Navarre, there are a number of parish churches dating from the 12th and 13th centuries, with open vestibules to the south, sometimes to the south and the west, or had such vestibules added later (the examples cited are: Ermita de Santa Cecilia, Santibáñez del Val, Barriosuso, 9th century church with a south vestibule from around 1200, San Miguel Arcángel, Sotosalbos, both the church and the vestibule from the 12th century, its tower from the 13th century, San Salvador, Carabias, 13th century, its tower is a 17th-century extension). The presumed similarity between the Iberian and the Hungarian examples, with the latter being in much worse condition, cannot be easily explained. Most probably, the need to expand the church's functions (especially in connection with burials) arose simultaneously in two remote parts of Europe and gave rise to similar solutions. One other aspect may be considered. Although the current state of

research in Hungary does not yet allow for a historical climate reconstruction of the entire Carpathian Basin, the construction of the open vestibules can be explained by a particularly warm climatic period. Similarly, the reason for walling in the open vestibule of the Felsőörs church may have become necessary in the late Middle Ages due to the onset of a considerably cooler climate.

ÚJKOR, LEGÚJABB KOR

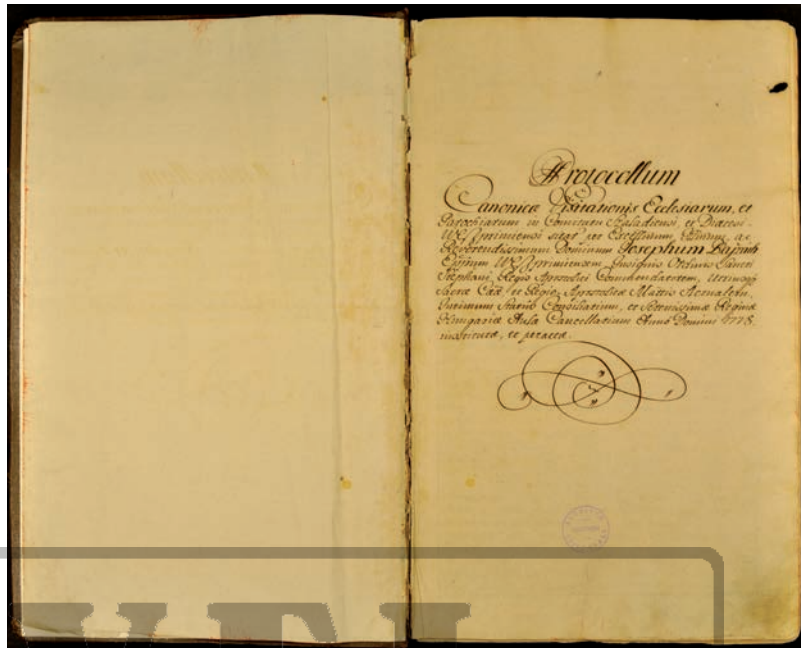
E SOLIDIS MATERIALIBUS
- ZALA VÁRMEGYEI TEMPLOMOK AZ 1778. ÉVI
EGYHÁZLÁTOGATÁS JEGYZŐKÖNYVEKBEN

A nagy kiterjedésű veszprémi egyházmegyét 1777-ben felosztották: ekkor jött létre területéből a székesfehérvári, illetve veszprémi és győri püspökségi területekből a szombathelyi püspökség. A Veszprém vármegyébe tartozó, pápai főesperességet ekkor pedig a győri egyházmegyétől a veszprémi püspökséghez csatolták, amelynek területe ezt követően 1993-ig változatlan maradt. A Magyar Királyság egyházmegyéi felosztásának gondolata a 17. századtól többször fölmerült, végül a jezsuita rendnek a Habsburg Birodalomban 1773 őszén történt feloszlata és birtokaik szabaddá válása tették lehetővé a reformot. Ennek eredményeképp jött létre 1776-ban az esztergomi érsekség területén a besztercebányai, rozsnyói és székesi püspökség; egy évvel később került sor a dunántúli egyházmegyek határainak újrarajzolására, majd 1804-ben az egri püspökség területén hozta létre az uralkodó a kassai és a szatmári római katolikus, illetve a munkácsi görögkatolikus egyházmegyéket, Egert pedig egyúttal érseki rangra emelték.¹

A veszprémi püspökség főpásztora, Koller Ignác 1773. április 4-én elhunyt. Székét négy évig nem töltötték be, így az apostoli király(nő) különösebb ellenállás nélkül készíthette elő az egyházmegye felosztását. 1777. augusztus 5-én került sor az új püspök, Bajzáth József székfoglalására, aki már az új határok közé szorított püspökség irányítását kezdte meg. Első feladatainak egyike az egész maradék egyházmegyére kiterjedő vizitáció megvalósítása volt, amelyet 1778–1779-ben le is folytatott. Az egyházlátogatásokon tapasztaltakat három kötetben tisztázták le, amelyek Somogy (1779), Veszprém (1779) és Zala (1778) vármegyék és egyúttal a hasonló nevű főesperességek plébániáit írta össze. A kötetek a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár gondozásában modern szövegkiadásban is elérhetővé váltak az elmúlt években.²

¹ A témával kapcsolatban általában lásd BORÓVI, 2000.

² VFL I.1.8. vol. 12–14., forráskiadványban: CVV, CVZ (a somogyi várható megjelenése 2024). A teljesség igénye miatt megemlítendő, hogy 1780-ban sor került még a veszprémi székesegyház – és ezzel párhuzamosan a székeskáptalan – vizitációjára is: VFL I.1.8. vol. 31.

1. kép: Zala vármegyei templomok 1778. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve, címoldal (VFL I.1.8. vol. 14. nyomán)

Az alábbiakban e források egy lehetséges elemzési módját választva a zalai főesperesség területén összeírt templomokat mutatom be különböző szempontok szerint. Azt vizsgálom, hogy az egyházmegye felosztása utáni esztendőben, tehát egyetlen időpillanatban milyen katolikus liturgia szerinti istentisztelet végzésére alkalmas helyszínek és különösen épületek voltak találhatóak a földrajzilag eltérő adottságú, kelet–nyugati irányban hosszan elnyúló történelmi Zala vármegyében és az ennek ekkor megfelelő területű zalai főesperességben. Ezen inkább horizontális jellegű vizsgálat mellett hasonló, térben szűkebb, időben azonban tágabb, vertikális elemzés már történt az 1778-as, az 1815–1818-as, majd az 1846–1847-es egyházlátogatások alapján a Balaton-felvidék keleti és a Bakony középső és keleti területein található esperesi kerületek templomaira vonatkozóan.³

A forrásszöveg elején a vizitátorok kérdőpontjai olvashatók az ún. „Protocollumban”.⁴ Ezek nyolc nagyobb témakörben tartalmaznak további részletes kérdéseket a megvizsgált plébánia és filiája vonatkozásában. A kérdőpontok kiterjedtek 1.) a templom állapotára, 2.) a település

³ KARLINSZKY, 2024., 27–48. A vizitációs jegyzőkönyvek történeti feldolgozásait összefoglalta a forrás kiadásának előszavában KANÁSZ, 2020., 11–14.

⁴ CVZ 19–25.

földesurára és kegyurára, 3.) a plébános személyére, feladataira és jövedelmeire, 4.) az iskolamester személyére, feladataira és jövedelmeire, 5.) a hívekre és kötelezettségeikre, 6.) a bábákra, illetve általában 7.) a plébánosok és káplánok életvitelére és erkölcsére, illetve 8.) a nem katolikus istentiszteleti helyekre és lelkészekre. Vizsgálatom elsősorban az 1. kérdőpont azon részére terjed ki, amely a templom épületére, főként a nem mozdítható felszerelési tárgyaira vonatkozik; nem vizsgálom ugyanakkor az ebben a kérdés csoportban felsorolt jövedelmeket és a liturgikus felszerelési tárgyakat, de a harangok számát igen.⁵ E csoportba tartoznak még a vizsgálat körébe bevont filiális templomok, illetve azok a kápolnák, amelyek a plébánia területén megtalálhatók. Rögzítettem továbbá a kegyurak személyét, mint akik az épületek emelésének, fenntartásának és felújításának megkerülhetetlen tényezői voltak,⁶ valamint a lakosság számának és felekezeti megoszlásának adatait.⁷ Az adatok a könnyebb kereshetőség céljából a szöveg végi Adattárban található kigyűjtve, a vizitációs jegyzőkönyvben használt településnevek ábécérendjében.

A zalai főesperesség kelet–nyugati irányban a Drávától a Balaton keleti végéig, Nagykanizsától Csopakig mintegy 150 km, észak–déli irányban, Szentmiklóstól (a mai Miklósfától) Türréig pedig közel 100 km hosszan terül el. A középkori előzmények után a főesperesség nagyobb része az 1550-es egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága alapján még átvészelte az oszmán

⁵ CVZ 20–21. „[1.] *De statu ecclesiae. Ecclesia cui sancto est dicata? An sit consecrata? An lapidea vel lignea? Quot in ea altaria? Num haec consecrata? Integra, vel in lapide, aut sigillo violata?* 2° *A quo erecta, et fundata?* [...] 8° *Quot, et quae in specie possessiones, aut praedia titulo filialium sint huic matri ecclesiae adnexa? Quae item, et quanta distantia intercedat inter matrem, et hanc, vel illam filialem? An denique in una vel altera ex his filialibus detur ecclesia? A quo, et quando erecta?* [...] 9° *Quot campanae dentur in matre ecclesia? Quot in singula filiali, et hae quot librarum, aut centenarium sint?* 10° *Num praeter ecclesiam parochialem dentur insuper, seu in matre, seu in aliqua filiali aliquae publicae capellae vel ecclesiae per quem?*”

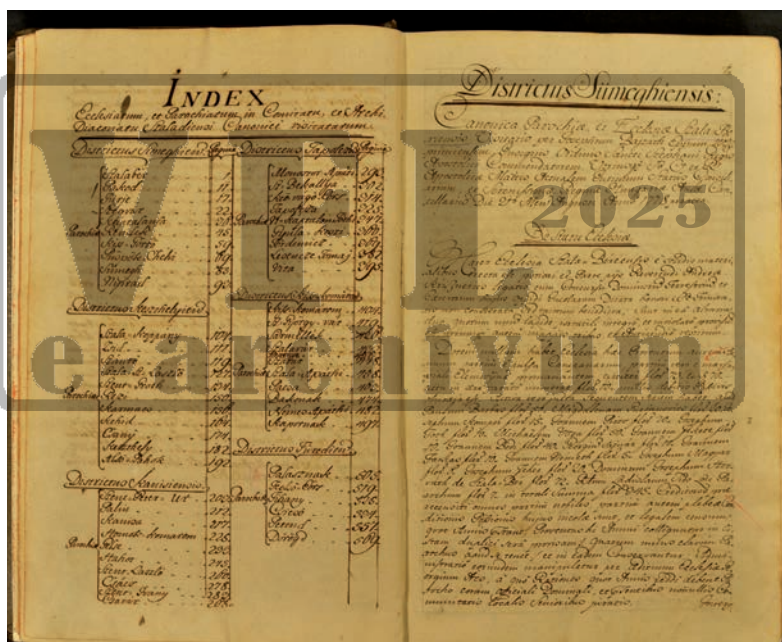
⁶ CVZ 21. „[2.] *De dominis terrestribus et patronis. 1° Qui sunt in hac parochia domini terrestres? Num jure patronatus gaudeant, et jus praesentationis exerceant? Num item patroni officium, quod est dos, aedificatio, fundus, rite adimpleant?* 2° *Num aliqui magnates, aut nobiles in suis castellis et curialibus residentiis*

privata oratoria habeant?”

⁷ CVZ 23. „[5.] *De parochianis et horum obligatione: 1° Quis est numerus animarum in matre? Quis in singula filiali? Cujus religionis? Quot sunt ex his capaces confessionis, quot item incapaces?*”

hódítás első hullámát,⁸ és a 18. századi katolikus megújulással párhuzamosan zajló egyházigazgatási újjászervezés is valamelyes folytonosságon tudott alapulni. 1777-ben, az egyházmegye felosztásakor négy esperesi kerületben – egerszegi, kanizsai, keszthelyi és tapolcai – az 1757-es adatok szerint 43 plébánia működött. Érdekesség, hogy ekkor a veszprémi főesperesség területébe sorolták a későbbi füredi kerületet – ekkor a veszprémi esperesi kerület részeként – 4 plébániájával együtt.⁹

Az 1778-as jegyzőkönyvben a vizitátorok a főesperesség területén 249 lakott helyet írtak össze. Egyházigazgatásilag már hat esperesi kerületre oszlott a terület, amelyeket 56 plébánia és 1 adminisztratúra alkotott. A terület népessége a vizitáció szerint 91.226 katolikus és 9.094 nem katolikus (evangélikus, református, zsidó, görögkeleti stb.) fő volt, tehát 100.000-nél valamivel több lélek élt ekkor a vármegyében.

2. kép: Zala vármegyei templomok 1778. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve, index (VFL I.1.8. vol. 14. nyomán)

⁸ PFEIFFER, 1947. 24–40. magyarul: TOMISA, 2002. 27–40. Ekkor a vármegye egészére kiterjedő főesperesség nyolc esperesi kerületében 181 plébániát írtak össze, amelyből ugyan 83 üresedésben állt.

⁹ HERMANN, 2015. 129–132., illetve uo. IX/C. térkép.

A vizitátorok által végiglátogatott esperesi kerületek a jegyzőkönyvek sorrendjében a következők voltak: sümegi, keszthelyi, tapolcai, kanizsai, kiskomáromi és füredi. A korábbi zalaegerszegi kerület a szombathelyi püspökséghez került, a füredi kerületet a vármegyehatárhoz igazodva a veszprémi főesperesség helyett immár a zalaihoz számították, a kanizsai, keszthelyi és tapolcai kerületek határainak átrajzolásával pedig létrejött tehát e három mellett a kiskomáromi és a sümegi kerület is. Az esperességek közül öt nagyságrendileg egyforma lakosságot számlált, a lelkek száma 16–19.000 között mozgott, míg a legkisebb, füredi kerületben ez ennek a fele volt, és a 10.000-t sem érte el. A közel 2000 fős vagy ennél népesebb települések közé tartozott Kanizsa (3128 katolikus és 225 akatolikus lélek), Keszthely (3161 fő), Nemesapáti (2154 katolikus és 6 akatolikus lélek), Sümeg (1975 fő) és Tapolca (2274 katolikus és 1 akatolikus lélek). A füredi kerület legnagyobb települése, Tihany 596 lakossal rendelkezett.

esperesi kerület	füredi	kanizsai	keszthelyi	kiskomáromi	sümegi	tapolcai
esperes-plébános lakhelye	Paloznak	Hahót	Keszthely	?	Nyirád	Lesence-tomaj
legnépesebb település	Tihany	Kanizsa	Keszthely	Nemesapáti	Sümeg	Tapolca
további 1000 főnél nagyobb település	—	Szentmiklós	Szentgrót	—	Döbröce, Rendek, Túrje	—
katolikusok lélekszáma	3.954	19.390	17.400	17.623	18.756	14.283
a katolikusok lélekszáma	5.571	327	271	688	324	1.913
összlakosság	9.525	19.717	17.671	18.311	19.080	16.196

Érdeemes összevetni a protestáns lakosságra vonatkozó adatokat a vizitációs jegyzőkönyv végén, a püspöki szignó és pecsét utáni oldalon kiemelt, külön tárgyalt rövid összegzéssel.¹⁰ Ennek kimutatása szerint kilenc településen működött református, három pedig evangélikus tiszteletes. Helvét hitű lelkipásztor gondozta híveit a tapolcai kerületben Köveskálón, a füredi kerületben Alsóörsön, Felsőörsön, Füreden, Henyén, Monoszlón,

¹⁰ CVZ 469. Extractus locorum... Vö. Torkos.

Pécselyen és Szőlősen; ágostai hitű előbbi kerületben Kővágóörsön, utóbbiban Dörgicsén és Kapolcson. A füredi kerületben összesen kilenc protestáns lelkipásztor jutott hat katolikus plébánosra, így az esperességben a lakosság felekezeti megoszlása a hívek gondozásával megbízott klerikusok számában is tükröződött.

A jegyzőkönyvek adataiból kiderül, hogy 22 településen a protestáns lakosság lélekszámban is felülmúlta a katolikust.¹¹ E településeken szolgált a protestáns lelkipásztorok többsége Pécsely kivételével, amelyet azonban nem a zalai, hanem a veszprémi főesperesség katolikus egyházi viszonyokat rögzítő egyházlátogatási jegyzőkönyvében jegyeztek fel Nagyvázsony filiájaként.¹²

A templomok és kápolnák közötti különbség talán abban ragadható meg, hogy milyen rendszerességgel tartottak bennük szentmisét: értelmezésem szerint a templomokban rendszeresen, míg a kápolnában csupán alkalmilag, évente néhányszor került sor szentmise bemutatására. A szerzetesrendi jelenlétfigyelembevételével egy településen akár több templom is lehetett, a megszokott ezzel szemben településenként egyetlen templom és több kápolna lehetett. A különbségtételre felhívva a figyelmet minden istentiszteleti helyet a továbbiakban – általánosabb kifejezés híján – „templomként” figyelembe véve a templomok száma az egyes kerületekben a táblázat szerint alakult.

Megállapítható, hogy a lakosság számarányainak megfelelően alakul az egyes kerületekben a katolikus istentiszteleti helyek száma. A legalacsonyabb össztemplomszámot a lakosság és azon belül a katolikus hívek adatait tekintve a füredi esperesi kerületben találjuk. Meglepő ugyanakkor a templomok magasabb száma a hívek mennyiségét tekintve második legalacsonyabb tapolcai kerületben. Legkevesebb plébániatemplomot is a füredi kerületben rögzítettek a vizitátorok, hatot, a másik öt kerületben közel azonos volt a plébániatemplomok száma: kilenc és tizenegy között mozgott. Százalékos arányban kifejezve katolikus plébániatemplom a füredi kerület településeinek 19,3%-ában, a kanizsainak 18,8%-ában, a keszthelyinek 26,2%-ában, a kiskomárominak és a sümeginek 20%-ában és végül a tapolcainak 26,5%-ában állt, tehát minden negyedik, ötödik településen.

¹¹ Ezek közül három a tapolcai kerületbe tartozott: Henye (akatólikus: 438, katolikus: 160 lélek), Köveskál (592:218), Kővágóörs (726:594). A protestáns többségi lakosságú többi település a fürediben, így Kisdörgicse (54:31), Nemesvigánt (76:43), Paloznak (96:61), Köves (106:105), Akali (112:72), Csopak (142:74), Udvari (179:58), Alsódörgicse (191:47), Lovas (191:64), Arács (212:31), Felsődörgicse (224:24), Öcs (266:180), Zánka (288:27), Kisszőlős (354:64), Dörög (379:355), Szentantalfa (453:118), Kapolcs (473:363), Monoszló (480:31), Füred (1014:90) és Felsőörs („sok”:122).

¹² CVV 301. A protestáns lakosság száma itt is felülmúlta a katolikust: Nagy- és Nemes-pécselyen összesen 846 református és 338 katolikus lélek élt.

esperesi kerület	füredi	kanizsai	keszthe- lyi	kiskomá- romi	sümegei	tapolcai
plébániák száma	6	10 ¹³	11	11	10	9
filia temp- lommal	12	10	12	14	17	17
filia temp- lom nélkül	13	33	19	30	13	8
lakott tele- pülések	31	53	42	55	50	34
települések több temp- lommal	2: Fü- red, Örvé- nyes	2: Ber- zence, Csács, Csatár, Palin, Pe- tőhenye, Pölöske, Szerda- hely, 9: Kanizsa	2: Bezer- éd, Bük, Csány, Rezi, Szentg- rót, 9: Keszt- hely	2: Kisko- márom, Nemes- apáti, Orosz- tony, Pa- csa	2: Káp- talanfa, Püspök- csehi, Szegevár, 3: Sümeg, Türje	2: Gyulake- szi, Hegy- magas, Káp- talantóti, Kővágóörs, Németfalu, Raposka, Vi- ta 3: Bada- csontomaj
templomok (és kápol- nák) össze- sen	20	36	34	29	34	35

A templommal rendelkező filiák száma a füredi, a sümegei és a tapolcai kerületben magasabb volt az olyanokkal szemben, amelyek nem rendelkeztek katolikus templommal. A templom nélküli filiális községek közül a legkevesebbet a tapolcai kerületben regisztráltak a vizitátorok, nyolcat; harminc vagy annál több lakott település nem rendelkezett ugyanakkor katolikus istentiszteleti hellyel a protestáns lakossággal alig bíró kanizsai és kiskomáromi kerületekben. Voltak olyan filiák is, amelyekben egynél több katolikus templom állt, ezek: Badacsonytomaj, Berzence, Bezeréd, Bük, Füred, Hegymagas, Németfalu, Orosztony, Örvényes, Petőhenye, Pölöske, Raposka és Szerdahely voltak. A többtemplomos települések közül kimagaslott Kanizsa és Keszthely, ahol 9-9 katolikus templom vagy kápolna várta a híveket (bár többségük a város környéki szőlőhegyeken).

¹³ A palini adminisztratúrával együtt. CVZ 196.

A veszprémi egyházmegye zalai főesperességében 1778-ban összesen 189 katolikus templom vagy kápolna állt. Templomcímeik, azaz titulusuk igen változatos képet mutat. A 161 ismert templomcím közül 27 (16,8%) Szűz Mária valamelyik ünnepnapjához kapcsolódott.¹⁴ Ezenkívül nem kevesebb, mint 47 különböző titulussal szenteltek templomot. Közülük legtöbb, kilenc templom patrocíniuma volt Szent Mihály és a Szentháromság (5,6%), hété Szent István király és Keresztelő Szent János (4,3%); huszonegy templom címe pedig egyszer fordult elő a főesperességben.

Elő-fordulás	Templomcím
27	Szűz Mária
9	Szt. Mihály, Szentháromság
7	Szt. István király, Ker. Szent János
5	Mindenszentek, Páduai Szt. Antal, Szt. Donát, Nepomuki Szt. János, Szt. Kereszt, Szt. Márton, Szt. Péter és Pál
4	Mária Magdolna, Szt. Imre, Szt. József, Szt. Vendel
3	Szt. Anna, Szt. György, Szt. László, Szt. Lőrinc, Urunk Mennybemenetele, Urunk Színeváltozása
2	Szt. Fülöp és Jakab, Szt. Katalin, Szt. Margit, Szt. Miklós, Szt. Órzóangyalok
1	Háromkirályok, Krisztus Öt Szent Sebe (<i>Passio Domini</i>), Szamáriai aszszonnyal beszélő Jézus, Szt. Adalbert, Szt. Ágoston, Szt. Ányos, Szt. Apostolok, Szt. Demeter, Szt. Domonkos, Szt. Flórián, Szt. István protomártír, Szt. Jakab, Szt. Jakab, Fábán és Sebestyén, Szt. Kereszt feltalálása, Szt. Kozma és Damján, Szt. Kristóf, Szt. Lukács, Szt. Máté, Szt. Megváltó, Szt. Rókus, Szt. Sebestyén
27	ismeretlen titulusú
189	templomok és kápolnák összesen

A főesperesség területén a vizitátorok 57 kegyúri templomot írtak össze, amely éppen megegyezik a területen található 56 plébánia és a palini adminisztratúra összesített számával. Egyházi intézmény volt a kegyura 18 plébániának: a veszprémi püspök nyolcnak, a zalavári apátság háromnak,

¹⁴ Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.): 5 templom, Sarlós Boldogasszony (júl. 2.): 2, Havas Boldogasszony (aug. 5.): 1, Nagyboldogasszony (aug. 15.): 5, Kisboldogasszony (szept. 8.): 6, Szűz Mária neve (szept. 12.): 3, Fájdalmas Szűz (szept. 15.): 1, Szeplőtelen Fogantatás (dec. 8.): 2, és két templom: Hegymagas és Zalavár közelebbi Mária-patrocíniuma nem derült ki a vizitáció szövegéből.

a veszprémi székeskáptalan kettőnek, a győri székeskáptalan, a csatári, a kapornaki és a tihanyi apátság, illetve a Központi Szeminárium pedig egynek-egynek. A világi kegyurak közül a Batthyányak és a Festeticsek 6-6, az Esterházyak 3, a Széchényiek 2 plébánia védnökei voltak, 1-1 plébániának pedig a Csányi, Gyulai Gál, Inkey és Nedeczky családok; Nemesapátiban pedig a nemesi közösség gyakorolta a plébánoskinevezési jogot. Tizenhét plébániának nem volt kegyura;¹⁵ ezeknél a püspök nevezte ki a plébánosokat és a vizitációban megszabott szolgáltatásokkal járultak hozzá a hívek a templomok fenntartásához.

A harangok számára vonatkozóan megállapítható, hogy 46 szőlőhegyi, temető-, kórház- vagy magánkápolna kivételével az adattárban szereplő 189 templom többségében legalább 1 harang szólt.¹⁶ Legtöbb haranggal, szám szerint hattal a tihanyi bencés apátsági templom, illetve a legnépesebb település, Kanizsa ferenceseknek Szent József-temploma rendelkezett. A nemesapáti Szent Miklós-templomban öt harang szólt a hívekhez, míg négy haranggal rendelkeztek a főesperesség városai: a keszthelyi Szent Márton-, a sümegi Urunk Mennybemenetele, a szentgróti Szent Imre- és a tapolcai Nagyboldogasszony-templom, illetve a szentlászlói búcsújáróhely lovagkirályról nevezett egyháza. Hasonlóan négy harangja volt a Batthyány család kegyurasága alá tartozó, Lajos kancellár, majd nádor (†1765) által építtetett homokkomáromi Kisboldogasszony-plébániatemplomnak. A szerzetesrendek közül a csatári bencések Szűz Mária-, a kanizsai piaristák Nep. Szent János- és a türjei premontreiek Gyümölcsoltó Boldogasszony-templomában is három-három harang lakott.

A tanulmány címére visszautalva a templomok építőanyagának vizsgálata egyhangú képet mutat. Amíg a század elején-közepén még jelentős számú, 27 római katolikus fa- és sövénytemplom adatolható,¹⁷ addig az 1778-as egyházlátogatási jegyzőkönyvben mindössze 10 nem szilárd anyagból

¹⁵ Vö. VARGA, 2006.

¹⁶ Kivételt ez alól néhány filiális templom jelent: az alsókustányi szigeti kápolna, a büki épülő Ker. Szent János-templom, Diska prédiüm Szent Antal-kápolnája, továbbá az ollári templom és a népes Gógánfa ugyancsak Ker. Szent János-templomának az összeírásból valamiért kimaradt (kifelejtett) harangja.

¹⁷ Az 1777 után a veszprémi egyházmegyébe tartozó zalaiak közül a 18. században fa- vagy sövénytemplom adatolható: Körmeny, 1971. 61–65. Kapolcs (32. számú templom a hivatkozott tanulmányban), Monostorapáti (36. sz.), Szentantalfa (47. sz.), Balatonhídvég (53. sz.), Balatonmagyaród (54. sz.), Dabronc (56. sz.), Galambok (57. sz.), Garabonc (58. sz.), Gógánfa (59. sz.), Kiskomárom (60. sz.), Komárváros (61. sz.), Miháld (63. sz.), Mihályfa (64. sz.), Miklósfa (65. sz. = Szentmiklós), Nagykanizsa (67/a., 67/b. sz.), Nemesbük (68. sz.), Ördöghenye (70. sz.), Petőhenye (71. sz.), Rádó (73. sz.), Rigács (74. sz.), Sármellék (75. sz.), Szentgyörgyvár (77. sz.), Szentimrefalva (78. sz. = Sárosd), Zalakaros (83. sz.), Zalamerenye (84. sz.), Zalaszegvár (85. sz.), Zalaszentbalázs (86. sz.).

emelt istentiszteleti helyről készült feljegyzés. Ez utóbbiak között a vegyesen kő- és faszerkezetű, félkész állapotban lévő alibánfai, illetve a nemesapáti és pacsai szőlőhegyi kápolnákon kívül csupán 7 korábban adatolt, nem szilárd szerkezetű templom maradt használatban a 18. század végére. Utóbbiak a balatonmagyaródi, galamboki, kapolcsi, komárvárosi, petőhenyei, rigácsi és a szentantalfai – reformátusoktól átvett – templomok sorolhatók. A főesperesség területén található 189 templomhoz képest a 10 elenyésző arányt (5,3%) jelent.

3. kép: Nagykanizsa–Miklósfa, Nagyboldogasszony-templom (VFL IX.3.c. nyomán)

A templomok építési évét változatosan rögzítették a jegyzőkönyvekben. Több esetben pontos évszámot jegyeztek le, máshol hozzávetőlegesen jegyezték ezt fel („kb. 18 éve”), illetve volt, ahol a korban közismert, már elhunyt személyhez kötötték az építkezést. Ezek az adatok sajnos pontos összehason-

lításra nem biztosítanak lehetőséget. Jobb híján érdemes megemlíteni azokat a településeket, ahol a vizitátorok 1778-ban épülő vagy félkész templomot találtak. Ezek: a dörögdi, gelsei, gyulakeszi, kővágóörsi, szentgyörgyvári, vitai és zalaapáti plébániatemplomok, a fatemplomoknál említett alibánfai és kapolcsi, továbbá a bókaházai, büki, diszeli, orosztunyi és rádi filiális egyházak; összesen tehát 14 épület (7,4%). Közel ugyanennyi esetben jegyezték fel rossz vagy egyenesen romos állapotúakat: az alsódörgicsei, a bezerédi, a büki régi, a felsőrajki, a régi hegymagasi, a kacorlaki, kékkúti, komárvárosi, megyeri, rigácsi filiális templomokat, illetve a deáki prédiom romos Szent Vendel-kápolnáját, valamint az évtizede leégett nagygörbői filiális templomot (összesen 12 épület: 6,3%).

*

A veszprémi egyházmegye zalai főesperességében tehát az 1778. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek 189 templomot és kápolnát írtak össze. A vizsgálat a pillanatfelvételen túl elsősorban későbbi időbeli összehasonlítások alapjául szolgálhat: alkalmas lehet összevetésre az 1740-es és 1750-es évekbeli vizitációkkal, illetve a 19. századbeliekkel: az 1815–1818 közöttiekkel, valamint a később felvett egyedi, egy-egy plébániára vonatkozókkal. Érdemes lesz ugyanakkor a teljes egyházmegye tekintetében, vagyis a somogyi és veszprémi főesperességek adataival is összevetni a most megállapítottakat. Mint ilyen, tehát elsősorban alap kutatásként értelmezhetők a jelen tanulmányban írtak.

**E SOLIDIS MATERIALIBUS
- THE CHURCHES OF ZALA COUNTY IN THE RECORDS
OF THE 1778 CANONICAL VISITATION**

In the Zala archdeanery of the Veszprém diocese, the records of the 1778 canonical visitation list 189 churches and chapels. In addition to providing a snapshot, the study can serve as a basis for later comparisons: it can be compared with the visitations of the 1740s and 1750s, as well as with those of the 19th century: conducted between 1815-1818, and with the individual parish visitations recorded later. It will be worthwhile, however, to compare these data with the data of the entire diocese, i.e. including the archdeaneries of Somogy and Veszprém. As such, the findings of the present study should be seen primarily as basic research.

Adattár

*A zalai főesperesség templomai és kápolnái
1778-ban*

1. Alibánfa: Keresztelő Szent János
filia (plébánia: Szentiván), kanizsai
esperesi kerület (CVZ 253.)
hívek: 200 katolikus
harangok száma: 1
2. Alsódörgicse: ismeretlen
f (pl.: Csicsó), füredi ker. (CVZ 445.)
hívek: 47 k, 191 akatolikus
h: 1
3. Alsókustány: ismeretlen
f (pl.: Kehida), keszthelyi ker. (CVZ
164.)
hívek: 57 k
h: —
4. Alsópáhok: Szent Kereszt
felmagasztalása
plébánia, keszthelyi ker. (CVZ 179.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 374 k
h: 2
5. Áracs: Mindenszentek
f (pl.: Paloznak), füredi ker. (CVZ 421.)
hívek: 31 k, 212 a
h: 1
6. Aszófő: Szent László
f (pl.: Tihany), füredi ker. (CVZ 433.)
hívek: 164 k, 85 a
h: 2
7. Bacónak: Mária Magdolna
f (pl.: Bakónak), kiskomáromi ker.
(CVZ 394.)
hívek: —
h: —
8. Badacsonytomaj: Szent Imre
f (pl.: Tördemic), tapolcai ker.
(CVZ 318.)
hívek: 520 k
h: 2
9. Badacsonytomaj (*in promontorio
Badacson*): Szent Donát
kápolna (pl.: Tördemic), tapolcai ker.
(CVZ 319.)
hívek: —
h.: —
10. Badacsonytomaj (*in promontorio
Badacson*): Szent István király
kp (pl.: Tördemic), tapolcai ker.
(CVZ 319.)
hívek: —
h: —
11. Bakónak: Szent István király
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 393.)
kegyúr: nincs
hívek: 675 k
h: 2
12. Balatonederics: Keresztelő Szent
János
f (pl.: Vita), tapolcai ker. (CVZ 337.)
hívek: 556 k
h: 2
13. Batyk: ismeretlen
f (pl.: Zalabér), sümegi ker. (CVZ 34.)
hívek: 642 k
h: 2

14. Bazsi: Szent Katalin
f (pl.: Püspökcsehi), sümegi ker.
(CVZ 92.)
hívek: 542 k
h: 1
15. Berzence: ismeretlen
kápolna (pl.: Hahót), kanizsai ker.
(CVZ 226.)
hívek: —
h: —
16. Bezeréd: ismeretlen
f (pl.: Zalakoppány), keszthelyi ker.
(CVZ 116.)
hívek: 571 k, 3 a
h: 3
17. Bezeréd: Szent Vendel
kp (pl.: Zalakoppány), keszthelyi ker.
(CVZ 117.)
hívek: —
h: —
18. Bókaháza: Szent Mihály
f (pl.: Csány), keszthelyi ker. (CVZ
170.)
hívek: 234 k
h: —
19. Bük: Szent Katalin
f (pl.: Karmacs), keszthelyi ker. (CVZ
156.)
hívek: 424 k
h: 1
20. Bük: Szent Péter és Pál
f (pl.: Karmacs), keszthelyi ker. (CVZ
157.)
hívek: —
h: —
21. Csács: Szent Sebestyén
pl, kanizsai ker. (CVZ 246.)
kegyúr: zalavári apátság
hívek: 333k
h: 2
22. Csács (*in promontorio*): ismeretlen
kp, kanizsai ker. (CVZ 247.)
hívek: —
h: —
23. Csány: Mindenszentek
pl, keszthelyi ker. (CVZ 166.)
kegyúr: Csányi család
hívek: 430 k
h: 2
24. Csány: Nepomuki Szent János
kápolna, keszthelyi ker. (CVZ 167.)
hívek: —
h: —
25. Csatár: Szűz Mária szeplőtelen
fogantatása
pl, kanizsai ker. (CVZ 238.)
hívek: 490 k, 4 a
h: 3
26. Csatár (*in promontorio Petend*):
ismeretlen
kp, kanizsai ker. (CVZ 239.)
hívek: —
h: —
27. Csicsó: Szent Ágoston
pl, füredi ker. (CVZ 437.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 336 k
h: 2
28. Csopak: Szent István király
f (pl.: Paloznak), füredi ker. (CVZ 421.)
hívek: 74 k, 142 a
h: 2
29. Dabronc: Gyümölcsoltó Boldog-
asszony
f (pl.: Rendek), sümegi ker. (CVZ 74.)
hívek: 430 k
h: 1
30. Deáki: Szent Vendel
praedium (pl.: Nyirád), sümegi ker.
(CVZ 111.)
hívek: 5 k, 5 a
h: —
31. Diska: Páduai Szent Antal
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 296.)
hívek: 16
h: —

32. Diszel: Szent Márton
f (pl.: Gyulakeszi), tapolcai ker.
(CVZ 312.)
hívek: 658 k, 6 a
h: 2

33. Dörögdt: Szűz Mária neve
pl, füredi ker. (CVZ 462.)
kegyúr: nincs
hívek: 355 k, 379 a
h: 1

4. kép: Taliándörögdt, Szűz Mária neve
templom (VFL IX.3.c. nyomán)

34. Egregy: ismeretlen
f (pl.: Alsópáhok), keszthelyi ker.
(CVZ 184.)
hívek: 180 k
h: 2

35. Felsőörs: Mária Magdolna
pl, füredi ker. (CVZ 426.)
kegyúr: Batthyány család
hívek: 122 k, „*potior pars*” a
h: 2

36. Felsőpáhok: ismeretlen
f (pl.: Alsópáhok), keszthelyi ker.
(CVZ 183.)
hívek: 372 k
h: 1

37. Felsőrajk: Szent Anna
f (pl.: Pacsa), kiskomáromi ker.
(CVZ 389.)
hívek: 288 k
h: 1

38. Füred: Szamáriai asszonnyal beszélő
Jézus kp
(pl.: Paloznak), füredi ker. (CVZ 423.)
hívek: —
h: —

39. Galambok: Urunk Mennybemenetele
f (pl.: Kiskomárom), kiskomáromi ker.
(CVZ 346.)
hívek: 464 k, 256 a
h: 2

40. Garabonc: Szent Adalbert
f (pl.: Merenye), kiskomáromi ker.
(CVZ 369.)
hívek: 334 k
h: 3

41. Gelse: Sárllós Boldogasszony
pl, kanizsai ker. (CVZ 211.)
kegyúr: nincs
hívek: 843 k
h: 2

42. Gógánfa: Keresztelő Szent János
f (pl.: Rendek), sümegi ker. (CVZ 73.)
hívek: 634 k
h: —

43. Gulács: Pádúai Szent Antal
f (pl.: Tördemic), tapolcai ker.
(CVZ 320.)
hívek: 441 k, 20 a
h: 1

44. Gyömörő: Szent Kereszt feltalálása
f (pl.: Rendek) sümegi ker. (CVZ 71.)
hívek: 580 k
h: 2

45. Gyulakeszi: Kisboldogasszony pl,
tapolcai ker. (CVZ 308.) kegyúr:
Esterházy Miklós
hívek: 575 k
h: 3

46. Gyulakeszi: Szent Donát
kp (pl.: Gyulakeszi), tapolcai ker.
(CVZ 309.)
hívek: —
h: 1

47. Hahót: Szent Margit
pl, kanizsai ker. (CVZ 220.)
kegyúr: Festetics Pál
hívek: 991 k
h: 2
48. Haláp: Szent József
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 290.)
hívek: 467 k
h: 3
49. Hegymagas: Szűz Mária neve
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 293.)
hívek: 180 k
h: 2
50. Hegymagas: Szent Lőrinc
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 293.)
hívek: —
h: 1
51. Hídvég: Nepomuki Szent János
f (pl.: Kiskomárom), kiskomáromi ker.
(CVZ 350.)
hívek: 78 k
h: 1
52. Homokkomárom: Kisboldogasszony
pl, kanizsai ker. (CVZ 205.)
kegyúr: Batthyány család
hívek: 132 k
h: 4
53. Hosztót: Nagyboldogasszony
f (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 50.)
hívek: 182 k
h: 1
54. Istvánd: ismeretlen
f (pl.: Lesencetomaj), tapolcai ker.
(CVZ 328.)
hívek: 532 k
h: 2
55. Kacorlak: Szent Anna
f (pl.: Hahót), kanizsai ker. (CVZ 228.)
hívek: 282 k, 1 a
h: 2
56. Kál: Szent István király
f (pl.: Pacsa), kiskomáromi ker.
(CVZ 388.)
hívek: 379 k
h: 2
57. Kallós: ismeretlen
f (pl.: Kehida), keszthelyi ker.
(CVZ 162.)
hívek: 249 k
h: 1
58. Kálmánca: Nepomuki Szent János
kp (pl.: Palin), kanizsai ker. (CVZ 197.)
kegyúr: Inkey család
hívek: —
h: —
59. Kanizsa: Szent József
pl, kanizsai ker. (CVZ 199.)
hívek: 3128 k, 225 a
h: 6
60. Kanizsa (*in minori Canisa*):
ismeretlen
kp, kanizsai ker. (CVZ 200.)
hívek: —
h: 1
61. Kanizsa (*in promontorio*): Szent
György
kp, kanizsai ker. (CVZ 200.)
hívek: —
h: harangláb
62. Kanizsa (piarista): Nepomuki Szent
János
kp, kanizsai ker. (CVZ 200.)
hívek: —
h: 3
63. Kanizsa (kórház): Szent Márton
kp, kanizsai ker. (CVZ 200.)
hívek: —
h: —
64. Kanizsa (*in promontorio*):
Szentháromság
kp, kanizsai ker. (CVZ 200.)
hívek: —
h: harangláb

65. Kanizsa (*in promontorio*): Szent Donát
kp, kanizsai ker. (CVZ 201.)
hívek: —
h: harangláb
66. Kanizsa (*ad finem oppidi posita*): Szent Kereszt
kp, kanizsai ker. (CVZ 201.)
hívek: —
h: —
67. Kanizsa (*in promontorio*): Urunk színeváltozása
kp, kanizsai ker. (CVZ 201.)
hívek: —
h: harangláb
68. Kapolcs: Szentháromság
f (pl.: Petend), füredi ker. (CVZ 459.)
hívek: 363 k, 473 a
h: 1
69. Kapornak: Szent Megváltó
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 410.)
kegyúr: kapornaki apát
hívek: 555 k
h: 2
70. Káptalanfa: Szűz Mária szeplőtelen fogantatása
pl, sümegi ker. (CVZ 58.)
kegyúr: Esterházy Károly
hívek: 560 k
h: 2
71. Káptalanfa (*juxta viam*): ismeretlen
kp, sümegi ker. (CVZ 59.)
hívek: —
h: —
72. Káptalantóti: Szent Márton
pl, tapolcai ker. (CVZ 298.)
kegyúr: győri káptalan
hívek: 742 k
h: 2
73. Káptalantóti (*in promontorio Bács*): ismeretlen
kp, tapolcai ker. (CVZ 300.)
hívek: —
h: —
74. Karmacs: Mindenszentek
pl, keszthelyi ker. (CVZ 153.)
kegyúr: nincs
hívek: 798 k
h: 2
75. Kehida: Gyümölcsoltó Boldogasszony
pl, keszthelyi ker. (CVZ 159.)
kegyúr: Batthyány Ignác
hívek: 401 k
h: 3
76. Kékkút: Szent Demeter
f (pl.: Káptalantóti), tapolcai ker. (CVZ 304.)
hívek: 289 k
h: 2
77. Kemend: Szent Kristóf
f (pl.: Nemesapáti), kiskomáromi ker. (CVZ 406.)
hívek: 551 k
h: 2
78. Keszthely: Szent Márton
pl, keszthelyi ker. (CVZ 172.)
kegyúr: Festetics Pál
hívek: 3161 k
h: 4
79. Keszthely (*in promontorio Diás*): Havas Boldogasszony
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
80. Keszthely: Kisboldogasszony (ferences)
templom, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
81. Keszthely (*in promontorio Vas-Hegy*): Kisboldogasszony
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —

82. Keszthely (*in promontorio Agyag*):
Nagyboldogasszony
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
83. Keszthely (*in promontorio Tomaj*):
Szent Anna
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
84. Keszthely (*in promontorio Vonyarc*):
Szent Kereszt felmagasztalása
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
85. Keszthely (*in promontorio Szent-Mihály-Hegye*): Szent Mihály
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
86. Keszthely (*in caemeterio*): Szent Miklós
kp, keszthelyi ker. (CVZ 173.)
hívek: —
h: —
87. Kisapáti: Szent Kereszt
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker. (CVZ 291.)
hívek: 241 k
h: 1
88. Kisgörbő: Szent Jakab
pl, sümegi ker. (CVZ 77.)
kegyúr: nincs
hívek: 342 k
h: 3
89. Kiskomárom: Szentháromság
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 341.)
kegyúr: Központi Szeminárium
hívek: 877 k
h: 3
90. Kiskomárom: Szent József
kp, kiskomáromi ker. (CVZ 341.)
hívek: —
h: —
91. Komárváros: Urunk színeváltozása
f (pl.: Kiskomárom), kiskomáromi ker. (CVZ 345.)
hívek: 665 k
h: 1
92. Kővágóörs: Szent Lőrinc
pl, tapolcai ker. (CVZ 275.)
kegyúr: nincs
hívek: 594 k, 726 a
h: 2
93. Kővágóörs: Szent Fülöp és Jakab
kp, tapolcai ker. (CVZ 275.)
hívek: —
h: —
94. Köveskál: Urunk Mennybemenetele
f (pl.: Szentbékállá), tapolcai ker. (CVZ 272.)
hívek: 218 k, 592 a
h: 1
95. Lesencetomaj: Szent Anna
pl, tapolcai ker. (CVZ 324.)
kegyúr: Nedeczky család
hívek: 422 k
h: 2
96. Lovas: Szűz Mária neve
f (pl.: Paloznak), füredi ker. (CVZ 422.)
hívek: 64 k, 191 a
h: 2
97. Magyarád: Keresztelő Szent János
f (pl.: Kiskomárom), kiskomáromi ker. (CVZ 349.)
hívek: 347 k
h: 1
98. Megyer: ismeretlen
f (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 56.)
hívek: 116
h: harangláb
99. Merenye: Szent Mihály
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 365.)
kegyúr: veszprémi káptalan
hívek: 270 k
h: 3

100. Meszesgyörök: Szent Mihály
f (pl.: Keszthely), keszthelyi ker.
(CVZ 177.)
hívek: 253 k
h: 1
101. Mihályfa: Kisboldogasszony
f (pl.: Püspökcsehi), sümegi ker.
(CVZ 93.)
hívek: 702 k
h: 2
102. Mindszenthálla: Mindenszentek
f (pl.: Szentbékálla), tapolcai ker.
(CVZ 270.)
hívek: 326 k
h: 2
103. Monostorapáti: Nepomuki Szent János
pl, tapolcai ker. (CVZ 259.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 624 k, 8 a
h: 2
104. Nagyörbő: ismeretlen
f (pl.: Kisörbő), sümegi ker. (CVZ 81.)
hívek: 292 k
h: 1
105. Nagyréce: Háromkirályok
f (pl.: Bakónak), kiskomáromi ker.
(CVZ 396.)
hívek: 419 k, 11 a
h: 2
106. Nemesapáti: Szent Miklós
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 399.)
kegyúr: nincs
hívek: 2154 k, 6 a
h: 5
107. Nemesapáti (*in promontorio*):
ismeretlen
kp, kiskomáromi ker. (CVZ 400.)
hívek: —
h: —
108. Nemesszer: ismeretlen
f (pl.: Szentpéterúr), kanizsai ker.
(CVZ 193.)
hívek: 109 k
h: 1
109. Németfalu: Szent Péter és Pál
f (pl.: Lesencetomaj), tapolcai ker.
(CVZ 329.)
hívek: 310 k
h: 2
110. Németfalu (*in promontorio Hosszú-Berek*): Szent Donát
kp (pl.: Lesencetomaj), tapolcai ker.
(CVZ 330.)
hívek: 75 k
h: —
111. Nyirád: Szentháromság
pl, sümegi ker. (CVZ 105.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 981 k
h: 2
112. Óhid: Mindenszentek
f (pl.: Kisörbő), sümegi ker. (CVZ 82.)
hívek: 658 k
h: 2
113. Ollár: Szent Péter és Pál
f (pl.: Nemesapáti), kiskomáromi ker.
(CVZ 407.)
hívek: —
h: —
114. Orosztony: Szentháromság
f (pl.: Szabar), kiskomáromi ker.
(CVZ 377.)
hívek: 379 k
h: 2
115. Orosztony (*in promontorio*): Szent Apostolok
kp (pl.: Szabar), kiskomáromi ker.
(CVZ 378.)
hívek: —
h: —

116. Öcs: Szent Mihály
f (pl.: Dörögd), füredi ker. (CVZ 466.)
hívek: 180 k, 266 a
h: 2
117. Örvényes: Szent Imre
f (pl.: Tihany), füredi ker. (CVZ 434.)
hívek: 212 k
h: 2
118. Örvényes: Szent Rókus, Vendel és Rozália
kp (pl.: Tihany), füredi ker. (CVZ 435.)
hívek: —
h: —
119. Ötvös: Kisboldogasszony praedium (pl.: Rendek), sümegi ker. (CVZ 75.)
hívek: 65 k
h: 1
120. Pacsa: Keresztelő Szent János pl, kiskomáromi ker. (CVZ 385.)
kegyúr: nincs
hívek: 630 k
h: 2
121. Pacsa (*in promontorio*): ismeretlen kp, kiskomáromi ker. (CVZ 385.)
hívek: —
h: —
122. Pakod: Szent Margit pl, sümegi ker. (CVZ 37.)
kegyúr: nincs
hívek: 718 k
h: 1
123. Palin: Szent József adminisztratúra, kanizsai ker. (CVZ 196.)
hívek: 142 k
h: 1
124. Palin (*in promontorio Förhinc*): ismeretlen kp (adm: Palin), kanizsai ker. (CVZ 196.)
hívek: —
h: harangláb
125. Paloznak: Szent István protomártír pl, füredi ker. (CVZ 417.)
kegyúr: veszprémi káptalan
hívek: 61 k, 96 a
h: 2
126. Petend: Keresztelő Szent János pl, füredi ker. (CVZ 454.)
kegyúr: Esterházy Károly
hívek: 269 k, 3 a
h: 2
127. Petőhenye: Mindenszentek f (pl.: Szentivány), kanizsai ker. (CVZ 254.)
hívek: 97 k
h: 1
128. Petőhenye (*in promontorio*): Szent István király kp (pl.: Szentivány), kanizsai ker. (CVZ 254.)
hívek: —
h: —
129. Pölöske: ismeretlen oratorium privatum (pl.: Szentlászló), kanizsai ker. (CVZ 233.)
hívek: —
h: —
130. Pölöskefej: Mária Magdolna f (pl.: Hahót), kanizsai ker. (CVZ 229.)
hívek: 355 k
h: 1
131. Prága: Szent István király f (pl.: Püspökcsehi), sümegi ker. (CVZ 95.)
hívek: 329 k
h: 2
132. Püspökcsehi: Szent Mihály pl, sümegi ker. (CVZ 86.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 468 k
h: 2
133. Püspökcsehi: Szent Vendel kp (pl.: Püspökcsehi), sümegi ker. (CVZ 87.)
hívek: —
h: —

134. Rád: Szentháromság
f (pl.: Szentpéterúr) kanizsai ker.
(CVZ 192.)
hívek: 729 k
h: 2

135. Raposka: Szent Mihály
f (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 295.)
hívek: 169 k
h: 1

136. Raposka (*in promontorio*): Páduai
Szent Antal
kp (pl.: Tapolca), tapolcai ker.
(CVZ 295.)
hívek: —
h: 1

137. Rendek: Szent Lőrinc
pl, sümegi ker. (CVZ 66.)
kegyúr: nincs
hívek: 1300 k
h: 3

138. Rendes: Szent Péter és Pál
f (pl.: Kővágóörs), tapolcai ker.
(CVZ 280.)
hívek: 149 k
h: 1

139. Rezi: Szent Lukács
pl, keszthelyi ker. (CVZ 148.)
kegyúr: Festetics Pál
hívek: 688 k
h: 2

140. Rezi (*in promontorio*): Szent Donát
kp (pl.: Rezi), keszthelyi ker.
(CVZ 149.)
hívek: —
h: —

141. Rigács: Gyümölcsoltó Boldogasszony
f (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 54.)
hívek: 261 k, 100 a
h: 1

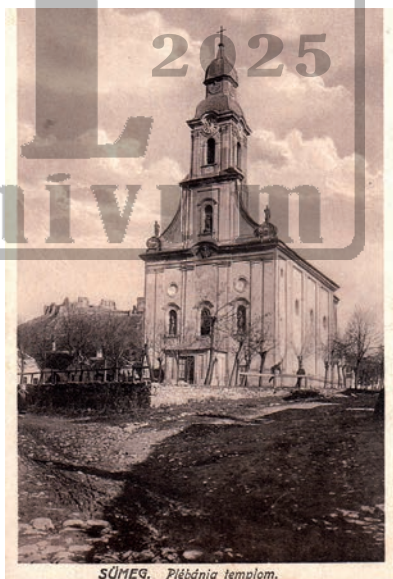
142. Salföld: Szent Máté
f (pl.: Káptalantóti), tapolcai ker.
(CVZ 306.)
hívek: 446 k
h: 2

143. Sármellék: ismeretlen
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 357.)
kegyúr: nincs
hívek: 677 k, 5 a
h: 2

144. Sárosd: ismeretlen
f (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 54.)
hívek: 360 k
h: 1

145. Sáska: Szent Imre
f (pl.: Monostorapáti), tapolcai ker.
(CVZ 264.)
hívek: 437 k
h: 2

146. Sümeg: Urunk Mennybemenetele
pl, sümegi ker. (CVZ 98.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 1975 k
h: 4

5. kép: Sümeg, Urunk Mennybemenetele
templom (VFL IX.3.c. nyomán)

147. Sümeg: ismeretlen (püspöki palotában)
kp, (pl.: Sümeg), sümegi ker. (CVZ 99.)
hívek: —
h: 2
148. Sümeg: [Sarlós] Boldogasszony (ferences)
templom (pl.: Sümeg), sümegi ker. (CVZ 99.)
hívek: —
h: —
149. Szabar: Szűz Mária
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 373.)
kegyúr: nincs
hívek: 405 k
h: 2
150. Szántó: Szent Kozma és Damján
pl, keszhelyi ker. (CVZ 125.)
kegyúr: Festetics Pál
hívek: 944 k, 7 a
h: 2
151. Szegvár: Krisztus Öt Szent Sebe
pl, sümegi ker. (CVZ 46.)
kegyúr: Gyulai Gál család
hívek: 260 k
h: 2
152. Szegvár: Szent Anna
kp (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 47.)
hívek: —
h: —
153. Szentantalfa: Páduai Szent Antal
f (pl.: Csicsó), füredi ker. (CVZ 450.)
hívek: 118 k, 453 a
h: 1
154. Szentbalázs: Urunk Színeváltozása
f (pl.: Hahót), kanizsai ker. (CVZ 224.)
hívek: 807 k, 1 a
h: 2
155. Szentbékáll: Gyümölcsoltó Boldogasszony
pl, tapolcai ker. (CVZ 266.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 545 k, 4 a
h: 3
156. Szentgrót: Szent Imre
pl, keszhelyi ker. (CVZ 137.)
hívek: 1028 k, 172 a
h: 4
157. Szentgrót (*in castello*): ismeretlen oratorium privatum (pl.: Szentgrót), keszhelyi ker. (CVZ 138.)
hívek: —
h: —
158. Szentgyörgyvár: Szent György
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 352.)
hívek: 298 k
h: 1
159. Szentivány: Keresztelő Szent János
pl, kanizsai ker. (CVZ 250.)
hívek: 270 k
h: 2
160. Szentjakabfa: Szent Jakab, Fábián és Sebestyén
f (pl.: Csicsó), füredi ker. (CVZ 442.)
hívek: 190 k, 8 a
h: 2
161. Szentlászló: Szent László
pl, kanizsai ker. (CVZ 232.)
hívek: 454 k, 1 a
h: 4
162. Szentmihály: Szent Mihály
f (pl.: Szentlászló), kanizsai ker. (CVZ 235.)
hívek: 515 k, 2 a
h: 2
163. Szentmiklós: Nagyboldogasszony
f (pl.: Kanizsa), kanizsai ker. (CVZ 203.)
hívek: 1496 k
h: 2

164. Szentpéterúr: Szent Péter és Pál
pl, kanizsai ker. (CVZ 189.)
hívek: 665 k, 1 a
h: 2
165. Szerdahely: ismeretlen
f (pl.: Hahót), kanizsai ker. (CVZ 226.)
hívek: 394 k
h: 2
166. Szerdahely (*in promontorio*): Szent
Kereszt felmagasztalása
kp (pl.: Hahót), kanizsai ker.
(CVZ 227.)
hívek: —
h: —
167. Szigliget: Mária Magdolna
f (pl.: Tördemic), tapolcai ker.
(CVZ 321.)
hívek: 390 k
h: 1
168. Szöppötk: Fájdalmas Szűz
f (pl.: Nemesapáti), kiskomáromi ker.
(CVZ 405.)
hívek: 392 k, 8 a
h: 1
169. Tagyon: Mária Magdolna
f (pl.: Csicsó), füredi ker. (CVZ 449.)
hívek: 101 k, 49 a
h: 1
170. Tapolca: Nagyboldogasszony
pl, tapolcai ker. (CVZ 283.)
kegyúr: veszprémi püspök
hívek: 2274 k, 1 a
h: 4
171. Tekenye: ismeretlen
f (pl.: Szentgrót), keszthelyi ker.
(CVZ 143.)
hívek: 579 k
h: 2
172. Tihany: Szent Ányos
pl, füredi ker. (CVZ 428.)
kegyúr: tihanyi apát
hívek: 466 k, 130 a
h: 6
173. Tördemic: Szent Mihály
pl, tapolcai ker. (CVZ 314.)
kegyúr: nincs
hívek: 274 k
h: 2
174. Tűrje: Gyümölcsoltó Boldogasszony
pl, sümegi ker. (CVZ 42.)
kegyúr: Batthyány család
hívek: 1153 k
h: 3
175. Tűrje: Szent Flórián
kp (pl.: Tűrje), sümegi ker. (CVZ 43.)
hívek: —
h: —
176. Tűrje: Szent Vendel
kp (pl.: Tűrje), sümegi ker. (CVZ 43.)
hívek: —
h: —
177. Udvari: Szent Márton
f (pl.: Csicsó), füredi ker. (CVZ 446.)
hívek: 58 k, 179 a
h: 1
178. Újlak: Szent Őrzőangyalok
f (pl.: Merenye), kiskomáromi ker.
(CVZ 370.)
hívek: 348 k
h: 1
179. Ukk: Szentháromság
f (pl.: Szegvár), sümegi ker. (CVZ 52.)
hívek: 457 k, 33 a
h: 2
180. Véged: Szent György
f (pl.: Zalabér), sümegi ker. (CVZ 33.)
hívek: 542 k
h: 2
181. Vindornyalak: Szentháromság
f (pl.: Szántó), keszthelyi ker. (CVZ
129.)
hívek: 232 k, 3 a
h: 1

182. Vita: Szent István király
pl, tapolcai ker. (CVZ 333.)
kegyúr: nincs
hívek: 824 k
h: 2
183. Vita (*in promontorio Becze*):
Szentháromság
kp (pl.: Vita), tapolcai ker. (CVZ 334.)
hívek: —
h: —
184. Zalaapáti: Szent Őrzőangyalok
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 381.)
kegyúr: zalavári apátság
hívek: 525 k, 1 a
h: 2
185. Zalabér: Szentháromság
pl, sümegi ker. (CVZ 29.)
kegyúr: nincs
hívek: 749 k
h: 3
186. Zalakoppány: Nagyboldogasszony
pl, keszthelyi ker. (CVZ 113.)
hívek: 827 k
h: 3
187. Zalaszentlászló: Szent László
pl, keszthelyi ker. (CVZ 131.)
kegyúr: Széchényi Ferenc
hívek: 388 k
h: 2
188. Zalavár: Szűz Mária
pl, kiskomáromi ker. (CVZ 362.)
kegyúr: zalavári apátság
hívek: 524 k
h: 2
189. Zsid: Szent Domonkos
pl, keszthelyi ker. (CVZ 119.)
kegyúr: Festetics Pál
hívek: 956 k
h: 2

HÁROM SÁVOZOTT TEMPLOMHOMLOKZAT A 18. SZÁZADI VESZPRÉM MEGYÉBŐL

Az alábbiakban három templomhomlokzatot mutatunk be, melyekre a Veszprém megyei templomok adatbázisának anyaggyűjtésekor figyeltünk fel. Egyik templomról sem állítanánk, hogy ismeretlen lenne a szakirodalom előtt, de azzal, hogy építéstörténetüket egymással egybevetve tárgyaljuk, szándékaink szerint új megvilágításba helyezhetjük őket. Bemutatásuk sorrendje a kronológiát – azon belül is az építkezések kezdési időpontját – veszi alapul.

Közülük az első és egyben legjobban feldolgozott a *nagyteveli* római katolikus templom. (1-2. kép) Békefi Remig kutatásaiból tudjuk, hogy Nagytevel a 18. század elejétől a zirci ciszterci apátság birtoka volt, ahol 1725-ben a középkori eredetű templom¹ felhasználásával alakítottak ki templomot a Szentháromság tiszteletére.

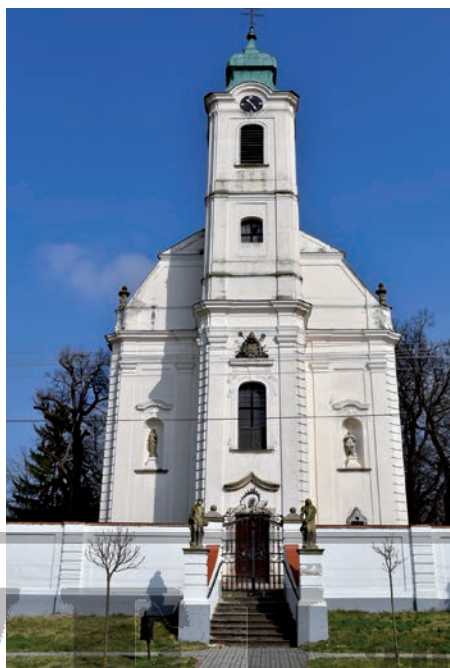
Ezt 1749-ben bővíteni kellett, ezzel együtt hamarosan kicsinek bizonyult, így egy új templom emelését határozták el. Az új Szentháromság-templom helyét 1769-ben jelölte ki Haschke Konstantin apát, majd 1771-ben megtörtént az alapkövetétel is. Az építkezést Zirc és az újkori anyamonostora, Heinrichau apátsága közösen finanszírozta, a helyszíni munkálatokat a *Historia Domus* adatai szerint Reindl Antal, majd halála (1770?) után Reindl András vezette. A templom felszentelésére 1775-ben került sor, amint azt a diadalív belső és külső oldalán egy-egy kronosztikonba foglalt évszám alapján már régóta ismeri a kutatás.² A berendezést készítő mesterek közül többről (egy Kraus nevű sziléziai festőről, illetve Polinger Ignác pápai festőről) is maradt fenn adat.³ 1779-ben a zirci apátság által emelt és „gondosan ápol” templomnak mondják, hat oltárral és más berendezéssel gazdagon felszerelve.⁴

¹ PFEIFFER, 1947. 140.

² BÉKEFI, 1896. 386–387., AGGHÁZY, 1937. 30.

³ BÉKEFI, 1896. 387., AGGHÁZY, 1937. 30., 48., 81–87., Cs. DOBROVITS, 1983. 15., 94. A templom freskóiról: NAGY, 2019. 300–305. A templomról Balázsik Tamás készített építéstörténeti tudományos dokumentációt: MÉM MDK Tervtár ltsz. 48423.

⁴ VFL I. 1. 8/12. Visitatio Canonica 1779. 330–331.

1. kép: Nagytevel, r. k. templom (fotó: Fülöp András, 2024)

A nagyteveli templom főhomlokzatán többek között a sarkok sávozásos megoldása alapján Aggházy Mária már 1937-ben felhívta a figyelmet a morvaországi származású építész, Fellner Jakab (†1780) szerzőségére, miszerint a két Reindl csak építőmester lett volna.⁵

Akkor már rendelkezésre állt Lukcsics Pálnak és Pfeiffer Jánosnak a veszprémi vár 18. századi történetéről írt alapműve, amely a dunántúli Fellner-életmű tekintetében is megkerülhetetlen adatokat tartalmaz.⁶ Az építész iránt a 20. század közepén élenkült meg igazán az érdeklődés, elsősorban Révhelyi Elemér munkásságának köszönhetően.⁷ Ennek nyomán a 20. század közepétől sok (sőt túl sok) templomot, városi lakóházat kötöttek Fellnerhez, különösen Heves megyében, ahol az Esterházy Károly által épített egri Lyceum (1762-1782) hatása elvitathatatlan.⁸ Nem sokkal ezután az átfogó levéltári előmunkálatokon alapuló, Heves megyei műemléki

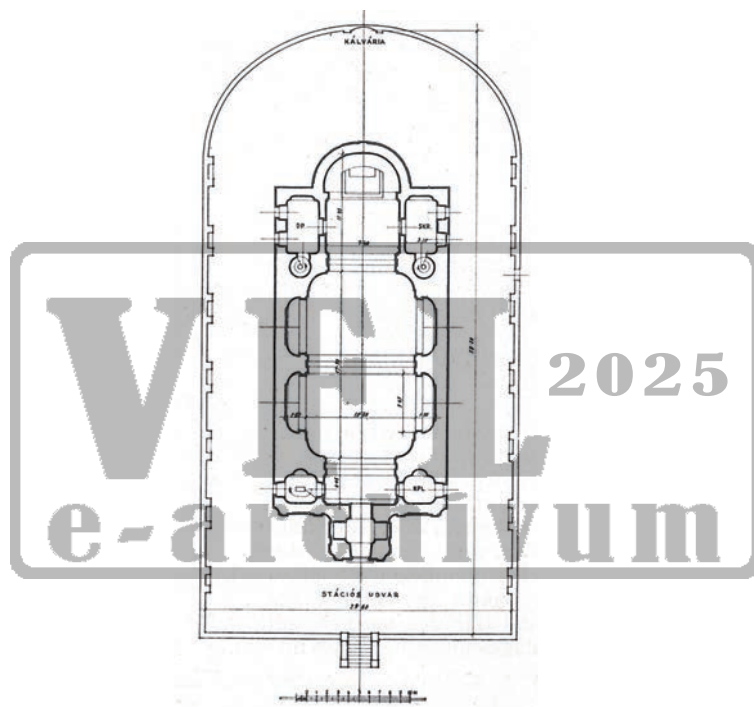
⁵ AGGHÁZY, 1937. 48–49.

⁶ LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. 195–228.

⁷ RÉVHELYI, 1988. 13.

⁸ A teljesség igénye nélkül: SZMRECSÁNYI, 1937. 132–138., EGER VÁROSKÉPI... 1951. 1,5, 8. stb.

topográfia révén árnyaltabbá vált a kép.⁹ A fellneri életmű vizsgálatának egyik központi témája kimondva-kimondatlanul a körül forgott, hogy a rá jellemző építészeti stílus mennyiben saját invenció, és mennyiben merített mintakönyvekből vagy más építészekről.¹⁰ Világossá vált az is, hogy, számos épület nem magához Fellnerhez köthető, hanem pallérjai vitték tovább a stílust.¹¹ Fellner korai munkásságát nem részletezzük,¹² hiszen esetünkben az életmű későbbi évei látszanak érdekesnek, a helyi mesterek szerepére azonban alább visszatérünk.

2. kép: Nagyteveli, r. k. templom, alaprajz (AGGHÁZY, 1937 nyomán)

⁹ Soós, 1967. 314–315.

¹⁰ Csak néhányat említünk a fontosabbak közül: VÖR, 1960. 267–268., VÖR, 1970. 56. HMM I. 192–200., VÖR, 1979. 196–198., 203–206., Cs. DOBROVITS, 1983. 26, 43–51.; LUDÁNYI, 2016.

¹¹ Egercsehi (id. Zwenger József) és Andornaktálya: HMM I. 423., 379–380. kép és 486–487., 470. kép

¹² Mór, Lamberg-kastély: Cs. DOBROVITS, 1983. 77., Tata, Esterházy-kastély: HARIS, 2008. 176–183., JANKOVICS, 2022, 115., Gyöngyös, kvártélyház (adatok két, másoktól mintául kapott tervre): LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 217–218., HMM I. 196, 284., VÖR, 1982. 282, 84. j., Cs. DOBROVITS, 1983. 78, továbbá 115. és 167. j.

Nagytevel esetében a Fellner-attribúciót újabban Haris Andrea is elfogadta, aki a Győr megyei gyömörei templommal kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a sávós homlokzat Fellnernél a földszinti falfelületek és az emeleten az épületsarkok kiemelésére szolgált. Ahol ez a homlokzat egészére kiterjesztve köszön vissza, ott inkább egy Fellnert követő, a homlokzatarchitektúrát „félreértő” helyi mesterre érdemes gyanakodni. Gyömörén ezen túlmenően árulkodó a homlokzati plasztika végtelenül szegényes megoldása, illetve hiánya.¹³

Ehhez csak annyit lehet hozzátenni, hogy Fellnernél sem ismeretlen a sávós homlokzat kiterjesztése nagyobb és emeleti homlokzatszakszakokra, de minden esetben egy nagyobb épület kitüntetett pontján, egy homorú íves falifülkében elhelyezett nagy ablakkal vagy kapuval (*porte cochère en niche*) kombinálva. Ilyen az egri Lyceum csillagvizsgáló tornya vagy a veszprémi püspöki (ma érseki) palota főhomlokzatának középíriszalitja. A helyi mesterek azonban csak ezt a leglátványosabb elemet emelték át és alkalmazták templomokra, kevésbé a szerkezetre utaló, következetes homlokzattagolást. A jelenség, úgy látszik, nemcsak Heves megyében érhető tetten, hanem ugyanúgy játszódtott le az Észak-Dunántúlon is, amin nem is kell csodálkoznunk, ha azt látjuk, hogy a Győr megyei gyömörei templom tervét ma egy egri levéltár őrzi. Ami pedig a homlokzatarchitektúra részletezettségét, kidolgozottságát illeti, óvatosságra int a nagyvesztergári templom esete, amelyről – Fellner aláírásával – terv is maradt fenn. A rajz egy meg lehetőségen egyszerű, majdhogynem díszítetlen architektúrát mutat, sávózás nélkül.¹⁴ Úgy látszik tehát, hogy egy építészeti terv sem függetleníthető attól, hogy a megbízó mennyi anyagi forrást tudott az adott templomra fordítani. Itt nemcsak az épület méreteire gondolunk, hanem a részletmegoldásokra, a homlokzatarchitektúra finomságára is, ha azok kivitelezése meghaladta volna az épített anyagi lehetőségeit.

A nagyteveli példa tanulsága az, hogy egy kőművesmester dokumentálható működése (ott Reindl Antalé) nem okvetlenül a terv értelmi szerzőjét, azaz az építész takarja.¹⁵ Ez még Gyömörére is igaz lehet, hiába maradt fenn róla Reindl Antal által szignált terv, teljes bizonyossággal nem mondható ki – legfeljebb valószínűsíthető –, hogy ő tervezte.¹⁶

A második példánk a *várpalotai* Szűz Mária Mennybevétele római katolikus templom. (3. kép)

¹³ HARIS, 2020. 208–210., vö. még: HMM I. 390–391, 486–490., 468–469. kép. A „fellneri” homlokzatok szerintünk legszemléletesebb példája az egri volt nagyprépositi palota logikus és szellemes homlokzattagolása (vö. még: SZMRECSÁNYI, 1937. 138, 274.)

¹⁴ AGGHÁZY, 1937. 46.

¹⁵ HARIS, 2020. 201. 1. kép., vö. HMM I. 486–487., 468–469. kép.

¹⁶ HARIS, 2020. 202., 210., 1. kép

3. kép: A várpalotai r. k. templom oldalhomlokzata (fotó: Fülöp András, 2023)

Az itteni plébániatemplom középkori előzménye nem ezen a helyen, hanem a várban keresendő. Már Gergelyffy András kutatásai rávilágítottak arra, hogy a vár keleti szárnya alatt elkülöníthető egy korai kápolna és sekrestyéje.¹⁷ Amint arra László Csaba rámutatott, nem zárható ki, hogy kezdetben ez volt a település plébániatemploma, ami csak később épült össze a 14. századi eredetű palotával.¹⁸ A középkori kápolna szentélye és sekrestyéje a későbbi építkezések következtében nagyrészt elfalazásra került. Miután a Zichyek Palota birtokába kerültek, és hozzáláttak a vár korai barokk átépítéséhez, 1699 és 1702 között egy új kápolnát alakítottak ki, szintén a keleti szárnyban.¹⁹ E „várkápolnáról,” melynek titulusa Szűz Mária Mennybevétele volt,²⁰ többször is feljegyezték, hogy a plébániatemplom funkcióját is ellátta.²¹

Az 1770-es évek első felétől megsaporodnak az adatok e kápolna rossz állapotára vonatkozóan,²² ezért a palotaiak a Helytartótanácsához fordultak anyagi segítségért egy vadonatúj templom építéséhez. Egy kései, az építkezés történetét összegző irat egyik (később áthúzott) szövegrésze szerint a helyi

¹⁷ GERGELYFFY, 1967–1968. 131–132., 127–129. kép.

¹⁸ Ez esetben a szentély és a sekrestye egyszer hornyolt bordái egy másodlagos boltozás eredményei lennének. LÁSZLÓ, 1992., 185., 17. j., LÁSZLÓ, 2006. 4. j. A kápolna és az egyéb „korai” épületek 15. századi alaprajzi összefüggéseire újabban: NAGY, 2021. 47., 49.

¹⁹ GERGELYFFY, 1967–1968. 140., 143. kép.

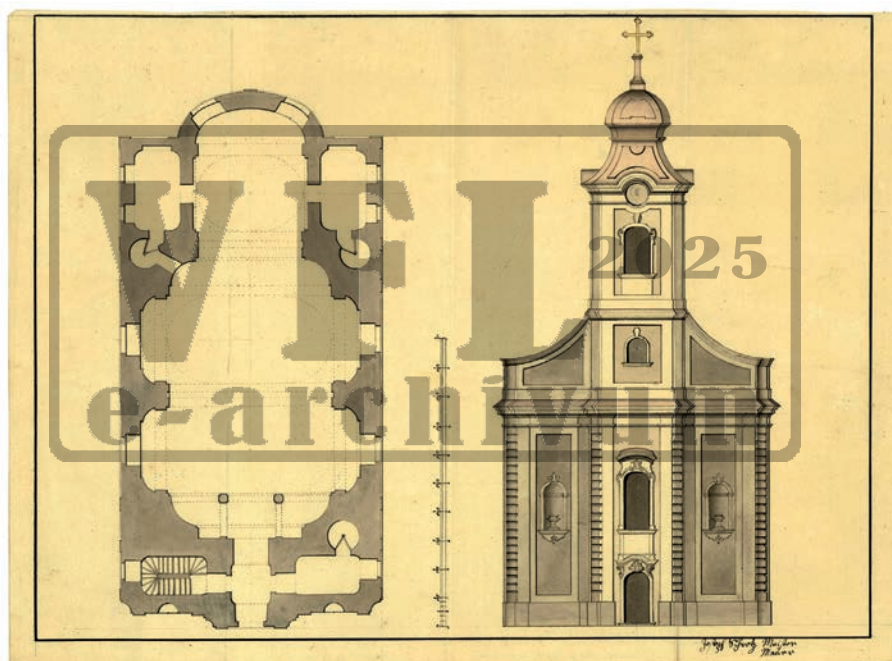
²⁰ VFL I. 1. 8/6. Visitatio Canonicae, 1747. 253–254.

²¹ ACP 7. 183.

²² ACP 7. 186,

lakosok *sine consensu Dominii* folyamodtak a Helytartótanácsához.²³ Mária Terézia kedvező válasza 1775 júniusában meg is érkezett, csupán egy új telek kijelölését kérte a helyiektől. Tanulságos, hogy az uralkodó határozatát Josephus Gaszner kancelláriai titkár mellett bizonyos Bajzáth József jegyezte,²⁴ aki ekkor még csupán egy távoli dalmát sziget címzetes püspöki címét viselte, és ami fontosabb, emellett valóságos belső titkos tanácsos és alkancellár is volt. Ez utóbbi pozíciójából adódóan tehát már ekkor megismerte a palotaiak ügyét.

A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára őriz egy Palotára vonatkoztatott templomtervet is, ami egy alaprajzot és főhomlokzatot foglal magába. (4. kép)

4. kép: Egy Várpalotára vonatkoztatott terv 1775 tájáról
(MNL VeML XV. 180 Tr. 19. nyomán)

A levéltárban 1775-re datált terven egy bizonyos Joseph Schrotz *Meister Maurer* aláírását látjuk.²⁵ Úgy tűnik, ez egy meg nem valósult (vagy nem

²³ VFL I. 1. a. 6. Acta parochialia 8/144.

²⁴ ACP 7. 184., 186.

²⁵ MNL VeML XV. 180. Tr. 19. Itt köszönöm meg Galamb Zsuzsannának a német szövegrészek olvasatában nyújtott segítségét.

itt megvalósult) terv, hiszen közte és a mai várpalotai templom között szembeötlő a különbség. Egyező vonásként legfeljebb a szentély két oldalán tervezett egy-egy emeletes oldalalteret regisztrálhatjuk, az onnan kiinduló két csigalépcsőt (az egyik a szószékhöz, a másik feltehetően az oldaltér feletti oratóriumra vezetett), továbbá a főhomlokzat terébe behúzott tornyot. Minden másban eltér, azaz a terven nem a mai várpalotai templomot látjuk. Szempontunkból viszont lényegesebb, hogy az alaprajza megegyezik a nagyteveli sémával (2. kép).

Ehhez járul még a tervezett főhomlokzat rajza is. A torony szakaszán többségükben kosáriréses nyílások találhatók egymás fölött, a torony két oldalán a szokványosnak mondható egy-egy félköríves záródású szoborfülke látható. A tornyot, illetve a főhomlokzatot a sarkokon homorú ívesen lekerekített, mély nútozással kialakított sávozás keretezi, hasonlóan a nagyteveli homlokzathoz. A terv léptékéből adódóan csak jelzésszerűen ábrázolja a nyílások körüli díszítéseket – így pl. a nyílásszemöldökök virágdíszes megformálását²⁶ –, így nem tudjuk, hogy ugyanazt a finom kidolgozottságot mutatta volna-e, mint a nagyteveli templom. Joseph Schrotz azonos lehet azzal a veszprémi Schratz József építőmesterrel, aki költségbecslést készített a márkói templom évtizedekkel korábban elkészült részére vonatkozóan, és talán benne tisztelhetjük az 1782 táján hozzátoldott torony mesterét is.²⁷ Ugyanő a tihanyi apátság számára majorsági épületeket emelt 1787-ben,²⁸ illetve a veszprémi várban 1793-ban Kovács Ferenc mérnök tervei alapján (át)építette a börtönt a vármegyeház telkén.²⁹ Pályafutása alapján, különösen annak kezdetén, egy egyszerű kőművesről beszélhetünk, így itt is kétséges, hogy a terv tényleg tőle származik-e.

1776 márciusában Dravecz József általános káptalani helynök már azt jelentette az uralkodónak, hogy minden készen áll, küldi a költségvetést, amit egy székesfehérvári *Maurer Maister* – nevét a forráskiadásban Johan Verschafternek oldották fel – készített.³⁰ A kőműves neve Koppány Tibor szerint valójában Johan Kerschhoffer,³¹ akiről tudjuk, hogy 1743-ban nyert polgárjogot Székesfehérváron,³² ahol számos nagy építkezést jegyzett.³³

²⁶ Vö. még Cs. DOBROVITS, 1983. 77. is, mint „fellneri” motívumra.

²⁷ VFL VIII. 31. I. 41. Pfeiffer-cédulák, Márkó. A torony költségeit többen, köztük Dravecz József finanszírozták. A toronyablakok köténycinek megoldása arra utal, hogy az építőmester előtt nem volt ismeretlen az akkor már csak néhai Fellner Jakab munkássága.

²⁸ KOPPÁNY, 1993. 54.

²⁹ LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 116–117.

³⁰ ACP 7. 186.

³¹ KOPPÁNY, 1992, 126. j.

³² BONOMI 1944–1945. 309. Az adatot Bartos György kollégámnak köszönöm.

³³ Székesfehérvár műemlékei 60–61., 287.

A Verschafterre vagy Kerschhofferre vonatkozó adat az Acta Cassae Parochorum forráskiadványának köszönhetően közkinccsé is vált, ami a fehérvári kőművest a várpalotai templom tervezőjévé avatta. A forráskiadványból azonban az is kiderül, hogy a költségvetéshez terv is tartozott,³⁴ amit már nem övezett akkora figyelem. Pedig a terven, eltérően a mai templomtól, egy kívül sokszögzáródású, belül íves szentélyű templomot látunk, mindössze egy sekrestyével, oratórium nélkül. (5. kép)

5. kép: A várpalotai templom meg nem valósult terve 1776 körül
(HU MNL OL C 38 Dioec. Veszpremiensis No. 14. nyomán)

A részletek sem egyeznek, így pl. lant alakú ablakokat jelölnek, miközben ilyenek nincsenek a ma ismert templomon. Hiába van tehát írott forrás a fehérvári kőművesmester költségvetésére, egyelőre úgy látszik, hogy még

³⁴ HU MNL OL C 38 (Dioec. Veszpremiensis No. 14.)

a Schrotz által aláírt tervből is több elem (a szentélyhez két oldalról kapcsolódó emeletes oldalterek elrendezése) valósult meg, mint a Kerschhoffer-féle rajzból.

Gondolatmenetünkben csak mellékszál, hogy a fehérvári kőművesmester által készített terven – a főhomlokzat padlásszinti ablakát keretező, pilasztereken, illetve a torony külső pozitív negyedkörívesre lekerekített sarkain – is felbukkan némi sávozás. A tagozaton jelentkező sávozás elvéte Fellnernél is előfordulhat,³⁵ ám ez esetben épp onnan hiányzik, ahová kíváncsogna, nevezetesen a földszinti és karzatszinti homlokzatról. Ha valahol, akkor itt beszélhetünk a „fellneri” homlokzatarcitektúra félreértéséről, már ha a terv szerzője egyáltalán őt akarta másolni. A fehérvári kőműves számára ugyanis más előképek is rendelkezésre állhattak; elég, ha az 1771-től rendszeresített kamarai típustervek egyikére gondolunk.³⁶

A tervhez tartozó költségvetés jelentősége számunkra nem is maga a tervrajz, hanem az ügyintézésben részt vevő Dravecz József veszprémi általános káptalani helynök³⁷ személye, aki félig-meddig hivatalból működött közre a palotaiak ügyintézésében. Közismert, hogy a veszprémi püspökség és apparátusa már Koller Ignác püspök regnálásától fogva jelentős építkezéseket folytatott a veszprémi várban, gondolunk itt a püspöki (ma érseki) palotára (1765–1776),³⁸ az ún. aggpapok házára (1770–1778)³⁹ vagy a nagyszeminárium épületére (1773–1782)⁴⁰, csak hogy hármat említsünk a biztosan Fellnerhez kapcsolható épületek közül. Közülük a legkésőbbi a nagyszeminárium, amelynek alapkövét maga Dravecz József tette le. A nagyszeminárium teljes befejezése már Bajzáth József veszprémi püspökségének idejére (azaz 1777 utánra) esett, aki Draveczet általános püspöki helynökké nevezte ki.⁴¹ A szakirodalomban magának Dravecznek a saját, 1769 és 1775 között épült várbeli kanonoki házat is emlegetik úgy, mint amit Fellner tervezett,⁴² igaz, csak stíluskritikai megfontolásból, írott forrásokkal tudomásunk szerint nem támasztható alá. A kapu címeres zárókövén látható évszám szerint az építőmesteri munkálatok már 1773-ban befejeződtek. Dravecz és Fellner között a személyes ismeretség tehát okkal feltételezhető, ami a Schrotz kőműves által aláírt tervvariáns „fellneri” vonásaira is magyarázatot adhat.

³⁵ Mór, Lamberg-kastély, középrizalit, emeleti rész (1761–1762)

³⁶ Cs. DOBROVITS, 1983. 37. kép, KELÉNYI, 1978. 4., 14. kép.

³⁷ PFEIFFER, 1987. 90–92.

³⁸ LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 128–134.

³⁹ LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 147–151.

⁴⁰ LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 154–157.

⁴¹ PFEIFFER, 1987. 90–92.

⁴² LUKSICS–PFEIFFER, 1933. 176–177., PAPP, 2010. 177–179.

Bajzáth József szerepe sem elhanyagolható a várpalotai építkezésekben. A templom szentélyének zárófalában található egy feliratos kőtábla. Felette, a tábla középtengelyében – másodlagosan – egy meglehetősen lekopott középkori konzolt helyeztek el, amely eredetileg talán egy szárnyas angyalfőt ábrázolhatott. Maga a felirat egy fektetett téglány alakú, tagolatlan, a sarkokban negyedkörívesen lekerekített szalagkeretes mezőben helyezkedik el. Szövege nem ismeretlen a helytörténetírás előtt,⁴³ érdemes azonban újra szemügyre vennünk: *EX CAELO CEPIT EX / ORDIVM A(NNO) D(OMINI) 17[7]7 / MEN[SIS] MAR[TII] / A[SSUMPTAE] B(EATAE) M(ARIAE) V(IRGINIS) / I(---) C(---) A(---) H(---)* (1777). A felirat több helyen is sérült, de a biztonsággal feloldható része („a Mennyből kapta a kezdetet”) Máriára vonatkozik, akinek tiszteletébe a templomot ajánlották. Feliratunk már önmagában is egy kronosztikon (1777), de a dátumot utána a biztonság kedvéért még számok formájában is felvésték. Elképzelhető, hogy ugyanezt a szöveget a templom egy másik, kitüntetett pontjára (pl. a diadalívre fel-festve) is szánták, immáron szabályos kronosztikon formájában.

Az események időrendjéből következően a tábla bizonyára az alapköletételhez köthető, még ha arra nem márciusban, hanem április 7-én került is sor.⁴⁴ A táblán olvasható *I C A H* rövidítés feloldása számunkra még kérdéses, ám itt felvetjük, hogy a betűket nem Bajzáth József valamely udvari címéből (pl. Intimus Consiliarius Actualis Hungaricus) kell-e levezetnünk. Bajzáthot az uralkodó 1777. február 1-én nevezte ki veszprémi püspöknek, tehát már ekkor tudta, hogy pályafutása ebben az egyházmegyében fog folytatódni. Ugyanakkor a pápai kihirdetésre csak május 12-én került sor, püspöki széket pedig augusztusban foglalta el,⁴⁵ tehát az alapkö letételekor még csak az udvari címét viselhette.

Az építkezéseket – immáron a Zichy- uradalom tudtával – meg is kezdték, mégpedig a szentély felől, Fehérvárról hívott kőműves- és ácsmesterekkel (*cum magistris murariorum et asciariorum Alba-Regali evocatis*).⁴⁶ Azt, hogy név szerint kinek a terve alapján dolgoztak, azt sajnos nem tudjuk. Hajas István plébános későbbi feljegyzése szerint készült egy második (illetve szerintünk harmadik) terv, amely a szentély formájában már meg-egyezik a megépült templommal (*delineatio secundum, quam sanctuarium templi actu iam stans*), de nevet nem említ.⁴⁷ Nem lehetett a Schrotz által-szignált terv, hiszen az, mint láttuk, nem (itt) valósult meg. Nem lehet

⁴³ SZÍJ, 1960. 408–409., SZÍJ, 1965. 50–52. kritikája: BENDA, 1968. 297. A templom déli falában volt egy feliratos római kő is: SZÍJ, 1960. 408., RIU 6. No. 1415.

⁴⁴ PFEIFFER, 1987. 91–92.

⁴⁵ PFEIFFER, 1987. 14.

⁴⁶ VFL I. 1. a 6. Acta parochialia 8/144.

⁴⁷ VFL I. 1. a 6. Acta Parochialia 8/144.

Kerschoffer már ismertetett terve, de lehet, hogy Kerschhoffer készített egy újabb tervet, és erre vonatkozik a fehérvári illetőségű mesterekre utalás, de természetesen egy másik fehérvári csapat is szóba jöhet.

A várpalotai építkezés egy ideig rendben haladt. 1778 decemberében Hajas István plébános már az újonnan felépített (*neorecta*) templomon elhelyezendő kereszt megáldására kapott jóváhagyást.⁴⁸ Az 1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv, amelle, hogy megemlékezik az aládúcolt régi kápolnáról, az épülő újról is, miszerint *nova nunc erigitur, hactenus surrexit sumptibus Ecclesiae plebe catholica vecturas et manuales operas administrante*.⁴⁹ A templomot ezután használat alá szándékoztak venni. Adorján plébános 1782. július 18-án arról számolt be, hogy az épület oly mértékű befejezettségig jutott (*ad tantum perfectionem perduximus*) hogy reményeik szerint a közelgő Mária-ünnepen már alkalmas lesz igehirdetésre.⁵⁰

Ha így is volt, ez csak egy részleges használatba vétel lehetett. 1785. szeptember 20-án ugyanis egy helyszíni vizsgálat lefolytatásáról olvasunk, amit a nemrég épülni kezdett (*recenter aedificari coepta*) templomnál rendeltek el,⁵¹ azaz újabb munkák indultak meg az épületen. Ezt megerősíti egy, a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltárában őrzött terv.⁵² (6. kép)

Egy 1785-re datált átépítési rajzról van szó, amin a sokszögzáródású szentélyt, a két oldalteret már meglévőnek tüntetik fel, ami – összhangban az eddig leírtakkal – meg is egyezik a mai állapottal. Az oldalterekből vezető csigalépcsőket sárga színnel, azaz bontandónak jelölték. Mindent, ami ettől a főhomlokzat felé esik, viszont újonnan építendő, vörös színnel ábrázoltak. Ez utóbbi is már a ma ismert, tehát megépült állapotot mutatja, a torony helye került kissé beljebb, a templom terébe bevonva. Az oldalhomlokzat is lényegében a mai nyílásrendszert idézi (az ablakok részleteiben minimális különbséggel). Érdekesség, hogy a torony tetősík fölé emelkedő részét az oldalhomlokzati terven nem jelölték, noha az alaprajz szerint templomon belülre és a padlástérbe eső falait felhúzni tervezték. A felépítménnyel tehát eleinte – talán pénzhiány miatt – nem számoltak. A főhomlokzat rajzát nem ismerjük, így nem tudjuk, hogyan állt a sávozás vagy a nyílásformák kérdéséhez. Annyit biztos, hogy a torony végül megépült, de ma sávozás nélküli, akárcsak a templom többi része, azaz az építők lassan, de biztosan eltávolodtak a Schrotz-féle kiindulási tervtől.

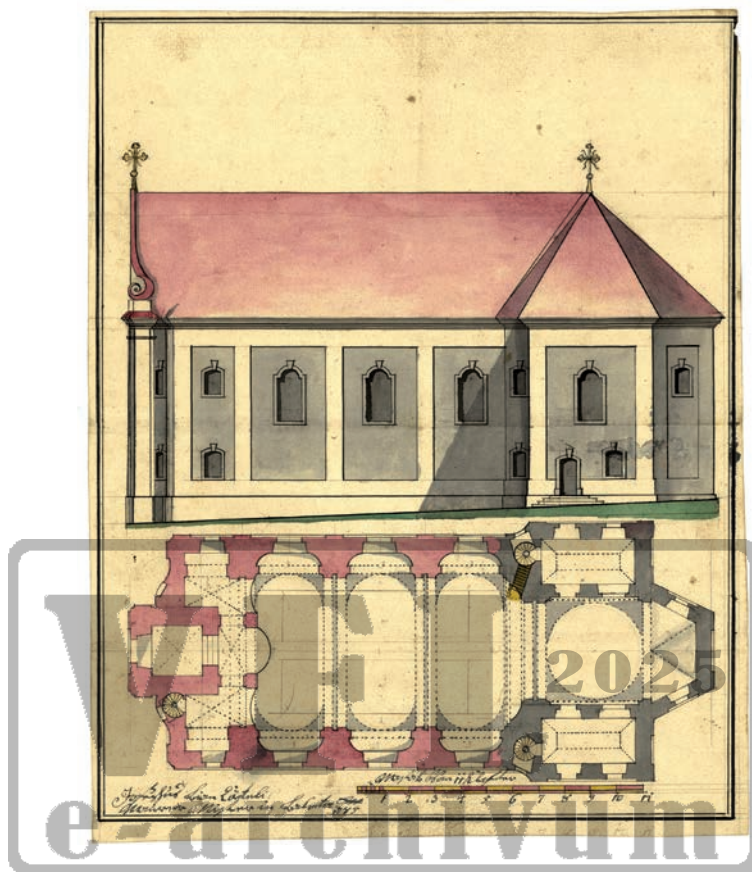
⁴⁸ VFL I. 1. a 6. Acta parochialia 6/194.

⁴⁹ VFL I. 1. 8/12. Visitatio Canonica 1779. 81.

⁵⁰ VFL I. 1. a 6 Acta parochialia 8/138.

⁵¹ VFL I. 1. a 6. Acta parochialia 8/143.

⁵² MNL VeML XV. 18a Tr. 27.

6. kép: A várpalotai templom átépítési terve 1785 táján
(MNL VeML XV. 18a Tr. 27. nyomán)

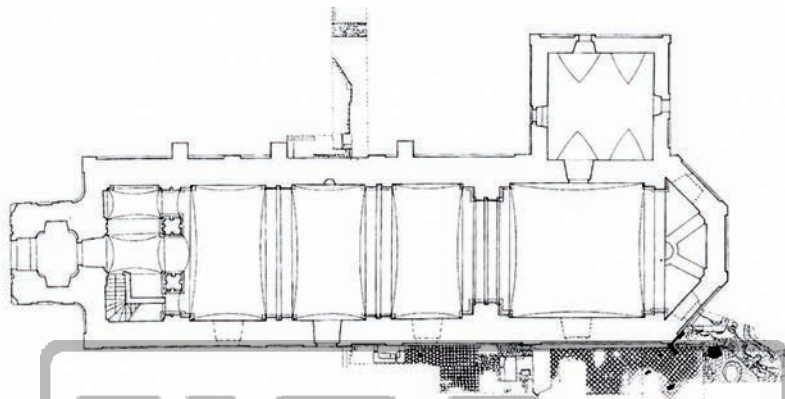
A rend kedvéért megjegyezzük, hogy ezen az átépítési és befejező terven bizonyos Josephus Bian Gortelli *Maurer Meister* neve található. Aláírását több, majorsági épületre vonatkozó terven is olvashatjuk, mindegyik esetben a Zichy család volt az építtető.⁵³ Gyanítható azonban, hogy ez esetben sem a tervező aláírását látjuk a rajzon. 1786-ban ugyanis a püspök a Helytartótanács részére tájékoztatást küldött bizonyos *Kitzling architectus* ügyében tartott, a palotai templom építményével kapcsolatos helyszíni szemléről. A szövegkörnyezetből úgy látszik, hogy ő a Helytartótanács vagy a Kamara által delegált mérnök volt.⁵⁴ A templom legkésőbb 1804-ben már állt,

⁵³ MNM OL S 17 No. 140/1-2., No. 118.

⁵⁴ VFL I. 1 a 6. Acta parochialia 8/145; vö. még VFL I. 1. 39 h. Protocolla vicarialia II. 245. is.

a berendezéssel együtt; ekkor készült Franz Xaver Bucher fő- és mellékoltárképe (mindkettő elveszett).⁵⁵

A harmadik példánk is egy jól ismert templom, nevezetesen a *városlódi*, amely a középkori lövöldi karthauzi kolostor templomának átépítésével jött létre.⁵⁶ (7. kép)

7. kép: A városlódi kolostor és templom kutatási alaprajza
(CSENGEL–GERE, 1996. nyomán)

A lövöldi karthauzi kolostor a középkori építészettörténetünk közismert és kiemelkedő alkotása. Németh Péter kutatásaiból ismert, hogy a kolostort 1346-ban alapíthatta az uralkodó, a következő évben a kolostor már Tapolca birtokosaként tűnik elénk. 1369-ben még a kolostoron dolgozó kőcsiszolók és kőfaragók hatalmaskodására van adat, tehát az építési munkálatok ekkor még folytak. A kolostor alapítólevele csak ezután, 1378-ban született meg.⁵⁷ Az épületegyüttes történetének nevezetes eseménye kötődik az 1480-as évhez, amikor is a „lövöldi Corvina” könyvtáblája szerint Beatrix királyné a kolostorban tartózkodott, amely számára utóbb adományt tett.⁵⁸ A feltárásokon előkerült későgótikus kőfaragványok legkorábban ehhez az átalakításhoz köthetők.⁵⁹ Egy 1521-es keresztelőmedence-töredék, illetve más, ásatásokból származó reneszánsz faragványok már a kolostor újabb, 16. század eleji építkezéseire utalnak.⁶⁰ Az épületegyüttes 16. század eleji

⁵⁵ SERFŐZŐ, 2010. 70. j.

⁵⁶ MRT 2. 48/1.;

⁵⁷ NÉMETH, 1993–1994. 370–371.

⁵⁸ NÉMETH, 1993–1994. 373.

⁵⁹ KOPPÁNY, 1967. 146., KOPPÁNY, 1984. 190., ZSIRAY, 1978., 3. kép., PAPP, 405–413.

⁶⁰ PAPP, 2004. 405–406.

állapotáról ismerünk egy ábrázolást, melyet Nürnbergben őriznek.⁶¹ 1527-ben az ún. Karthauzi Névtelen valószínűleg itt fejezte be a magyar nyelvre fordított prédikáció- és legendagyűjteményét (Érdy-kódex).⁶² 1531-ben erősítették a kolostort, majd 1552-ben – hasonlóan a nagyvázsonyi vagy a táoldi pálos kolostorhoz – a magyarok felrobbantották, nehogy a török erősítésként használhassa.⁶³ Kőfaragvány-anyagának jelentős részét széthordták, a környező házakba beépítették, bár többet közülük már Rómer Flóris is ismert, illetve lerajzolt.⁶⁴

A kolostor pusztulása kevésbé érintette a templomot. Amint arra Németh Péter, majd Csengel Péter és Gere László kutatásai rávilágítottak, kolostortemplom felmenő falakban megtalálható a mai Szt. Mihály plébániatemplomban, kontúrjaik (a sokszögzáródású szentély és a vele megegyező szélességű hajó) megegyeztek, kivéve a barokk kori tornyot. A padlástérben a gótikus kolostortemplom boltozatának felfutó tagozatai láthatók, déli hajófalon pedig négy középkori, egykor mérműves ablak maradványa került elő a falkutatás során. Körülöttük egyenetlen felületű, kanálhátal simított vakolatot találtak, amely „megszakítás nélkül” kapcsolódott az ablakok kereteléséhez.⁶⁵ A szentély ablakait a 15. sz. végén-16. sz. elején megnagyobbíthatták. A templomhoz egykor kapcsolódó kis kerengő (alsó-kolostor) északi folyosójáról nyíló két elfalazott kapu nyomai jelentkeztek, továbbá ma is látható egy kőkeretes falfülke. Előkerültek a kerengő boltozatának barokk korbán kifoltozott lenyomatai is. A kerengő járószintje sokkal mélyebben volt a mainál, amit a feltárt, nívósan kialakított középkori téglaburkolat is mutat. Utólagos, de még középkori az a sokszögű szentélyzáródás, ami az egykori keleti szárny északi végében, a templomhoz ízesülő helyiséghez, feltehetően káptalanteremhez kapcsolódott kelet felől.⁶⁶ A későbbi évek kutatásai során az északi oldalon egy oldalkápolna került elő, illetve további régészeti megfigyelések alapján jelölték ki burkolatban a kis kerengő nyugati szárnyának ma látható alaprajzát.⁶⁷

A középkor után a veszprémi püspökök lettek a templom kegyurai. Őket, a szokásos templomépítési, -fenntartási kötelezettségük mellett nyilvánvalóan befolyásolta az épület előtörténete is. Az eddigi kutatások szerint

⁶¹ Az ábrázolás jó minőségben közölve: CSENGEL–GERE, 1. kép.

⁶² OSzK MNy 9.

⁶³ NÉMETH, 1993–1994. 374.

⁶⁴ MÉM MDK Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek. 6/31–32.

⁶⁵ Ezzel szemben a közölt fotók egyikén egy, a gótikus ablakok kávájába beforduló simított felület látszik, amely éles metszéssel vált át egy höbörcsös jellegű, de legalábbis durva felületű vakolatba. (CSENGEL–GERE, 1996. 72. vö. 20. kép)

⁶⁶ CSENGEL–GERE, 1996. 59–78.

⁶⁷ Gere László szíves szóbeli közlése.

a templom barokk átépítése Padányi Biró Márton püspök révén, 1747-ben kezdődött, és 1761-ben fejeződött be. A torony pedig egy következő periódusban, Bajzáth József veszprémi püspök idejében, 1778–1779-ben épült a hajóhoz.⁶⁸ (7–8. kép)

8. kép: A városlódi templom főhomlokzata a toronnyal, délnyugatról
(fotó: Fülöp András, 2023)

⁶⁸ NÉMETH, 1993–1994. 375., CSENGEL–GERE, 1996. 54.

Az írott forrásokat és a falkutatási adatokat közelebbről szemügyre véve azonban nem ilyen egyszerű a kép. A 18. század első felében a helyiek egy fatemplomot használtak, amelyet nem sokkal a falu betelepítése (1728) után építettek fel. 1754-ben azt olvassuk róla, hogy e fatemplom már a romoshoz közeli állapotban volt, alá kellett dúcolni, miközben a régi (*antiqua*) templom, mint írják, *ferme funditis ruinata est*.⁶⁹ Az utóbbi megállapítás tehát megkérdőjelezi az 1747-tel kezdődő átépítést. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Padányi Biró Márton építkezett a mai templomon. Egyrészt egy későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyv kifejezetten azt állítja, hogy a templomot hajdan ő emelte⁷⁰ (ami nyilvánvaló túlzás, hiszen a középkori templom magasan megmaradt falait használta fel). Másrészt a toronyaljából a templomba nyíló (egykor homlokzati) kőkeretes ajtó kettőskeresztet ábrázoló zárókövén egy 1761-es évszámot látunk, ami egy Biró püspök (†1762) életében lezajlott felújítás emlékét őrzi.⁷¹ (9. kép) Nem sokkal ezután, Koller Ignác püspök idejében itt elhelyezték el a veszprémi székesegyház korábbi, barokk stílusú Szt. Mihály-főoltárát,⁷² de ez legfeljebb belsőépítészeti változtatást takarhat. Az írott forrásokból az is kitűnik, hogy a belső boltozása már ekkorra megtörtént, ugyanis 1773-ban már boltozott templomról beszélnek, amelynek még csak egy fa tornya volt.⁷³

Az 1990-es években végzett falkutatás során világosan elkülöníthetők voltak a középkori törtkő falfelületek (durva, sárga színű, mészdús nagy kavicsos habarccsal), és a számunkra most érdekes barokk átalakítások. Egyrészt a középkori falkoronából valamennyit visszabontottak, és kőtégla vegyes falazattal, köztük számos másodlagos középkori kváderkövel (mészszeccsés, homokdús, kissé kavicsos habarcsba rakva) kialakították a mostani falkoronát. Ezt a barokk falszövetet, illetve a középkori felületeket lapjában megfaragott és felrakott téglákkal köpenyezték, melyek habarcsanyaga nem volt elkülöníthető a kőtégla vegyesfalazatétól. Ezért a kutatók egyazon barokk periódus két külön fázisának tartották őket.⁷⁴ Ehhez legfeljebb csak annyit lehet hozzátenni, hogy az ízig-vérig barokk korinak tartható kőtégla vegyesfalazaton kívül feltűnik a kizárólag téglából falazott falszövet is, elsősorban a gótikus ablakok befalazásában, a barokk ablakok, a déli kőkeretes ajtó ~††környezetében stb., amire az említett, barokk köpenyezés

⁶⁹ ACP 7. 229.

⁷⁰ *erecta fuit olim impensis excellentissimi domini Martini Biró episcopi Weszprimien-sis* VFL I. 1. 8/12 Visitatio Canonica 1779. 346–347.

⁷¹ A kőkeret illesztési anomáliái egy időközben bekövetkezett mozgatásra utalhatnak.

⁷² SIMON, 2023. 64–67.

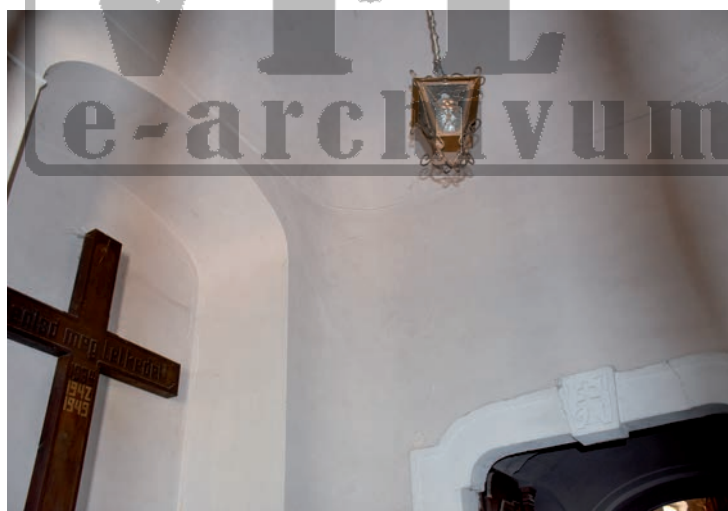
⁷³ VFL I. 1. a. 6. Acta parochialia 2/50.

⁷⁴ CSENGEL–GERE, 1996. 71. vö 61. jegyzet.

ugyanúgy ráfut.⁷⁵ A középkori ablakok tisztán téglából történt befalazására – ezáltal az új barokk ablakrendszer kialakítására is – a templom beboltozása miatt volt szükség, azaz még 1773 előtt.

A mai torony (7–8. kép) templomhoz való, már említett utólagossága kétségtelen. Építési idejéről annyit tudunk, hogy az 1779-ben folytatott vizitáció idején azt írják, hogy a templom *recentem autem turri nova aucta et renovata sumptibus visitantis*.⁷⁶ E körmonfont fogalmazás nemcsak az 1778 körül lezajlott toronyépítés tanúja, hanem annak is, hogy az építető maga a vizitáló Bajzáth püspök (pontosabban az általa vezetett püspökség) volt. A megépült torony nyugati sarkai homorú ívesen lekerekítettek, az alsó zónában széles nütokkal sávozottak, akárcsak a Nagytevelen vagy a Schrotz aláírásával ellátott várpalotai terven. Mivel a városlódi templom hajója meglehetősen keskeny – középkori adottság volt, hogy a hajó azonos szélességű a középkori szentéllyel –, itt a homlokzat sarkain nem jutott hely a homorú lekerekítésnek és a sávozásnak. Az is lehet, hogy csak azért hiányzik, mert a korábbi barokk periódusban kialakult hajósarkokon már nem akartak változtatni.

Eddig nem tettünk említést egy további ismertetőjegyről, amiről Városlőd vonatkozásában kell kitérnünk. A teknőboltozatos toronyaljban rögtön feltűnik, hogy a tér sarkai alaprajzilag lekerekítettek. (7., 9. kép).

9. kép: A városlódi templom toronyaljának északkeleti sarka
(fotó: Fülöp András, 2024)

⁷⁵ CSENGEL–GERE, 1996. 18–20. kép. A köpenyezésnek a toronyhoz való viszonyára nem tértek ki, publikációjuk ugyanis csak előzetes közlemény volt.

⁷⁶ VFL I. 1. 8/12 Visitatio Canonica 1779. 347.

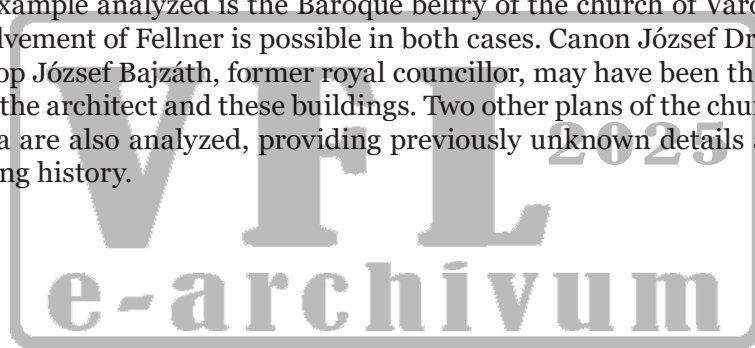
Fellner a nagyobb épületeiben az általa tervezett folyosósarkokat lehetőleg lekerekítette, de ezt a vonást ugyanígy megtaláljuk a nagyteveli templom toronyaljában, a sekrestye- és oratóriumtereiben is. (2. kép) A Schrotz aláírásával ellátott palotai toronyalaprajzon látszik, hogy valami lekerekítésben ott is gondolkodott a tervező (4. kép), de amellett, hogy toronyaljat meglehetősen szűkösre méretezte, nem tudjuk, hogyan nézett volna ki, ha felépül.

Összességébe véve megállapíthatjuk, hogy a nagyteveli templom, a Schrotz aláírásával ellátott, meg nem valósult várpalotai terv, valamint a városlődi toronyhomlokzat rokonsága kétségtelen. Ennek okát, így, kétszázötven év elteltével, természetesen nem tudjuk teljes bizonyossággal megmondani. Ám amennyiben elfogadjuk Aggházy Mária azonosítását, nevezetesen, hogy a nagyteveli templom tervezője Fellner Jakab volt, úgy ennek lehetőségével a másik kettő esetében is számolnunk kell.

THREE STRIPED CHURCH FAÇADES IN EIGHTEENTH-CENTURY VESZPRÉM COUNTY

The study presents three church façades from Veszprém County. The first one is that of the church of Nagytevel. Thanks to Remig Békefi and Mária Aggházy it is known that the church was probably designed by the famous architect, Jakab Fellner, and was built in the first half of the 1770's. A few years ago, Andra Haris drew attention to other similar churches with striped façades, in connection with the church of Gyömöre. She defined the differences between Fellner and local master builders copying him. At the same time, she accepted the attribution of the church of Nagytevel. Based on previous literature, I analyze two other churches analogous to the ground plan and façade of the church of Nagytevel. For the church in Várpalota, a plan was drawn around 1775, but it was not carried out. The second example analyzed is the Baroque belfry of the church of Városlőd. The involvement of Fellner is possible in both cases. Canon József Dravecz and bishop József Bajzáth, former royal councillor, may have been the link between the architect and these buildings. Two other plans of the church of Várpalota are also analyzed, providing previously unknown details about its building history.

A VESZPRÉMI PIARISTA TEMPLOM STÍLUSA

Az újkori Veszprém történetében igen fontos szerepet töltöttek be a piaristák. A várban felépült együttesük nemcsak a városképnek lett fontos eleme, hanem otthona volt annak a széleskörű vallási, oktatási és kulturális tevékenységnek, amelynek jelentősége túlmutatott a város határain. Ennek megfelelően a szerzetesek veszprémi jelenlétével, ahogyan az épületeik építésének történetével is részletesen foglalkozott már a kutatás.¹ Írásunk nem ezeknek a nyomában szeretne járni; hanem a piarista templom stílusának kérdésével foglalkozik, illetve azt vizsgálja, a stiláris jegyeknek milyen jelentése, jelentősége lehetett.

Veszprémben a piaristák 1711-ben telepedtek meg. Eleinte, 1723–1754 között a reformátusoktól a várban elvett templomot használták. Ekkor a vármegyei törvényszék részére át kellett adniuk az épületet, ezért a rendházuk mellé kápolnát építettek, amely 1763-ban készült el.² Ennek a kápolnának a helyére építették föl 1828–1833 között a ma is álló, nagyobb templomot, amely már elegendő méretű volt ahhoz, hogy megoldja a diákság lelki szükségleteinek ellátását. A templom berendezése és első, díszítő célú, részleges kifestése 1835–1840 között készült el. 1901-ben a templom átfogó felújítása során új kifestés készült az enteriőrben, és minden bizonnyal ebben az évben készülhetett a ma látható neoklasszicista főoltár és mellékoltárok is.³

A templom a szakirodalomban és az ismeretterjesztő írásokban is jellemzően klasszicista épületként szerepel, miként az épület oldalára helyezett műemléket jelölő táblán is, ami kézenfekvően következik az építési korából, a főhomlokzat négy ión oszlop által hangsúlyozott, egyenes attikával záródó

¹ A veszprémi piarista iskola egykori tanára, Tölcséry Ferenc írt a XIX. század végén átfogó és igen alapos leírást a tanítórend veszprémi történetéről. (Tölcséry, 1895.) 2011-ben Koltai András – a rend levéltárának vezetője – a témát, kiegészítve az azóta eltelt bő évszázad eseményeivel, korszerű formában foglalta össze. (Koltai, 2002.) A közelmúltban a vár műemlékegyüttesének komplex felújítása keretében ez az épület is megújul, Igaz Rita, Gömöry Judit és Csomortány Levente készítette a felújításhoz kapcsoló építéstörténeti kutatást, melynek eredményeit utóbbiak a Veszprém város templomairól szóló, tavaly megjelent kötetben publikálták. (Gömöry–Csomortány, 2023.) A gimnázium építéstörténeti kutatásának tanulságait Rácz Miklós tette közzé. (Rácz, 2020.)

² TÖLCSÉRY, 1895. 26.

³ GÖMÖRY–CSOMORTÁNY, 2023. 94.

központi motívumából és az enteriőr – mint említettük, főként csak a századfordulón elkészült – neoklasszicista vonásaiból.

Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a templom stiláris jellegzetességeit, akkor azt látjuk, hogy a reformkor kezdetén, Veszprémben egy lényegében a barokk kori hagyományokat folytató, sőt azt kiteljesítő alkotás született, amely kevésbé hozható kapcsolatba a klasszicizmussal. A legfőbb barokk sajátosság a templom alaprajzában és belső terében ragadható meg: az oldalt ívelt falpillérekről induló két szakaszos, csehboltozatos, hullámzó hajó tér, amelyhez hasonló szerkezetű, de keskenyebb karzat és – kosírvíves záródású – szentélytér kapcsolódik a magyar későbarokk építészet legáltalánosabb, már-már közhelyszerű képlete. (1. kép)

1. kép: A piarista templom belső tere (Mudrák Attila felvétele, 2021)

Veszprémben azonban mindez mégis egészen egyedi módon épült meg, ami a szentély terét hangsúlyozó, haránt irányban nyújtott ovális, csegelyes, lanternás kupolának köszönhető, amely nemcsak a templom legizgalmasabb részlete,⁴ hanem szintén ízig-vérig barokk elem. (2. kép)

⁴ Ez a megoldás, amennyiben a szentély térlefedése nem csupán egy csehboltozat, a hazai barokk emléktárhelyen kétségtelenül rendkívüli. A pécsi pálos (lyceum) templom szentélyboltozatán nyíló opeion hasonlóan kreatív, és azonos hatásra törekszik, de szerkezeti-
leg mégiscsak eltérő példa.

2. kép: A szentély fölött emelkedő ovális kupola (Mudrák Attila felvétele, 2021)

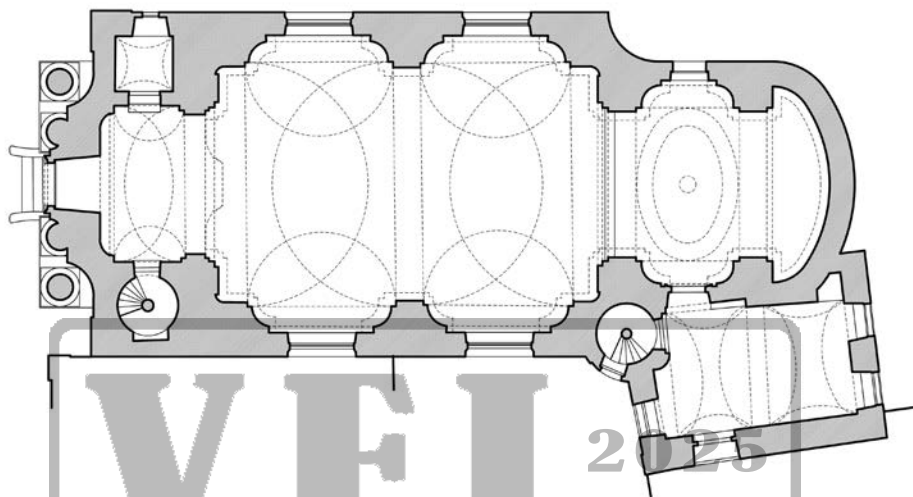
A lanterna és a csegely alkalmazása a barokk korszakban önmagában sem volt szokványos megoldás hazánkban, de ha alkalmazták is, akkor a templom – centrális elrendezésű – hajója fölött volt a helye; itt azonban a szentélyt emeli ki. Szép számmal ismerünk olyan – főként nyugat- és dél-európai példát, ahol a hajó után, a szentély előterében hatalmas, négyezeti kupola emelkedik.⁵ Ezek azonban jellemzően olyan tamburos kupolák, amelyek a külső tömegben is érvényesülnek, és alaprajzilag haránt irányú bővületek hangsúlyozzák ki őket. Veszprémben nem ez a helyzet, itt a szentély alaprajza a szokásos mintát követően keskenyebb (3. kép), s az is különös megoldás, hogy a – tambur nélküli – kupola a külső tömegben nem mutatkozik meg, azt a fedélszék alá rejtették el, így valójában csak belső-építészeti elem.

A harántirányban nyújtott ovális kupola, illetve tér, a barokk építészet izgalmas, expresszív megoldásai közé tartozik, amelynek legfontosabb példája a Lorenzo Bernini által tervezett római Sant' Andrea al Quirinale. Azonban félrevezető volna a római barokk e briliáns emlékével, vagy akár a hazai hasonló téralakítású kápolnákkal⁶ állítani közvetlen párhuzamba

⁵ Ezek legfontosabb, típusteremtő példája a római Il Gesù.

⁶ Legszebb hazai példái a nagykáti Keglevich-sírkápolna és a nagyváradi irgalmasrendi kápolna.

a veszprémi szentélyt. Itt inkább a nagy hagyományokkal rendelkező csehboltozatokból fakadhat a forma. A jellemzően mindig haránt irányban nyújtott téglalap alakú alaprajz fölé emelt boltozaton megjelenő, illúziót keltő freskók által számos alkalommal előadott téri világ valódi szerkezetekkel történő megépítésének lehetünk tanúi.

3. kép: A templom alaprajza (a szerző rajza, 2024)

A XVIII. század derekán elterjedt, csehboltozatok sorolásával létrehozott templomtér igényesebb megvalósulásaiban szépen kirajzolódik az az építészeti szándék, hogy centrális jellegű térszakaszok sorolásával hozzon létre hosszanti jellegű teret. Ezáltal a barokk építészet szintetizáló törekvése ölt testet, ahol a tengelyesség középkori – és a katolikus liturgikus teológiával összhangban álló – hagyománya ötvöződik az újkori építészet reneszánszból eredő klasszikus és szimbolikus örökségével. A térszakaszok centrális jellegét a csehboltozatok szférikus felülete önmagában megalapozza, de ráerősíthet a falpillérek nagy kiülése és alaprajzilag íves kialakítása, valamint a boltozaton elhelyezett illuzionisztikus freskók is.⁷ Ez utóbbiak ráerősítenek a boltszakaszok középpontjában generálódó függőleges tengelyre, amelyek kétségkívül a központos téralakítás sajátjai. Elterjedt gyakorlata volt annak is, hogy a templomok szentélyében ezt a centrális jelleget extra módon igyekeztek

⁷ A festett látszatkupoláknak a hazai barokk építészetben betöltött fontos szerepére mutatott rá Galavics Géza. (GALAVICS, 1984.)

hangsúlyozni. Még ha a hajó esetében nem is nyílt lehetőség festmények vagy akár boltozat készítésére, a szentély boltozatának ilyen kiemelése akkor is elsőbbséget élvezett. Az általában téglány hajószakaszokkal szemben a szentély alaprajzi aránya közelíthetett a négyzethez, amely szintén erősítette, hogy önállósuló, erős függőleges irányultsággal is bíró térrész jöjjön létre. Ezt a hagyományt folytatta a veszprémi piarista templom, amikor a szentély fölé csegelyes, lanternás kupolát helyeztek. Így a szentély függőleges hangsúlyozása nem csupán látszat-, hanem valódi kupolával valósulhatott meg.

Az egyetlen igazán klasszicista jellegű építészeti részlete a templomnak a főhomlokzat egyenes, sík, jóformán tagolatlan attikával koronázott főpárkánya, amely középen széles rizalitként, határozottan lép előre, s négy copf, ion oszlop⁸ támasztja alá. Az oszlopok szintjén azonban már ismét a barokk jellegzetességekkel találkozhatunk. A négy oszlop nem egyenlő távolságban áll egymástól, ahogyan egy klasszicista rizalittól elvárható volna, hanem két oldalt párosával egymás mellé húzva, amely a kumulációra törekvő barokk gesztusát citálja, s az oszlopok mögött a falazat síkja kétszeresen is homorúan hullámzik, így az oszlopok mintegy fülkébe kerülnek, és olyan dinamikus helyzetbe, amely a hazai barokk legexpresszívabb alkotásait idézi. A főhomlokzat falazatának hullámozásával stílusosan harmonizál a főkapu orommezéjének volutás kialakítása. (4. kép)

A fő építészeti stílusok határán keletkezett épületek esetében meg kell különböztetnünk két gyakran előforduló helyzetet. Az egyik, amikor egymás mellett alkalmaznak különböző stíusból származó elemeket, melyek önmagunkban ugyanakkor viszonylag tisztán hordozzák stíláris jellegzetességeiket. Ez a stílusok keveredésének az esete. A másik, amikor olyan új formák, szerkezetek vagy téri helyzetek tűnnek föl, amelyek a két stílus sajátosságait egyaránt hordozzák, egyfajta átmenetet képezve. Ez a stílusok kölcsönhatásának az esete. Konkrét helyzetünkben az első esetben beszélhetünk barokk és klasszicista formákat egyaránt tartalmazó épületekről, a másik esetben „klasszicizáló későbarokk” stílusról. Létezik azonban egy harmadik, ritkábban felismert szituáció is, amikor új stíláris jellemzők bukannak föl, de ezek nem a stílusok átmeneteként értelmezhetőek, hanem a korábbi stílus olyan továbbfejlődéseként, amely nem az új stílus felé vezet. Tehát például nem a barokkból a klasszicizmusba, hanem új, de barokk jellegű ideák felé.

⁸ Az oszlop fejezeteken a volutákról fesztonok lógnak alá, azonban ez csak „copf” jellegűket erősíti, klasszikusnak viszont nem mondhatóak; ugyanis mind a négy oldalukon azonos, volutás kialakítást kaptak – mintha csak egy kompozit fejezet felső részét látnánk –, amely éppen a barokknak, s nem az antik építészetnek a sajátja.

4. kép: A főhomlokzat részlete (a szerző felvétele, 2024)

A felvilágosodás korának is nevezett, XVIII.-XIX. század fordulójának fél évszázadában valójában nem egyszerűen két stílus, a barokk és a klasszicizmus közötti – kvázi lineáris – átmenetről beszélhetünk, hanem több stílus és stílusréteg egymás mellett éléséről, keveredéséről és kölcsönhatásairól. Forrásként az „érett” barokk, az abból kifejlődő rokokó és copf, a klasszicizmus különböző áramlatai, úgymint főként az empire, a „forradalmi” építészet és a palladianizmus, illetve a korai (ekkor leggyakrabban gótizáló) romantika a legfőbb szereplői ennek a stíluspluralizmussal is jellemezhető, izgalmas korszaknak.⁹

⁹ A korszak stíluspluralizmusként való értelmezését Kelényi György többször megállapította; a közelmúltban részletes összefoglalót közölt a XVIII. század végi művészet rétegeinek értelmezésére vállalkozó német és magyar szakirodalomról. (KELÉNYI, 2022.)

A magyarországi művészettörténeti szakirodalomban az elmúlt évszázadban általánosan elterjedt a „klasszicizáló későbarokk” kifejezés, amelyet lényegében a copf stílus helyett kezdtek alkalmazni.¹⁰ A hungarikumnak tűnő terminust – melyet németül manapság inkább kora-klasszicizmusnak neveznek – azonban elővigyázatossággal kellene használni. A copf ugyanis nem minden esetben klasszicizál. Természetesen vannak klasszicizáló tendenciák az érett barokk¹¹ és a késő-barokk építészetben is, de a későbarokkra általánosságban ráfogni a klasszicizálást, a valóság leegyszerűsítésének tűnik. A hazai építőgyakorlatban újak ható copf stílusos jegyek lehet, hogy éppen a korábbi barokk szokásokhoz képest dinamikusabb elemeket valósítanak meg, és nem a klasszicizmus felé mutató, sokat emlegetett „lecsendesedés” vonásait mutatják.

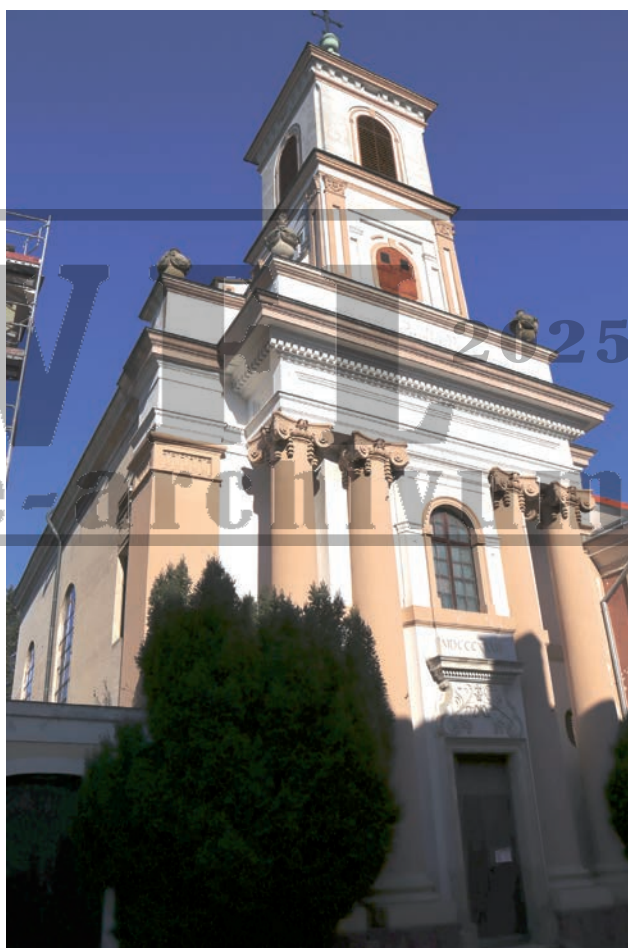
A felvilágosodás korának építésze Európa különböző területein más-más módon alakult. Magyarországon – természetesen nem függetlenül elsősorban a német nyelvterületek építészetétől – a későbarokk építészetnek elég jól körülhatárolható és önálló karakterrel rendelkező szakaszával jellemezhető az időszak. A templomok téralakítása szempontjából fontos jellemző a centrális és hosszanti téralakítási vonások ötvözetének újfajta módjainak keresése. Ilyen, a copf stílusra jellemző templomok esetében például a lekerekített sarkú téglány, a nyújtott görögkereszt és latinkereszt alaprajzú terek. Ez utóbbiak lényegi jellemzője, hogy a XVIII. század közepén elterjedt, hossz tengely mentén csehboltozatok sorolásával létrejött templomtípust úgy gazdagítja térileg, hogy egy harántirányú tengely is létrejöjjön benne.¹² E keresztaxist alaprajzilag, a két tengely találkozását pedig jellemzően és szükségképpen nagyobb boltozattal emelik ki. A veszprémi piarista templom is ezek közé az épületek közé illeszthető, amennyiben a hagyományos, csehboltozatos teret újítja meg egy függőleges hangsúly alkalmazásával, bár itt alaprajzi értelemben keresztirányú tengely nem jön létre.

¹⁰ A megnevezés Sigfried Giedion „Spätbarocker Klassizismus” = „későbarokk klasszicizmus” kifejezése nyomán keletkezhetett (GIEDION, 1922.), bár annak jelentése eltér a kicsit erőltetetten ható „klasszicizáló későbarokktól”. A terminológiai útkeresés végigkíséri a XX. század magyar művészettörténet-írást. A magyar barokk építészetéről szóló, meghatározó, összefoglaló munkájában Voit Pál egyenesen „hibásnak” mondja a copf stílus kategóriát és XVI. Lajos stílusának használatát javasolja helyette. (VOIT, 1970. 81.) Kelényi György munkáiban konzekvensen klasszicizáló késő barokként hivatkozik a stílusrétegre. Meglátásunk szerint a copf név alatt emlegetett későbarokk stílusréteg nem feleltethető meg teljességében a korszak valóban klasszicizáló alkotásaival, ezért – jobb híján – el lehetne gondolkodni a copf stílus terminus rehabilitációján.

¹¹ Például Johann Bernard Fischer von Erlach építészetében. A Karlskirche hatoszlopos portikusza kifejezetten antik jellegű, vagy a „Plattenstil” szép példája a bécsi Hofstallungen.

¹² A tértípusoknak voltak természetesen – már a XVII. századtól jelentkező – előképei, melyeknek a kor divatjához alkalmazkodó, invenciózus újraértelmezésével van dolgunk.

Nem elemeztük még a torony homlokzatképzését. A torony alsó és felső szintje között szembeötlő a stiláris különbség, amely feltételezhetően egy tervmódosításnak köszönhető, amely az 1830-ban elkészült alsó, és az 1833 májusában megvalósított felső szint építési ideje közötti (esőzések és kole-rajjárvány miatti) kényszerszünetben¹³ születhetett meg. Amíg az alsó szint igazi copf, addig a felső szint stílusa sokkal egyszerűbb, mondhatnánk már klasszicista, de a kevés és neutrális stiláris jegy között még dominánsnak mondható félköríves – negatív és pálcatagos ablakkeretezésű – ablak miatt rundbogenstil jellege is van. (5. kép)

5. kép: A templom főhomlokzata (Csomortány Levente felvétele, 2022)

¹³ TÖLCSÉRY, 1895. 48.

A torony alsó szintjén késő-barokk építészetünk egy olyan jellegzetes, új invenciója mutatkozik meg, amelyre nehezen volna fogható a „klasszicizáló” elnevezés. Ez a lizénás-faltükrös homlokzattagolás, amely ebben a korszakban nem két, hanem akár sokkal több homlokzati sík egymásra helyezésével éppen nem a klasszicizmus felé ható módon „lecsendesül”, hanem igen plasztikus hatást ér el. Veszprémben egymásba helyezve kétszeresen ismétlődik meg a lizénás-faltükrös tagolás, s a lizénák felületébe is tükrök mélyednek, így a keskeny homlokzatszakaszon a saroktól a középtengelyig kilenc síkváltás történik összesen, négy egymásra helyezett homlokzati rétegen.

Az adott művekre vonatkozó stílusmeghatározások többfélesége nem annyira a felszínes megfigyelésnek köszönhető, mint inkább a nézőpontok sokszínűségének. Általános jellegzetessége a magyar építészetnek (is), hogy a téralakítása tovább őrzi meg a korábbi stílus vonásait, karakterét, mint a díszítőmotívumok, tagozatok vagy a részlétképzés. Aszerint, hogy melyiket helyezzük vizsgálatunk fókuszába, különböző eredményekre juthatunk, különösen a korszakhatárokon keletkező művek esetében.

Egy épület stílusának megnevezésekor gyakran eltérő eredményre juthatunk, ha a téralakítást, az architektonikus tagolóelemeket és a díszítést vagy éppen a szerkezetet tekintjük kulcsfontosságúak. Egy közismert épületet hozva példának: a nagyszombati jezsuita (egyetemi) templomot a hazai művészettörténeti szakirodalom az első magyarországi barokk templomként méltatja, mely indokolt is a barokknak nevezett előképek ismeretében, illetve az olyan formái miatt, mint amilyenek a homlokzat volutái, a füles keretezésű nyílások vagy a stukkókkal és freskókkal díszített enteriőr. A téralakítása azonban a XVI. században kiforrott templomok követője, lényegileg reneszánsz képletet valósít meg. Ha pedig a dongaboltozattal fedett hajó oldalnyomását ellensúlyozó, egyben a mellékkápolnákat elválasztó harántfalaknak a kültérbe is kilógó tetejére ültetett fiatornyok létét nézzük, akkor azoknak – a barokkos vonalvezetés ellenére – a gótikus jellegét kell megállapítsuk.

Veszprém példáján azt látjuk, hogy a szerkezet, a tér és tömegalakítás még egyértelműen késő-barokk, addig az architektonikus tagoló és díszítőelemek terén több stílus jegyei is előfordulnak egymás mellett.

Még ha egy építési folyamat eredménye is egy épület, például templom, az alapkövetelmélettől a berendezés elkészültéig gyakran nemhogy évek, de évtizedek is elteltek. Nyilvánvaló módon a téralakítást meghatározó tartószerkezetek készültek el először, a stilisztikai szempontból látványosabb és könnyebben olvasható berendezés és díszítések később. Mindazonáltal a szerkezet és a díszítés stílárius jegyei közötti inkoherenca kérdése nyilvánvalóan ennél összetettebb probléma, ahol számításba kell vennünk

nemcsak az építési gyakorlat megváltoztatásának nehézségeit és sebességét, hanem az idővel változó funkciókat, a megrendelő igényeit és a formákhoz kapcsolódó jelentéstartalmat is.

Koltai András a rend veszprémi jelenlétének történetéről írott cikkében közöl egy 1827-28-ra keltezett, Brein Ignácnak attribuált tervrajzot a templomról.¹⁴ (6. kép)

6. kép: A Brein Ignác által készített klasszicista tervvariáns
(Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára Tervtár,
közli: KOLTAI, 2002. 118.)

Tanulságos a meg nem valósított templomterv, mert határozottabban klasszicista stílusjegyeket mutat. Az egyszerű geometriájú, síkokkal határolt téglatest tömeg, a rá ültetett, félgömb sisakkal fedett, tömzsi, négyzetes hasáb alakú tornyok, az oldalhomlokzatok markáns tagolása a dór pilasz-

¹⁴ KOLTAI, 2002. 118.

terekkel az új stílus jegyében fogantak. A kváderekkel rusztikázott, lunetta ablakkal áttört középxaxis a legmarkánsabb elem, amely franciás jelleget mutat. A homlokzat pilaszterei és nyíláskiosztása sejtetik a belső tér tagolását, a boltszakaszok ritmusát is. A szélesebb középső térszakasz ugyan már a barokkban megjelenő jegy¹⁵, de a teljesen szimmetrikus oldalhomlokzat, a tiszta, képletszerű geometriát igyekszik megvalósítani (a tető még a tornyok felé is kontyolt!), és ellenében hat a barokkban megszokott vágnak, hogy a templomtérnek sodró-vonzó, dinamikus hatást biztosítson.

Ha tehát rendelkezésre állt egy klasszicista terv is, akkor tudatos döntésnek (és nem csupán például maradi építészeti berögződéseknek) kell értékelnünk, hogy végül mégiscsak egy barokk téri jellegzetességeket mutató tér valósult meg.

A magyarázatot feltehetően három tényezőben: a piarista rend hagyományában, a helyi építészeti gyakorlatban és az épített közösség lelki állapotában kell keresnünk. A piarista rend Magyarországon a XVII. század közepétől, jelentős számban a XVIII. század első felében alapította és hozta létre rendházait és iskoláit. Ez a barokk időszak, amely minden építkezését meghatározta. Nem minden rendházukhoz volt lehetőségük nagyszabású templomot építeni (ahogyan ez Veszprémben is csak késve valósult meg), de ahol igen, ott a hazai barokk építészeti igen kvalitásos darabjai születtek meg (kiemelhető például a privigyei és a nagykárolyi templom). Amikor Veszprémben egy csehboltozatos templom épül meg, akkor nem csupán az általános magyar, későbarokk templomépítészeti hagyományt, hanem piarista templomok sorát is követik. Így például párhuzamban állítható Veszprémmel nemcsak a váci vagy a nyitrai, hanem a talán legképzavarosabb hazai piarista templomterülről is, a rokokó berendezéssel, dekorációval és freskókkal díszített privigyei templom, ahol a szentély boltozatát hatalmas, illuzionisztikus látszatkupola emeli ki.

A XVIII. század egész Magyarországon olyan gyarapodó időszakként jellemezhető, amely a török hódítással fémszázadok utáni újjáépítés jegyében településeinket sokszor máig meghatározó módon gazdagította. A fejlődés és az építkezések üteme azonban eltérő, ahogyan a művészi formákban is finom helyi árnyalatok különböztethetők meg. A barokk építészet és művészet fejlődésében országsszerte igen fontos központokká váltak a katolikus egyház püspöki székhelyei; egyúttal eltérő úton is haladt bennük a művészet kibontakozása. A veszprémi egyházmegye katolikus restaurációjának nagyformátumú egyénisége, Padányi Bíró Márton igen széles körű

¹⁵ Példának lásd Franz Anton Pilgram által tervezett pozsonyi erzsébet-apáca, vagy a jászói premontrei templomot.

mecénási tevékenysége nyomán a XVIII. század közepén jelentős, tájegységi karaktert is formáló érett barokk és rokokó emléanyag keletkezett. Az építkezések természetesen később sem álltak meg; Veszprémben, ahogyan a püspökség területén is a későbarokk, copf építészet jegyében is igen sok épületet emeltek. A nagy mennyiséghez idő is bőven állt rendelkezésre, mert még hazai viszonylatban is hosszan élt tovább a későbarokk építészet a XIX. században a püspökség területén. Ha számításba vesszük, hogy nem elszigetelt az 1810-es és '20-as években a barokk építészet jelenléte Veszprémben és környezetében,¹⁶ a piarista templom stílárius jegyei nem is tűnnek olyan kivételes megoldásoknak.

A veszprémi piaristák az 1820-as években megvalósított és megkezdett nagyszabású építkezéseikkor (rendházfelújítás és templomépítés) nehéz évtizedeken voltak túl. A II. József uralkodásától kezdődő időszakban át kellett élniük a legtöbb szerzetesrend feloszlását, javaik szétesztését, a hazai oktatási helyzet átalakulását, amely az állami oktatási intézmények terjedésével némiképpen „kifogta a szelet” a piaristák vitorlájából is, az Európa szerte terjedő elvallástalanodást és a felvilágosodás eszméinek terjedését, az anyagi lehetőségek szűkülését, a napóleoni háborúk miatti recessziót és járványokat, és a felsorolás bizonyára még folytatható volna.¹⁷ A templom építésének idejéből visszatekintve páratlanul zivatáros korszak után formálták újjá működésük környezetét. A jövőbe vetett irigylésre méltó bizakodásról is tanúságot tesznek az építkezések, de egyben magyarázzák is, hogy igenis tudatosan is nyúlhattak vissza Mária Terézia korának építészeti divatjához, amely egy jobbnak tűnő kor emlékeinek üzenetét hordozta magán.

¹⁶ E tanulmánynak nem lehet célja a veszprémi egyházmegye XIX. századi későbarokk építészetének átfogó elemzése, ezért e helyen csupán néhány szemléletes példával élhetünk. A veszprémi várnak a mai napig meghatározó eleme a tűztorony, amely későbarokk formáját 1810-1814 közötti átépítéskor nyerte. Vöröstó barokk temploma 1825-26-ban épült. Aszófő templomában a tihanyi apátsági templomhoz hasonlóan merész ívekkel hüllámzó karzaton még kronosztikon is hirdeti az 1834-es építési dátumot.

¹⁷ TÖLCSÉRY, 1895. 34-37.

THE STYLE OF THE PIARIST CHURCH IN VESZPRÉM

The former Piarist church in the castle of Veszprém was built between 1828 and 1833 on the site of a Baroque chapel next to the Piarist convent and school. The church of the Piarists, who played an important role in the modern history of the town, is typically described in the literature as a neoclassical building, which is evident from the age of its construction, the central motif of the main façade, accentuated by four Ionic columns and ending in a straight attic, and the neoclassical features of the interior, which were mostly completed only at the turn of the century.

However, if we look more closely at the stylistic features of the church, such as the nave with a sail vault starting from the laterally arched pilasters, the oval dome, which emphasises the space of the sanctuary, or the undulating plan of the main façade with its concave curve and the surface of the tower with lesenes - then we see that at the beginning of the Hungarian Reform Era, in Veszprém, a work was created that essentially continued the Baroque tradition, and even completed it, which can hardly be associated with Classicism.

In Hungary, the architecture of the late 18th and early 19th centuries was characterised by an interesting stylistic pluralism, in which, in addition to the various layers of the incipient Classicism and early Romanticism, the late Baroque and Louis XVI styles played a very important role.

A building is often described with different stylistic labels, not so much as a result of superficial observation, but rather of the diversity of perspectives. It is a general characteristic of Hungarian architecture that its spatial design retains the character of the earlier style than the decorative motifs and other details. Depending on which of these we focus our analysis when defining the style, we may obtain different results, especially in the case of works that originated on stylistic boundaries.

Three factors may have contributed to the stylistic character of this church: the traditions of the Piarist order, local architectural practice and the general spiritual situation of the community that built it.

A ZIRCI-VESZPRÉMI WILDE-ORGONAMŰHELY

A mintegy 3150 orgonát számláló magyarországi orgonaállományból a kutatás mai állása szerint nyolc, közel azonos orgona készült a zirci, majd veszprémi Wilde-műhelyben.

A Wilde-orgonaépítők és -asztalosok ősatya, Joan Wilde 1750 körül, élete teljében érkezett Zircre, a ciszterci apátságnak a heinrichau (Henryków, ma Ziębice része, Lengyelország) apátság jogi irányításával és szellemi vezetésével történő újraneépítésekor. A Heinrichauból érkezett szerzetesekkel együtt jöttek a jobb megélhetést kereső porosz-sziléziai telepes családok. Zircen 1750 körül negyven gazdabirtok volt.¹ Joan Wildét 1784-ben 27 évi „hű és szorgalmas” („treu und fleiszig”) szolgálat után a majorság tisztartójaként nyugdíjazta Weltzel Márk heinrichaui-zirci apát, és engedélyezte, hogy továbbra is a házában lakhasson.

Joan 1765. január 13-án negyvenévesen nősült, Elisabeth Wolf hajadont vette el a szomszédos Olaszfaluból.² Kilenc gyermekük közül az elsőszülött fiuk, az 1766. február 11-én született Joan Joseph Valentinus, Joseph Wilde (Wilde József) néven híresült el orgonaépítőként. Wilde József először bizonyára az asztalos szakmát tanulta ki, talán a zirci apátság területén tevékenykedő pápai asztalosoktól. Nem tudjuk, mikor sajátította el az orgonaépítés alapjait. Esetleg a győri Peking Pétertől, aki 1785 körül Pápán a nagytemplomi orgonát készítette?

Az első hiteles adat szerint Joseph Wilde 1791-ben a híres bécsi Anton Walter (1752–1826) orgonaépítőnél tevékenykedett segédként. Walter a pancsovai ferences templom orgonájának felállításával bízta meg.³ Zircre hazatérve 1795. január 11-én házasságot kötött Theresia Holzingerrel.⁴ Házasságukból szintén kilenc gyermek született.

Wilde hazai orgonaépítői tevékenysége a 19. század elejétől bizonyítható. A megbízásokat elsősorban a zirci apátságtól nyerte el.

1817-ben Wilde Józsefnek a veszprémi székesegyházi orgona átépítésével jelentős orgonaépítő feladatot sikerült kivívnia a székeskáptalantól.

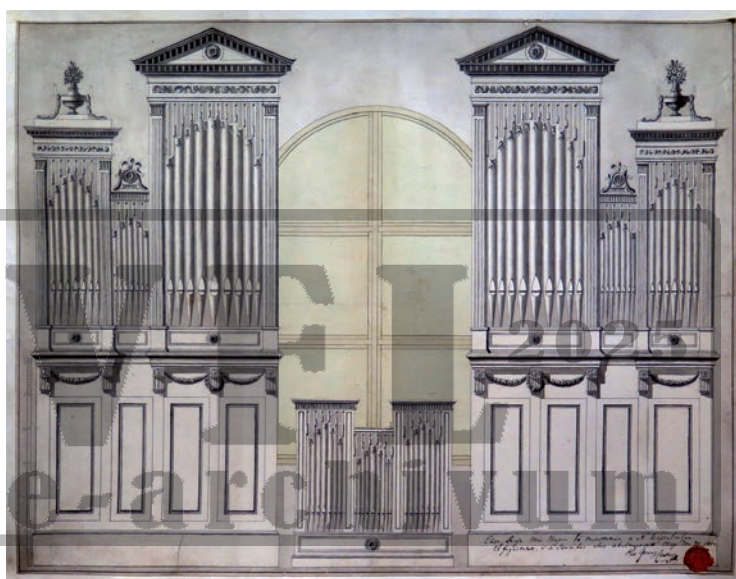
¹ AGGHÁZY, 1937. 14., HORVÁTH, 1930. 231.

² Elisabeth 1798. augusztus 5-én halt meg 56 évesen, férje, Joannes 1801. február 27-én hunyt el.

³ MÁNDITY, 1997/1998. 258.

⁴ Theresia 1772-ben született és 57 évesen Veszprémben hunyt el 1829. február 19-én.

A székesegyházi magas szintű zenélést ugyanis már nem szolgálta ki a karzaton álló 11 regiszteres orgona, a hangját túlharsogták a fúvósok. Így Wilde a regens chori indítványára 1817. december 30-án javaslatot nyújtott be a káptalannak az orgona „széppé tételére és bővítésére”. Kilenc változat hozzáadását tanácsolta a pedálban két, a főművön egy új változat beépítésével és egy új, hatregiszteres pozitívmű kialakításával.⁵ Wilde felrajzolta a háromszekrényes orgonaház tervét, ami székesegyházhoz méltó klasszicista alkotás, timpanonos felső záródással, fogazott felső párkányokkal, vázákkal, rozettákkal és szalagfonatokkal.

1. kép: A veszprémi székesegyházi orgona homlokzati rajza Wilde Józseftől (1817).
(VFL IX.7.b 118)

A nagyszabású orgonaépítéshez Wilde mesternek célszerű volt beköltöznie Veszprémbe, hiszen Zircen nem lehetett birtokában a szekrényeknek, szálladának elégséges helyet biztosító műhely. Wilde tehát 1819-ben, ötvenhárom évesen lakhelyet váltott négy gyermekével, köztük az 1809. április 30-án született Józseffel. A székesegyházi orgona 1820-ban készült el, amelyet karácsony előtt 600 Ft-ért festettek és aranyoztak.⁶ Az orgonát egy 1836-os püspöki jegyzőkönyv szépnek írja le, és az 1839-es Egyházi Tár füzeté szerint

⁵ Az új regiszterek a főművön Flauta Bordoni 8' fából, a pedálban Principal 8' és Fagott Bass, a pozitívon Quintadena 8' fából, Principal 4' és Fugara 4' ónból, Dulciana 4' fából, Octava 2' ónból és Flauta minor 2' fából.

⁶ PFEIFFER–SZIGETI, 1985. 81–83.

„a főtemplom rézzel födött két tornyai 24 ölig emelkednek a' fölhőkbe. Belől meg a' karzatról 20 változatu orgona, 's egyéb hangszerek' kísérete mellett zengenek le az egyházi énekek.”⁷ Az elkövetkező évtizedekben az orgona karbantartását, tisztítását a mester, majd annak fia végezte. Roland Ferenc (1850–1822) veszprémi orgonakészítő karbantartási díja is rendszeresen szerepel az ének- és zenekari kifizetések között. Az 1880-as évek elején két újságcikk⁸ a hangszer működési zavarait említi. Az első szerint egy olasz szakértő éppen újításokat eszközöl a hangszeren, ám mesterkedése nem sikerült jól, mert a káptalan hamarosan elfogadta Országgh Sándor orgonagyáros 900 Ft-os javítási ajánlatát. Bő másfél évvel később a sajtó szerint újra „kifogyott a szusz” az orgonából, amit „nyavalygó harmóniummal” kellett pótolni.⁹ 1907-ben a székesegyház nagy ívű újjáépítése kezdődött, amit Aigner Sándor műépítész neve fémjelzett. A Wilde által átépített orgonát 1907 áprilisban Roland Ferenc lebontotta, és a Rezidencia padlásán elraktározta. A székesegyházi karzatra új Rieger-orgona készült Aigner által tervezett neogótikus orgonaházba.¹⁰

A Wilde-család Veszprémbe költözése után az 1809-ben született József 13–14 évesen a székesegyházi énekes iskola (Wesprimer Sängerknaben) alt szólamában énekelt. Felnőttként is gyakran feltűnik a neve a káptalani kórus énekesei közt a kottatári anyagokban.¹¹ Ő vitte tovább apja orgonaépítői műhelyét, a neve mellett „orgonacsináló és káptalani orgonás” szerepel, 1875. március 1-én bekövetkezett halálakor pedig „templom zenészként” lett bejegyezve az anyakönyvbe.

Eredeti szerződés vagy aláírás nem maradt fenn sem az apától, sem a fiától. Mivel a Wilde-fiút a korabeli anyakönyvek, iratok majdnem kivétel nélkül Wilde Józsefnek írják, megkülönböztetésül én is ezt a nevet használtam.¹² Wilde József kétszer nősült. A 30 éves Rabel Annával 1844. március

⁷ G. CSETE, 1839. 330.

⁸ *Veszprém megyei hivatalos heti közlöny* 7. évf. (1881. április 3.) 3., *Veszprémi Független Hirlap* 3. évf. (1883. január 6.) 3.

⁹ PFEIFFER–SZIGETI, 1985. 116., 122.

¹⁰ VFL J/6 13. XXIX/102–105., *HAJDÓK*, 2021. 10–17. A veszprémi várfejlesztéshez kapcsolódóan 2024-ben a Rieger-orgona helyett is új orgonamű készült a meglévő orgonaházba.

¹¹ Az adatokat M. Tóth Antalnak köszönöm.

¹² A közhivatalokban 1844 óta kötelező magyar nyelv használatát szívesen követték az egyházak is. Mindamellet a névhasználat nem volt következetes a dokumentumokban. A fiú orgonaépítőt is írták Wildének, amint az apát Vildének. A zirci családi ág Wilde vezetéknévű maradt. Megjegyzendő, hogy a népes Wilde-familia anyakönyvi kutatása tévedéseket rejt magában. A Wilde-orgonaépítőkről eddig megjelent néhány soros publikáció mind téves keresztnévet vagy születési-halálozási adatot közöl. (SZIGETI, 1972. 309.; 1982. 149–150., SOLYMOSI–CZÁR, 2005. 24.)

4-én kötött házasságot, majd annak 1859. október 31-én – Rábaközy Anna néven – bekövetkezett halála után 1868. február 12-én Lubrincz Aloysia 24 éves gazdálkodó hajadont vette el. A városi népösszeírásokban, választói névjegyzékekben Vilde József különböző címei szerepelnek. 1849-ben a váron belül lakott a Kegyesrend tulajdonában álló 24-es számú házban nejével és öt gyermekkel, 1862-ben pedig a 191-es számú házban „Franciska és Toncsi lányával valamint Mari szolgálóval.” Műhelyt („ipariüzletet”) 1869-ben és 1871-ben 79-es számmal a vár külső délnyugati oldalán jegyezték a neve mellé, 1873–74-ben pedig a 199-es szám alatt vették fel adózóként.¹³ Vilde Józsefnek az összeírások idején nem volt bejelentett segédje, tanulója, de besegíthetett neki a Veszprémben lakó agglegény Joannes rokon. Rövid időre megfordultak nála vándorló legények is, pl. 1839-ben három hónapot dolgozott nála a szombathelyi Halper János (1817–1888),¹⁴ és nyilvánvalóan nála szerezte meg az orgonakészítés alapjait az Olaszfaluról származó Roland Károly (1841–1885) veszprémi orgonaépítő.

Hiányos levéltári források következtében a Wilde-orgonák építési idejére nem minden esetben derül fény. A zirci apátság kegyúrként 1817 előtt építtette a beréndi (ma Tósokberénd, Ajka része), 1824 előtt az olaszfalui, 1846 előtt a teveli és a polányi (ma Nagytevel, illetve Magyarpolány) hangszereket. 1822-ben a bakonybéli bencés apátság, 1826-ban pedig a veszprémi reformátusok építtették Wilde Józseffel orgonát. A veszprémi káptalan is rendelt két orgonát, 1837-ben közösen egy örökhagyóval Kislődre, illetve 1873-ban Rátótra (ma Gyulafirátót, Veszprém része) a rátóti prépostsággal együtt.

Wilde mesternek tehát az első orgonája Beréndre készülhetett, még a zirci műhelyben. Berénden a német származású katolikus telepesek 1736-ban egy kis kápolnát emeltek Szent Rókus tiszteletére, ahová a század végén kisorgona is került, mégpedig Tevelről, ahová viszont a volt zirci hangszer érkezett. A hívek számának növekedése 1758-ban új templom építését hozta magával Tevelen, ám csakhamar ez az épület is szűknek bizonyult. A nagyon gazdagon díszített, a maga korában párját ritkítóan gyönyörű templom alapkövét 1800-ban tették le, és elhúzódo építkezés következtében 1808. június 10-én szentelték fel Szent István király tiszteletére.¹⁵ Az empír stílusú templomban Wilde-hangszer áll. Feltehetőleg a templomszentelési ünnepi misén még nem ez az orgona szólt, hiszen az építkezés nagy anyagi áldozatot követelt az apátságtól. Egy 1817-es vizitációs irat azonban már bizonyosan a jelenlegi Wilde-orgonát írja le 6 manuál- és 2 pedálregiszterrel.¹⁶

¹³ MNL VeML V.102.h.1., V.141.f. 1849-ben a gyerekek vélhetően Anna (Franciska, 9 éves), Antonia (5 éves), Maria Teresia (3 éves), Joseph (egyéves) és egy rokon Zircről.

¹⁴ SZIGETI, 1872. 309.

¹⁵ BÉKEFI, 1896. 392., 395., VeML XII.2.i. 5/g 24.

¹⁶ VFL I.1.7. XX/2.

A továbbiakban a hangszer javításának néhány dátuma ismert. 1851-ben ifj. Vilde József reparálta az orgonát, 1892-ben 160 Ft-ért javították a „vásott” hangszert, 1911-ben pedig Roland Ferenc igazítja az orgonát 80 koronáért.¹⁷ A fűvót is ő cserélhette a XX. század elején. Az I. világháborús rekvirálási rendelet következtében 1918. júniusban elszállították a homlokzati ónsípokát,¹⁸ amelyeket később horganyból pótolnak. 1960-ban a szombathelyi Kemenesi Rezső dolgozott az orgonán, 1991-ben pedig a győri Albert Miklós újította fel a hangszert. Talán ő egészítette ki a rövidoktávós hangterjedelmet a pedálban kromatikussá.¹⁹

Olaszfalun is házhelyet adott a bevándorlóknak a ciszterci rend, és először a falu közepén kis kápolnát építtetett nekik, szemben pedig iskolát. 1764-ben az egyszerű templomocskát Konstantin Haschke heinrichaui-zirci apát bőkezűsége által új, Szentháromság tiszteletére emelt templom váltotta fel.²⁰ Az 1817-es egyházlátogatási irat „organum” megjegyzése talán még nem a Wilde-hangszerre vonatkozik, és az 1821-es számadásban a 2 Ft-os orgonajavítás sem. 1818-ban 10 forintot költöttek a két kórusajtóra. Ez a kiadás összefügghet az orgona felállításával? Egy 1824-es püspöki vizitációs irat már bizonyosan a Wilde-hangszert jelezte nyolc mutációval a karzat vasrácsos mellvédje mögött.²¹ A hangszert 1832-ben és 1839-ben javították, és 1887-ben 80 koronát adtak ki az ékfűvók szíjának cseréjére. 1904-ben Roland Ferenc nagyobb szabású munkákat végzett az orgonán, kétráncú fűvót épített be, új mechanikát, klaviatúrát és regiszterhúzókat készített, valamint javította a szelládákat és a sípokát. A 800 korona kiadás fedezésére az iskolaszék kivetést rótt az adófizetőkre, de a költségekhez hozzájárult a zirci apátság is.²² Az I. világháborúban Olaszfalun is rekvirálták a harangokat és a homlokzati ónsípokát. Pótlásukra Moóry Richárd ciszterci plébános 1921. decemberben levélben fordult segítségért a falu Amerikába elszármazott szülötteihez. A kint élők példás összefogással 310.000 koronát küldtek dollárban a volt földieiknek, amiből 1922-ben felszentelhették Olaszfalun az új harangokat és az Angster-gyár által készített új sípokát. Az orgonagyár egyúttal kitisztította és intonálta a hangszert, összesen 16.000 koronáért. A plébános a New Jersey Freie Zeitung lapban köszönte meg a szülőföldről

¹⁷ VFL VIII.29., VFL I.1.44.a. 1372/1892, 4458/1911.

¹⁸ MNL BaML XI.6.

¹⁹ TILHOF, 2000. 32., 2024. június 11-i helyszíni szemle megállapítása. Rövidoktáv jelentése: A barokk korban bizonyos hangnemekben (Cisz-, Disz-, Fisz- és Gisz-dúrban) nem komponáltak műveket, így ezek alaphangjára nem volt szükség. A billentyűzetek mélyoktávja e hangok nélkül készült.

²⁰ BÉKEFI, 1896. 400–401.

²¹ VFL I.1.7. XIX/7., XXV/6.

²² Olaszfalui pléb. lvt.

kitelepülteknek a bőkezű adakozásukat.²³ A későbbiekben az olaszfalui hangszerhez motort építettek, más jelentős beavatkozás nem történt.

Joseph Wilde 1822-ben a bakonybéli bencés apátságtól nyert el megbízást. A győri Burckhart Gáspár mestertől 1758-ból származó orgonát kellett új hangszerre váltania a templom kórusán.²⁴ A Wilde-orgonában nagyméretű fasípokra ragasztott régi papírok textusai ismertetik a hangszer főbb állapotait. A legkorábbi szerint Joseph Wilde veszprémi orgonakészítő orgonája 1822. november 22-én, a zene védőszentje, Szent Cecília neve napján, Taucher Ágoston apát idejében szólalt meg először.²⁵ Az új építésű Wilde-hangszernek közül a bakonybéli a legnagyobb tizenkét regiszterrel, Principál 8'-as alappal és három pedálregiszterrel. A mester eredetileg egy 8 változatú manuálszálladát bővített és alakított át. Az igényesen kialakított orgonaház a veszprémi székesegyházi orgonát mintázza, egyszekrényes változatban.

2. kép: A veszprémi székesegyház Wilde-orgonaházának egyszekrényes változata a bakonybéli kóruson (1822). (Takács Péter felvétele, 2020)

A béli Wilde-orgona következő évtizedeiből néhány javítást ismerünk, 1834-ből 30 forintos tisztítást, 1837-ből pedig Treiber Alajos győri klavírjavító által végzett fűjtatótapasztást. A templom 1878. évi restaurálásakor átalakítási munkákat végzett Roland Károly orgonaépítő 207 Ft-ért,

²³ Olaszfalui pléb. lvt.

²⁴ Sörös, 1904. 52., 367. Burckhart orgonája Kajáron több mint harminc évig szolgált még.

²⁵ „Anno 1822 Festo Sanctae Caeciliae Novum hoc Organum paratum per Josephum Wilde Vesprimiensem Organificem, Abbate Reverendissimo. Augustino Taucher, Administratore Parochiae Vilhelmo Nyuli O. S. Benedicti.”

új billetyűzetet készített és a fa regisztermechanikát vasra cserélte. A rövidoktávós hangterjedelmű hangszert tisztította és intonálta, hangolta. 1905-ben Rieger Ottó budapesti orgonagyára dolgozott az orgonán, 1938-ban pedig a szentév tiszteletére az apátság Váradi Miklóssal hozatta rendbe az orgonát 480 pengőért, aki az 1918-as rekvirálás óta üres homlokzatot is pótolta, és a pedálmű rövidoktávát teljessé egészítette ki. Az 1951-es tisztítás és javítás a győri Smajkovszky Józsefhez fűződik.

1972-ben Dr. Szigeti Kilián (1913–1981) OSB organológus eszmei vezetése mellett „Régi magyar orgonák” címmel két hanglemezből álló sorozat jelent meg, amihez előzetesen Szigeti válogatta össze az ország értékes, a hangjukat megőrkíteni érdemes régi orgonáit. Szigeti beválogatta a bakonybéli hangszert is. A felvétel előtt a budapesti orgonaüzem orgonamotort épített be.²⁶ Takács Péter pannonthalmi orgonaépítő 1989-ben kisebb javítást végzett, majd az utóbbi években a bakonybéli Szent Maurícusz Monostor zárándokturisztikai fejlesztéséhez kapcsolódóan 11 regiszter visszaépítésével helyreállítani igyekezett a Wilde-orgonát, megszüntetve a mechanika utólagos vas átalakítását. A szekrény felülete is az eredetihez hasonlatos új márványos külsőt kapott Pák András restaurátor közreműködésével.²⁷ A felújított hangszeren az első ünnepi koncert 2020. augusztusban Szent István napján volt.

Kiemelkedően jelentős hangszere lett Wilde Józsefnek a veszprémi Jeruzsálemhegyen álló református templomba készített orgonája. A Veszprémi Református Szent Ekklesia tagjai 1824 novemberben határoztak orgona felállítására mellett. A templom nyugati karzatán felállított szép hangzású új hangszert 1826 advent első vasárnapján szentelték fel, és a gyülekezet hamarosan orgonálni képes rektort hívott meg.²⁸ Az orgona árát kisebb-nagyobb részletekben a név szerint nem említett, de szekrényanalógia alapján egyértelműen Wilde „Orgona Tsinyálonak” önkéntes pénzfelajánlások révén 1828. februárig fizették ki. A képiró 25 Ft-ot kapott az orgona föstésére. Ifjú Wilde 1848-ban javította a hangszert 220 forintért. Ekkor a gyülekezet – az ifjúságtól védendő – bekeríttette az orgonát, amelynek fűjtatásáért fertály évenként 6 forintot fizettek.²⁹ Az I. világháborúban rekvirált 41 homlokzati ónsípot 1925-ben az Angster-gyár pótolta horganyból.³⁰ A továbbiakban ez a hangszer sem került el az átalakításokat. 1960 elején Vönöczky Endre (1914–1968) pécsi evangélikus vallású orgonaművész új átépítési tervet készített.

²⁶ HAJDÓK, 2016. 140–152.

²⁷ 2024. május 30-i helyszíni szemle megállapítása.

²⁸ MOLNÁR, 2008.

²⁹ DREL III.48.

³⁰ MNL BaML XI.6. Opus 1001/r.

3. kép: A veszprémi református templom Wilde-orgonája az 1961-es átépítés előtt.
Eredeti játszóasztal a mellvédben. (Vönöczky-hagyaték nyomán)

Ebből az időből ismerjük a Wilde-orgona leírását. (Hangképe: Oktáv 4' és 2', Bourdon 8', Koppel 8', Flota 4', Picolo 2', Mixtura, bővítve: Salicional 8', Subbass 16', Violon 8'. Szűk méretezésű sípok jó anyagból.). A kétmanu-álosra és 14 regiszterre tervezett bővítés kivitelezését a budapesti Erdősi József (1906–1981) orgonaépítő vállalta. Az átépítés során valamennyi Wilde-síp újra be lett építve, de a mellvédben álló eredeti játszóasztal helyére új, a nagyszekrényt imitáló pozitívszekrény került. A nagyszekrény megmaradt eredeti nagyságában, ám a homloklapja mindkét oldalon paravánszerűen egy sípmezőnyi toldást kapott, így nagyobbnak mutatkozik. További átalakítás után 1983-ban Paulus Frigyes (1936–2004) új vezérlést, játszóasztalt és szelládákat készített.³¹ Ma csak a Wilde-nagyszekrény és néhány síp eredeti az orgonában.

Az orgonaház formai kialakítását és díszítettségét figyelembe véve a teveli hangszer az olaszfalui, bakonybéli és a veszprémi református templombéli

³¹ Vönöczky Endre hagyatéka., HODOSSY, 1999. 71–72., 114–116.

4. kép: A két oldalon megtoldott Wilde-szekrény és új pozitívszekrény a mellvédben. (a szerző felvétele, 2024)

orgonával közel egyidőben készülhetett, mivel látványa a székesegyházi hangszert ismétli.

Tevelen a katolikus hívők számának növekedése miatt új templom épült a 18. század második felében, amelyet 1775 szeptember 29-én Konstantin Haschke heinrichau-i-zirci apát Szentháromság tiszteletére áldott meg. Az új templomba a szemközt álló régi templomból hozták át a régi orgonát, amit még Kandid apát ajándékozott 1754-ben a zirci templomból. Néhány évtized múlva kívánatos lett a hangszer cseréje.³² A karos fújtatású új hangszert Wilde építette nyolc (6+2) regiszterrel. A tetejére egy barokk trombitáló angyalszobor került, talán az egykori zirci hangszerről? Egy bejegyzés az orgonában 1892-es javításra utal. 1914-ben a pécsi Angster-gyár felkérésre új, korszerű kétmanuális pneumatikus orgonát tervezett a templomba az új orgonaházat is megrajzolva, de az I. világháború megghiúsította a megrendelést.³³

³² BÉKEFI, 1896. 387., VeML XII.2.i. 5/g.

³³ MNL BaML XI.6. Opus 945. „Nincs szállítva. Nem készült el.”

Korszerűsítésként mindössze 1932-ben a győri Smajkovszky József négy félhang beépítésével teljessé tette a mélyoktávot, és egy Cello regiszterrel bővítette a pedálművet. A nagyteveli Wilde orgona a II. világháború óta használhatatlan. A leszerelt Smajkovszky-féle játszóasztala a toronyszobában romosan porosodik.³⁴

A kislódi katolikus templomba 1836–37-ben készült Wilde-orgona. A 9 regiszteres hangszer a Győrből beszerzett régi kisorgona eladott árából és Noll Ádámnő szül. Althausen Rozália hagyatékából készült.³⁵ Az atya Wilde József 1837. március 21-én 72 évesen özvegyen hunyt el, az orgonát már a fia készíthette. A hangszer kis mértékben el is tér az apai metódustól, zeneileg már újszerű a kromatikus hangterjedelmével, és az orgonaház síptükreinek díszítése sem követi az eddigi Wilde-hangszereket. 1880-ban a templom felszentelésének százéves évfordulójára Róthy Mihály plébános megújította a templomot püspöki támogatással, és az orgonát is kijavíttatta a hívek adományából. 1907. augusztusban új fúvó készült, és 1914-ben pedig nagyobb javítást végzett Roland Ferenc. 1918-ban itt is kisserelte a homlokzati ónsípokokat az Angster-gyár az általa „igen réginek” ítélt orgonából, majd 1925-ben ugyancsak a gyár pótolta a hiányzó 31 sípot horganyból.³⁶ A II. világháborúban az orgona sérüléseit a szombathelyi Ádám testvérek javították, ám 1958-ban nagyobb szabású átépítésre került sor. A tervet a plébános barátja, Szigeti Kilián bencés organológus készítette. Az új orgonához a karzatot kibővítették Vándor Ferenc püspöki mérnök tervei szerint. A hangszer külseje szekrény nélküli ún. „szabad” homlokzatot kapott a Fővárosi Hangszerkészítő Vállalat Orgonaüzeme kivitelezésében.³⁷ Az orgona azonban máig nincs befejezve, néhány Wilde-sípsor átalakításával a 25 regiszterből több lépcsőben is csak 15 regiszter készült el. Az eredeti Wilde-játszóasztal a plébánia egyik melléképületében máig megvan, ha romosan is, mutatja az eredeti orgona hangképét, hangterjedelmét.³⁸

Polányban 1765-ben kezdi meg a heinrichau-i-zirci apátság az új telepesekhez méltó templom építését, amelynek hajója, tornya 1773-ban készül el. A Szent László és a Szentháromság tiszteletére felszentelt, gazdagon berendezett templomban a kétpilléres, kosárnyílású karzaton hatváltozatú orgona állt, amelyet 1780-ban és 1784-ben javítottak. Az új Wilde-orgona építési idejét nem ismerjük, de az 1846-os vizitációs iratok már ezt a nyolc mutációs („orgona 8 hangmásítóval”) hangszert jegyzik.³⁹ Az orgonaház tetején

³⁴ Beírás az orgonában, 2024. június 8-i helyszíni szemle megállapítása.

³⁵ GULDEN, 1865. 677–678.

³⁶ VFL I.1.44.a. 4657/1914, 4802/1914, MNL BaML XI.6. Opus 1000/A-o.

³⁷ VFL VI. Kislódi pléb. lvt.

³⁸ 2024. június 15-i helyszíni szemle megállapítása.

³⁹ BÉKEFI, 1896. 398., VFL I.1.8. A 8/12.. I.1.7. XXXIX/5.

barokk szobrok díszelnek, középen egy trombitáló angyallal, a két szélen pedig zenélő puttókkal. A levéltári források szerint Polányban mindig nagy figyelmet fordítottak a hangszer jó állapotára. Kisebb összegeket fizettek orgonajavításért többnyire Roland Ferencnek 1893-ban, 1896-ban, 1913-ban, 1919-ben, 1923-ban és 1936-ban. 1908-ban Roland a szekrényben található bejegyzés szerint „átalakította” az orgonát, ami az ékfűvös szélrendszert érinthette. 1918-ban rekvirálták a homlokzati 31 ónsípot, 1949-ben pedig egy regisztert kicseréltek a Gamba változatra. 1966-ban Kemenesi Rezső javította az orgonát, majd 1978-ban orgonamotort épített be. Az utolsó komolyabb javítás 2003-ban történhetett.⁴⁰ Az orgona jól működik.

5. kép: A magyarpolányi orgona koraromantikus gótizáló nyílással a síptükrökben. (a szerző felvétele, 2024)

⁴⁰ BALÁZSIK, 2016. 6–9., beírások az orgonában.

A rátóti templomot a veszprémi káptalan építtette a rátóti prépostság támogatásával, a kézi erőt és szállítást pedig szekerekkel a hívek teljesítették. Az 1873-ban Vilde József által készített kilencváltozatú orgonát egy leltár „díszesnek” mondja. 1890-ben a patrónus javíttatta a hangszert 216 forintért.⁴¹ Ebből az orgonából is elszállították az I. világháborúban a homlokzati ónsípkat, a II. világháborúban pedig olyan súlyos kárt szenvedett a hangszer, hogy harmóniumot kellett beállítani az egyházzenei liturgikus szolgálatra. 1947-ben új plébános érkezett Szöllősi Mihály személyében az egyházközség élére, „mindent újjá teremteni!” – jelmonddal. Az orgona nagyobb ívű újjáépítésére azonban csak két évtized múlva erődösödött meg a plébánia. Ezt az átépítési tervet is Szigeti Kilián készítette. Az orgonát értékesnek találván meg kívánta kímélni „a pusztulástól vagy ésszerűtlen átépítéstől.” Az 1969. augusztusban készített bővítési tervében teljes egészében megőrizte a szekrényen belüli Vilde-orgonát, csak az orgonaház hátratosolását javasolta az új kétmanuális játszóasztal miatt. A mellvédbe tervezett második mű azonban itt sem készült el máig. A 14 regiszterből az eredetinek megfelelő kilenc regiszter szól. Korszerűsítésként a Fővárosi Művészi Kézműves Vállalat Orgonaüzeme a pedál hangterjedelmét 27 hangosra bővítette, és a hiányzó homlokzati sípkat pótolta. Az orgonát 1971-ben bérmláláskor Dr. Klempa Sándor veszprémi apostoli kormányzó áldotta meg.⁴² A régi asztal a toronyszobába került.

Vilde Józsefnek javítási munkáját is ismerjük Karádon 1861-ből, a templom bővítése után.⁴³

Halála után a gyermekei közül az 1848. február 25-én, szintén József keresztnéven született fia rövid ideig folytatta apja mesterségét. Éspedig a nágocsi orgonát javította 1877-ben és 1885-ben, 1890-ben pedig a somogydöröcskei evangélikus templom Tischler-orgonáját igazította.⁴⁴

Összegezve megállapítható, hogy a heinrichau-i zirci apátság által épített, gazdag díszítésű templomokba, Beréndre, Olaszfalura, Tevelre és Polányba csak az apátság önállósá válása, gazdasági függetlenedése után került Wilde-orgona.

A nyolc Wilde-orgona szinte teljes egészében azonos hangszernek épült barokk és klasszicista stílusjegyekkel. Mind mechanikus csúszkaladás szerkezetű. A korai hangszereknel a manuál hangterjedelme 45 hang rövidoktávval (C, D, E, F, G, A–c3). A pedálmű is rövidoktávú 12 hanggal, azonban a billentyűzete ismétlő, 18–19 darab billentyűvel. Kopula nincs.

⁴¹ VFL I.1.44.a. 767/1875, 1549/1890.

⁴² VFL VI. Gyulafrátóti pléb. lvt.

⁴³ VFL VIII.31.I/40.

⁴⁴ VFL I.1.44.a. 2008/1877, 1319/1885, SOLYMOSI–CZÁR, 2005. 204.

A mechanika alkatrészei fából készültek. A szelet a szekrénybe helyezett két, szíjhúzással működtethető ékfűvő biztosítja.

6. kép: A magyarpolányi orgona szerkezete, fűvója és sípműve.
(a szerző felvétele, 2024)

A diszpozíció (hangkép) némiképp változik a regiszterszámtól függően, de állandóan szerepel a manuálban⁴⁵ fedett 8' (fasípok), Principal 4', nyitott 4' (fasípok), Quint, Oktava 2' és háromsoros Mixtura 1' (c hangokon repetálva), a pedál két regisztere pedig a Subbass 16' és nyitott 8' (fasípok). A principal jellegű sípok ónból készültek és hanggravagottak. Mindezen jellemzők a későbarokk hangszerek tipikus stílusjegyei. A diszpozícióban egyedül a szűk fafuvola 4' regiszter mutat előre. A hangszerek önálló játszóasztallal készültek, ami a XIX. század elején már általános volt.

⁴⁵ Egyetlen eredeti regiszterelnevezés sem maradt fenn.

A billentyűzetet kis fedél takarja, a regiszterhúzókat szabadon állnak. Az orgonapad oldallapja faragott.

Az orgonaházak a mellvédárcsok miatt magas építésűek. Klasszicista stílusúak. A homlokzatuk sík vonalú, a három síptükrök közül a középső előre és magasra emelkedik, timpanonnal zár. A párkányzatok fogazottak, és a sípmezők pilaszterekbe vagy pálcátagos keretekbe foglaltak. Az eredeti homlokzatokban a sípszájak vonala méltóságteljesen egyenes. A síptükrökben a sípvégek takarására – barokk *rocaille*-os faragványok helyett – az apatini Fischer Gáspár orgonáihoz hasonlóan a korai Wilde-orgonákon függőleges oválok lógnak le a középső felé csökkenő méretben, a végükön kis tulipánnal.

A későbbi orgonák, a fiú Vilde által készített 1837-es kislódi, az 1846 előtti teveli és az 1873-as rátóti hangszerek zenei haladást mutatnak a teljes mélyoktávú hangterjedelemmel és az orgonaházak síptükrökben a csúcsíves nyílású táblás díszítéssel. Talán Vilde 1840 körül, édesapjához hasonlóan, tanulmányúton járt Bécsben, és új stílusjegyeket szívott magába? A legkorábbi beréni orgona is gótizáló tömör táblát mutat, amit Vilde 1851-ben javított. Vilde cserélte volna a díszítést? Ennek eldöntésére farestaurátori kutatás szükséges.

Az orgonaházak felületén is fellelhető a változás. A korai házak felülete még márványozott, bár ereztük már könnyed ecsetkezeléssel készült, a későbbiek monokrómok.

Wilde József orgonaépítő öccsének, az 1783-ban született Johann Georgnek leszármazottai híres asztalosok lettek, köztük a zirci műemlékkönyvtár berendezéseit készítő Mihállyal (1807–1874) és annak öccsével, a Londoni Világkiállításon is oklevelet nyert Józseffel (1809–1868). A két orgonaépítő Wilde József, ha nevük kevésbé ismert is, orgonáikkal ugyanolyan maradandót alkottak.

THE WILDE ORGAN WORKSHOP IN ZIRC-VESZPRÉM

The resettlement of the Zirc Abbey, which began in the 1710s, was accompanied by the arrival of monks from Heinrichau (Henryków, now part of Ziębice, Poland) from Silesia, together with the families who were given plots to build their houses in the villages. One of them was Joan Wilde, who arrived in Zirc around 1750 and founded a large family, with famous carpenters and organ builders among his descendants. His first-born son József (1766–1837) was an apprentice under the organ builder Anton Walter in Vienna in 1791.

In the large, ornately decorated Baroque churches built by the Heinrichau-Zirc Abbey in the late 18th century (Tósokberénd, Olaszfalu, Nagytevel, Magyarpolány), small organs were installed on the galleries at first, most of which were brought over from other already existing chapels. From the early 1800s, Zirc Abbey sought to separate itself from the financial control of Heinrichau. After gaining independence in 1814, the Abbey commissioned József Wilde to build new organs, befitting its churches. In 1817, Wilde was chosen by the Chapter to rebuild the cathedral of Veszprém, which was a considerable undertaking, so it seemed practical to find a residence close to the cathedral. His new neoclassical-style organ case, complete with a tympanum in the central pipe section and decorated with vases and rosettes, was used as a model for the organs he built for the village churches. Eight new organs of almost identical construction are attributed to József Wilde and his son (1809–1875), also called József, including the one built for the Benedictine monks in Bakonybél (1822), another for the Reformed church in Veszprém (1826), those ordered by the Chapter in Kislőd (1837) and Gyulafirátót (1873) and the four organs commissioned by the Zirc Abbey. They were identical in structure and similarly to the Baroque organs, they had mechanical slider chests. The early Wilde instruments also had a short-octave manual and pedal range, like the Baroque organs, but they were already forward-looking with their own independent console. Their disposition was also predominantly Baroque with 8–12 stops, but also included more modern stops.

The Wilde organs are an important part of our handcrafted organ heritage, representative of the transitional period between the Baroque and Neoclassical era. Some of them are now serving the liturgy in a rebuilt form.

WAGRAM VAGY WIENERBERGER? SOROZATGYÁRTOTT ÉPÜLETKERÁMIÁK HATÁSA A RANOLDER INTÉZET ÉPÍTÉSZETI KONCEPCIÓJÁRA

A 19. századi veszprémi püspökség fénykora Ranolder János (1806–1875) időszakához köthető, akit 1850-ben nevezett ki a pápa egyházmegye élére.¹ Ranolder püspök alapítványon keresztül támogatta a rászorulókat, továbbá a szegény sorból származó lányok nevelése és oktatása kiemelkedő helyet foglalt el a karitatív tevékenységében. Utóbbi elképzelés megvalósításának első állomása az 1854-ben Veszprémben alapított ingyenes elemi iskola, amely a Paulai Szent Vincéről elnevezett Irgalmas Nővérek irányítása alá került.² Ezt követően létesített Veszprémben még egy – az angolkisasszonyok által működtetett – tandíjas leánynevelő intézetet, továbbá öt, Irgalmas Nővérek vezette zárdaiskolát Tapolcán, Kaposváron, Keszthelyen, Pápán és Pesten, amelyek összefoglaló néven Ranolder Intézetként váltak ismertté. A kezdeti időkben a tandíjmentes intézményeket, például a veszprémit és a pápait már álló épületekben helyezték el, amelyekhez tartozott árvaház és kisdédóvó is. Ezek a régebbi épületek azonban rendszerint nem tudták kielégíteni sem méretben, sem pedig elrendezésében az iskolák igényeit. A püspök ebből kifolyólag az 1870-es évek első felében új épületkomplexumok létrehozásába kezdett, amelyek funkciójukban megfelelnek a Ranolder Intézet céljainak, illetve homlokzati megjelenésük méltón reprezentálja a püspökséget.

Ranolder János mecénatúrájában az 1850-es évek végétől már fontos szerepet foglalt el az építészet. Az egyik nagyszabású építkezés, ami a nevéhez köthető, pont az angolkisasszonyok által vezetett iskola és egy hozzá kapcsolódó templom létesítése volt. Habár Veszprémben legelőször az Irgalmas Nővérek vezette ingyenes iskola jött létre, ez ekkoriban még nem kapott új épületet. Az angolkisasszonyok által irányított módosabb, tandíjköteles intézmény elhelyezésére azonban szükség volt egy templommal ellátott komplexum építésére. 1860-ban Scharnbeck (későbbi nevén Szentirmay) József (1826–1878) tervei alapján megvalósult Veszprémben

¹ BICSKEI, 2022. 225.

² Ranolder alapítólevele. http://www.padanyi.uni-pannon.hu/t_18540815.php (A letöltés ideje: 2024. május 29.)

a Regina Mundi-templom és az ahhoz csatlakozó zárda, valamint iskola-épület.³ Szentirmay Bécsben végezte mérnöki tanulmányait és katonai szolgálatát követően a veszprémi püspökség alkalmazásába került.⁴ Fel-tűnik a neve az egyházmegye főerdőmestereként és térképkészítőjeként, de valójában a püspök személyi építészeként kell tekintenünk rá.⁵ Első felesége, Nunkovics Klára (1836–1858) halálát követően, feleségül vette Ranolder János unokahúgát, tehát rokoni kapcsolatban állt a püspökkel.⁶

Szentirmay angolkisasszonyoknak tervezett épületkomplexuma lett Ranolder első újonnan épített intézménye, ami tíz évvel megelőzi a püspök nagy iskola- és zárdaépítő tevékenységét. A Regina Mundi-templom és a hozzá kapcsolódó épület a romantika csúcsíves áramlatának a reprezentatív példája, amely stílusát a homlokzatot gazdagon ékesítő kerámiaelemeinek köszönheti. Az egytornyos templom fehérre vakolt falazatán izgalmas lát-ványt nyújt a terrakottaszobrok vöröses színhatása. A vimperga kúszólevelei, a keresztvirág, a fiálék, az angyalfej, a rozetták, az ívsor, a mérműves ablakok, a rózsablak, a Szent István és Szent Imre, valamint az Immaculata-szobor mind kerámia, de még a belső térben a főoltár gótikus kisarchitektúrája is égetett agyagból készült. A zárda és az iskolaépület homlokzati kialakítását a flamboyant elemek uralják, amelyek a vakolt homlokzat alatt nagy való-színűséggel szintén terrakottadíszek. A korszakban bevett gyakorlat volt a kerámiaornamensek lefestése vagy bevakolása a homlokzat síkjába, ezzel homogén hatást keltve, de arra is láthatunk példát, amikor a nyers terrakot-tákat csak később, a 20. században mázolták le.

Ranolder 1861-ben ismét építkezésbe fogott, ugyanis Szentirmayval megtervezte a csopaki nyaralókastélyát.⁷ Igaz, ez az épület nem tartozik szorosan a vizsgált témához, rövid bemutatása nélkülözhetetlen, mivel romantikus stílusa a Regina Mundi-templom és iskola homlokzatkialakí-tásának egy továbbgondolt változata. A castellated modorú, azaz várszerű nyaralót gazdagon dekorálták vakolt, gótizáló ornamensekkel, például különféle frizekkel, konzolokkal, szögletes-füles szemöldökpárkánnyal, rózsablakkal, tondókkal és áttört parapetekkel, amelyek valójában egytől egyig épületkerámiák. A Regina Mundi-templommal és zárdával szemben az építész ezeket – a korban divatos – ornamenseket itt sokkal szabadabban

³ A templom 1860-ban készült el és szeptember 9-én Ranolder János püspök szentelte fel Szűz Mária Szent Nevének tiszteletére. A templom közelében lévő területen 1948-ban Bánáss László püspök alapított plébániát Regina Mundi plébánia néven. Így az a ritka esett fordul elő, hogy a templom titulusa és a plébánia neve nem azonos. Irányi, 2014. 98.

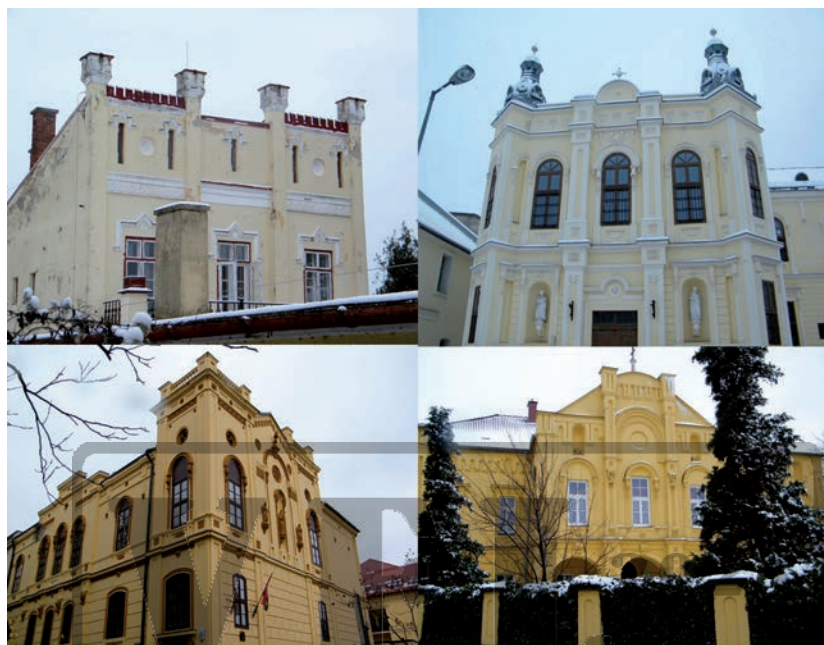
⁴ VIRÁNYI, 1867. 173., Sisa, 2004. 356.

⁵ BRUNNER–GOPCSA, 2016. 21.

⁶ *Vasárnapi Ujság* 30 (1883/4). 60.

⁷ SISA, 2004. 356.

alkalmazta, utat engedve saját invencióinak, ezzel eltérve a romantika bevett szabályaitól.

1.kép: Felső sor balról: Ranolder csopaki kastélya és a veszprémi Irgalmas Nővérek leánynevelő intézete.
Alsó sor jobbról: Az Irgalmas Nővérek kaposvári és tapolcai zárdája
(a szerző felvételei, 2023)

Veszprémben az Irgalmas Nővérek lánynevelő intézete túlnőtte egykori helyét ezért a püspök szükségesnek látta egy új épület létesítését, ami 1872-re készült el.⁸ Ezzel elindult a Ranolder Intézet iskoláinak és zárdáinak az építési hulláma, hiszen ugyanebben az évben Tapolcán, 1873-ban Kaposváron, 1875-ben pedig Pápán, Pesten és Keszthelyen (már a püspök halálát követően) is elkészültek a munkálatokkal.⁹ Az épületek között szoros analógia mutatható ki. Elsősorban a romantika Rundbogenstil változatába tartoznak, de egyes esetben, például a pesti zárdán már feltűnik a neoreneszánsz karakter is. Az igazi rokonság a homlokzat szobrászati megoldásaiban rejlik. Ha megnézzük Ranolder épületeit, azt láthatjuk, hogy az 1860-as években a romantikus stílus erődszerű kialakítása, azon belül is a csúcsíves

⁸ BRUNNER–GOPCSA, 2016. 20.

⁹ BICSKEI, 2022. 226.

motívumok domináltak, amik 1873-ra a Rundbogenstil-re jellemző félköríves elemekre váltottak, végül pedig neoreneszánsz körítést kaptak. A szobrok és egyes homlokzati díszek azonban minden egyes szakaszban felbukkannak. A Regina Mundi-templom angyalfejes tondójának másodpéldányára ismerhetünk rá a kaposvári zárdán, de szárnyak nélkül ugyanezt az angyalarcot vehetjük észre a veszprémi Irgalmas Nővérek gazdagon díszített zárdaiskoláján is. Utóbbi épületre jellemző továbbá az ablakok hangsúlyos keretezése, változatos konzolok, növényi ornamentelek és tondók használata, valamint az álló alakos szentek megjelenítése, amelyekkel teljesen megegyező homlokzati elemekre figyelhetünk fel a kaposvári és a tapolcai leánynevelő intézetek esetében. Nemcsak a szobrászati díszek, például a konzolok, Szent Péter és Pál szobra, vagy a félköríves nyíláskeretezés azonos, hanem azok elhelyezése is nagyon hasonló. Utóbbi motívum az összes 1870-es években emelt épület középízalitján megjelenik. Szűz Mária alakja pedig már a kezdetektől fogva feltűnik a homlokzatokon és még az 1875-ben létesített épületeken, a pápáin, a keszthelyin és a pestin is központi helyet kapott, az attikán került felállításra.

Olyan nagy a hasonlóság a Ranolder Intézet épületei között, hogy stíláris szempontból, valamint ismerve a megrendelő személyét és az építkezés idejét, kecsegtető lenne a zárdai és iskolaépületeket egyazon tervezőnek, a püspök építészének (Szentirmay) tulajdonítani. Tudjuk azonban, a kaposvárit Deckert Krisztián (aktív: 1861–1878), a pápait Horváth Sándor (1826–1887), a keszthelyit Zapletán János (?–1883), míg a veszprémi Irgalmas Nővérek épületét – Brunner Attila kutatásai alapján – Brenner Lőrinc (1836–1899) tervezte.¹⁰ Igaz, a kép alá – önmagának ellentmondva – már a püspök építészének a nevét írta szerzőnek.¹¹ Bicskei Éva ugyanakkor egyértelműen Szentirmayt javasolta az épület alkotójának.¹² A helyzetet nehezíti, hogy a kutatók egyik esetben sem hivatkozták le az adatok forrását, amik megerősíthetnék az információik hitelességét.¹³

Ranolder intézményeinek tervezése eltérő építészek, általában az adott település helyi mestereinek nevéhez köthető. Érdekes módon azonban még Veszprémen belül is elképzelhető annak lehetősége, hogy a két Ranolder-féle iskola (az angolkisasszonyoké és az Irgalmas Nővéreké) két különböző tervező, Szentirmay és Brenner munkája. A közös pontot tehát nem az építész személyében kell keresnünk. Azok az elemek, amelyek alapján egyértelmű kapcsolat rajzolódik ki az épületek között, mind sorozatgyártott

¹⁰ BALÁZSIK, 2007. 82., BICSKEI, 2022. 226., BRUNNER–GOPCSA, 2016. 29.

¹¹ BRUNNER–GOPCSA, 2016. 45. (jobb alsó kép)

¹² BICSKEI, 2022. 226.

¹³ Bicskei Éva információja fellelhető Csolnoky Ferenc 1939 és 1940 között keletkezett feljegyzéseiben is, amelyek megbízhatósága kérdéses.

terrakották. Egyes kerámiaüzemek pedig nem csupán egyszerű díszeket, hanem mintakönyveikben komplett homlokzati sémákat kínáltak, az egyes részek kialakítására konkrét szetteket javasoltak: kapuzatokat, ablakke-reteezéseket, frízeket, konzolokat, oszloprendeket, szobrokat, amelyekkel viszonylag egyszerűen és költséghatékonyan lehetett a kornak megfelelő stílusú épületeket megvalósítani. Így nem meglepő, habár különböző tervezők munkájáról beszélünk, ugyanazon motívumokkal és megoldásokkal találkozunk a homlokzatokon.

A dualizmus korában általános gyakorlat volt, hogy az újonnan létesítendő, azonos funkciójú épületeket előre meghatározott szempontok szerint valósították meg. Kidolgoztak egy sémát, ami segítségével hatékonyan tudtak az építkezési munkálatok lezajlani. Az efféle épületeknek azonban hirdetniük kellett a Monarchia építészetét. Ezekben az esetekben, amikor szükséges volt, hogy viszonylag rövid időn belül reprezentatív megjelenésű új épületkomplexumok jöjjenek létre, a tervezők nagy hasznát tudták venni a sorozatgyártott terrakottáknak, hiszen lényegében ezek segítségével alakították ki a teljes homlokzatot. Jó példa erre a császári és királyi kaszárnyák, valamint kadétintézetek létrehozása Bécsben, Mariborban, Wr. Neustadtban, Grazban és Kőszegen, de ezzel a megoldással találkozhatunk a 19. századi városmodernizációknál, például a bécsi Ringstrasse vagy a kőszegi és a soproni Várkörök kiépítésénél is.¹⁴

Ranolder János az iskolák kapcsán már egy – a Monarchia építészetében – elterjedt módszert választott. Valószínűleg lehetett a püspököknek egy építészeti elképzelése bizonyos kikötésekkel, hogy az épületek megjelenése eleget tudjon tenni a funkciójuknak és keresztény üzenetet közvetítsen. A terveket azonban már az éppen elérhető, helyi építészekkel dolgoztatta ki, akiknek a homlokzatformálást és a szobrászati díszítést – az idő és a pénztakarékosság jegyében – tömeggyártott épületelemekkel kellett megoldaniuk, amely feladatra a kerámiagyárok már fel voltak készülve a korban, sőt kifejezetten specializálódtak az ilyen megbízásokra.

Magyarországra főként Ausztria első, 1839-ben alapított épületkerámia-üzeméből, Wagramból, valamint a későbbi, 1851-től működő inzersdorfi Wienerbergerből szállították a sorozatgyártott terrakottadíszeket.¹⁵ A wagrami kerámiaák óriási számban tűnnek fel a dunántúli településeken, többek között Szombathelyen, Kőszegen, Sárváron, Ikerváron, Sopronban, Nagycenken, Nagykanizsán, Keszthelyen, Tapolcán és Kaposújlakon. Az 1860-as évek második felében az üzem vezetője, Victor Brausewetter (1813–1899) még dinamikusabb terjeszkedésbe kezdett a magyar piacon és állandó

¹⁴ *Presse* 8 (1855/161) 4., KÖRNER–NAGY, 2002, 128.

¹⁵ PINTÉR, 2022. 309. Wagram mintájára 1851-ben kezdett bele a Wienerberger az épületkerámiaák előállításába, korábban tetőcserepek és falazóteglák gyártásával foglalkoztak.

üzletet, valamint raktárat nyitott Pesten a Váci utcában, továbbá hirdetéseket adott fel a *Pester Lloyd* folyóiratban.¹⁶

Veszprémben is szép számmal találkozhatunk a wagrami gyár termékeivel, érdemes alaposabban megfigyelni például a Ruttner-ház romantikus terrakotta tagozatait. A vár alatt, a Jókai Mór utcában található ez az épület, amely – Lászlai Judit kutatásai alapján – 1860 körül nyerhette el ma is látható formáját.¹⁷ A lakóház romantikus megjelenését elsősorban a homlokzat terrakottadíszai határozzák meg, például az osztópárkány alatt meghúzódó, rácsos-törpekonzolos motívum, a zárópárkány alatti félköríves ívsor, a lizénákat ékesítő rozetták, az ablakok tudor stílusú, törpekonzolon nyugvó, szögletes-füles párkányai, illetve a romantikus indamotívumok, amelyek az egyes szemöldökpárkányok alatti ívmezőben helyet kapó táblákon, valamint az akrotérionokon jelennek meg. A zárópárkánynál az ívsor teljesen meg egyezik az – 1840-es évek második felében épült – szombathelyi Bagolyvár wagrami eredetű félköríves motívumsorával.¹⁸ Az indás akrotérionok szintén egy szombathelyi épületen, a Kőszegi utca 35. számú – wagrami terrakottákkal gazdagon díszített – házban figyelhetők meg. A rácsos-törpekonzolos motívum minden részlete egy az egyben megfelel a bad vöslau Villa Steinberg homlokzatán, illetve a kaposújlaki Somssich-kastély kápolnáján látható – Wagramban készített – terrakottákkal. A rozetták pedig megtalálhatók Trisztben, a Miramare kastély kerti épületén, amelynek dekorációs elemeit szintén Wagramból szállították. A szögletes szemöldökpárkány, valamint a törpekonzolon igen népszerűek voltak a korban. Utóbbi sokszögű konzollal találkozhatunk például a nagyecenki plébániatemplomnál, amelyre Ybl Miklós Wagramban készítette a díszítőelemeket.¹⁹

Ebben az időben Veszprémben ugyanakkor – Szentirmay József jóvoltából – igen népszerűek voltak a konkurens osztrák üzem, a Wienerberger terrakottái is, ugyanis a püspök építész-e elsősorban ebből a gyárból rendelt épületkerámiákat. Szentirmay úgy tűnik, kifejezetten jó kapcsolatot ápolt ezzel a vállalkozással, amit jól mutat, hogy első felesége, Nunkovics Klára sírját egyedi kérésre készítette el a Wienerberger-üzem az Alsóvárosi temetőbe.²⁰ A korban nem ritka, hogy azok az építészek, akik rendszeres megrendelői voltak egy kerámiagyárnak, a családi síremlékeiket is az általuk preferált üzemmel gyártatták le.²¹ Érdekes adalék, hogy a Wienerberger-

¹⁶ *Pester Lloyd* 16 (1869/79). 43.

¹⁷ LÁSZLAI, 2020. 225.

¹⁸ PINTÉR, 2017. 38–47.

¹⁹ PINTÉR, 2022. 311–312.

²⁰ A sérült síremlék szignált posztamense jelenleg is látható a temetőben.

²¹ Bad Vöslau és Kottlingbrunn temetőjében találhatunk ilyen példákat, többek között Florian Reiter építész terrakotta síremlékét.

üzem a Wagramban tervezett, valamint készített terrakotta tagozatok és szobrok egy részét másolta, mint például az olvasó fiú figuráját, bizonyos frízeket, konzolokat és klasszicizáló tondókat. A motívumok közötti azonosság, a szobrok ruharedőinek teljes egyezése alapján jogos lehet a feltevés, hogy a Wienerberger használhatta a wagrami gyár egyes présformáit.

2. kép: Nunkovics Klára töredékes síremléke a Wienerberger jelzéssel
(a szerző felvétele, 2023)

3. kép: Angyalfejek. Felső sor balról: A wagrami gyár terméke a Bad Vöslau-i temetőben és a Wienerberger-üzem terrakottája a Regina Mundi-templomon. Alsó sor balról: Wienerberger dísz a veszprémi Irgalmas Nővérek épületén és wagrami kerámia (?) a kaposvári zárdán (a szerző felvétele, 2023)

Ebből kifolyólag az 1851 utáni terrakottadíszek kapcsán felmerülhet a kétely, melyik üzem is gyárthatta valójában azt a példányt. Az álló alakos terrakották esetében célszerű megvizsgálni a talapzatot – ami elválaszthatatlanul hozzátartozott a szoborhoz –, mivel ott apró eltérések figyelhetők meg az üzemek között. A kétségeket azonban csak a megrendelői dokumentumok és a terrakottákat megjelölő egyedi pecsétek tudják teljesen eloszlatni, például a *V. Brausewetter, Wagram* vagy az *A. Miesbach, Inzersdorf am Wienerberg* felirat. Ezek a szignók esetlegesen voltak, az épületekre felhelyezett termékeken pedig szinte esélytelen megtalálni a pecséteket. Ilyenkor nyújthatnak támpontot olyan csekély különbségek, mint a talapzat formái. A Wienerberger-gyár ugyanakkor készített egyedi, Wagramtól eltérő motívumokat is, amelyek meghatározásában az üzem 1858-as, 1865-ös, valamint 1880-as katalógusai segíthetnek.²² Fontos tehát minél több díszet elkülöníteni a gyárak kínálatából. Ha egy homlokzaton szerepelnek olyan motívumok, amik mindkét üzem termékei között feltűnnek, érdemes alaposabban szemügyre venni az épület többi terrakottaornamentjét is, mivel feltételezhetően lesz köztük egyedi, a közös metszeten kívül helyezkedő darab is. Amennyiben ezek valamelyike egyértelműen beazonosítható, akkor a homlokzat többi kerámiáját is nagy valószínűséggel ebben az üzemben gyártották. Habár ismerünk – elsősorban monumentális épületek esetében – olyan példát, amikor a homlokzat dekorálásához a megnövekedő költségek csökkentése vagy az építésvezető személyének megváltozása miatt több gyár termékét is felhasználták, az eddigi tapasztalatom alapján döntő többségben egy épületre egy üzem szállította a terrakottaelemeket.

Mindennek fényében érdemes megvizsgálni a Ranolder Intézet első, újonnan emelt épületkomplexumát, azon belül is a Regina Mundi-templomot, amely Szentirmay tervei szerint 1860-ban készült el. A homlokzat terrakottadíszzeit, a leveleket, a mérműves ablakokat és az angyalfejeket eredetileg a wagrami üzem kínálatából ismerjük, később azonban a Wienerberger is gyártani kezdte ezeket az elemeket. Az Immaculata, a Szent István és Szent Imre alakja viszont már egyértelműen a Wienerberger attribúciót erősíti, ugyanis ezeknek a termékeknek a pontos mása tűnik fel a gyár 1865-ös katalógusában.²³ Habár a mintakönyv későbbi, mint az épület, ez nem jelenti azt, hogy korábban nem gyártották ezeket az elemeket. A népszerű kerámiák több évtizeden át kínálatban maradtak és gyakran visszaköszöntek a későbbi katalógusokban. Ezt figyelembe véve, illetve annak tudatában, hogy Szentirmay két évvel korábban ezzel az üzemmel készítette el felesége síremlékét, valószínűsíthetjük a Wienerberger jelenlétét. Az angolkisasszonyok vezette

²² ERZEUGNISSE, 1858., ERZEUGNISSE, 1865., MUSTER-BUCH, 1880.

²³ ERZEUGNISSE, 1865. 47.

veszprémi iskola és a hozzá tartozó Regina Mundi-templom homlokzatára a terrakottákat tehát Inzersdorfból szállíthatták.

Ennek nyomán vizsgáljuk meg a másik veszprémi épületet is, amely tervezőjének kiléte bizonytalan, hiszen Szentirmay József és Brenner Lőrinc neve egyaránt felmerült. A Ranolder János tér 7. szám alatti épület több, mint tíz évvel később valósult meg az angolkisasszonyok iskolájánál. A Rundbogenstil kialakítású homlokzat túlnyomóan olyan kerámiadíszeket sorakoztat fel, amelyet mind a két üzem gyártott a korban. Észrevehetünk azonban olyan elemeket is, amelyek ez ideig csak a Wienerberger kínálatából ismeretesek, például a farkasfog motívummal ellátott felköríves párkányzat, Szent Péter és Pál talapzata. Érdekes továbbá megfigyelnünk, hogy Ranolder veszprémi épületeinek összes terrakottaszobra a Wienerberger 1865-ös katalógusának csupán két oldaláról származik. A Szent Imre, Szent István, az imádkozó Mária alakja és a szárnyas angyal a 47. főlíon, az Immaculata-szobor, a Szent Péter és Pál, valamint azok posztamensei pedig a 49. főlíon találhatók meg. Úgy tűnik, az építészek egyéni elképzeléstől és komolyabb ikonográfiai programtól mentesen, a rendelkezésre álló katalóguslapokról, az egymás mellett található – például 187-es, 188-as cikkszámú – termékekkel rakták tele a homlokzatot.²⁴ Ez alapján a homlokzat stílusa és kialakítása sokkal inkább a kerámiagyár építészeti koncepciójáról tanúskodik, nem pedig a tervezők saját invencióiról.

4. kép: Ranolder veszprémi intézetének, valamint kaposvári zárdájának Szent Pál-szobra (a szerző felvétele, 2023)

²⁴ ERZEUGNISSE, 1865. 49.

1872-ben készült el a tapolcai intézmény,²⁵ amelyen a veszprémivel azonos homlokzati elemek láthatók, azonban itt nem jelennek meg azok a motívumok, amelyek egyértelműen a Wienerbergernek tulajdoníthatnák a kerámiákat. Ezen a homlokzaton csak olyan díszek figyelhetők meg, amelyek megtalálhatók a wagrami üzem kínálatában is, sőt az ornamentek eredetileg onnan származnak. A tapolcai után egy évvel fejeződött be Deckert Krisztián tervei szerint a kaposvári zárda építése,²⁶ amely homlokzata a már megszokott kerámiaelemekkel: virágfüzéres konzolokkal, rozettákkal, félköríves párkányokkal lett gazdagon telerakva. Feltűnik a Tapolcán is megjelenő puttós konzol, valamint a veszprémivel teljesen azonos Szent Péter és Pál alakja és az angyal fej.

5. kép: Puttós konzolok a Ranolder Intézet tapolcai és kaposvári épületén
(a szerző felvétele, 2023)

²⁵ BICSKEI, 2022. 226.

²⁶ BALÁZSIK, 2007. 82.

Ennél az épületnél viszont észrevehetünk egyéb dekorációs elemeket, például a négyágú leveles rozettát, a mákvirág motívumot, angyalos konzolt, a Szűz Mária a kis Jézussal szobrot és egy olvasó fiú figuráját. Ezeknek az ornamenseknek a nagy részét mind a két üzem gyártotta. Érdekes ugyanakkor megvizsgálnunk az olvasó fiú szobrát, amelyet Christian Daniel Rauch (1777–1857) 1842-ben faragott *Hit* című alkotása nyomán készítettek. Ezt a terméket Wagramban egy nyolcszögű posztamensre állították, míg a Wienerberger-gyár egy téglatestre helyezte. Kaposváron az álló figura talpa alatt egyértelműen a wagrami gyárra jellemző megoldás látható, ez az elem pedig nem cserélhető, ugyanis szerves részét képezte a szobornak. Ennél a pontnál fontos megemlíteni, hogy a mákvirágos motívum tökéletes mását figyelhetjük meg a szombathelyi Bagolyvár wagrami díszes homlokzatán. A kaposvári épület homlokzatán tehát főként azok az elemek bukkannak fel, amelyek a közös halmazba tartoznak, ugyanakkor jelen vannak olyan ornamensek is, amiket az eddigi információim alapján kizárólag Wagramban készítettek. A *Hit* allegorikus figurájának posztamense szintén a wagrami attribúciót erősíti, azonban az írott források és pecsétek hiányában ez csupán feltételezés marad.

6. kép: a *Hit* című szobor a kaposvári zárda homlokzatán (Wagram?) és a Wienerberger-katalógusban (a szerző felvétele, 2023)

Amennyiben hihetünk a stíluskritikai alapú meghatározásnak és az analógiáknak, akkor úgy tűnik, Ranolder nem szabta meg az építészeknek, melyik gyárból kellett rendelniük a homlokzati ornamenseket. Feltehetően volt egy költségkeret és ahogy korábban említettem, lehettek előre meghatározott szempontok is, amelyeknek teljesülniük kellett a tervezésnél. Valószínűleg a püspöktől származhatott az az elképzelés, hogy az épületeken meg kellett jeleníteni Szűz Mária alakját, de a koncepció részét képezhette a középizalít hangsúlyos ívelt párkánya is, ami egységbe fogta a szobrokat. Mivel nagyon hasonló, némely tekintetben azonos termékkínálattal rendelkezett Wagram és Wienerberger, szabad kezet kaphattak az építészek, melyik gyárból és milyen elemeket rendelnek a homlokzatra. Ezzel magyarázható, amíg a Regina Mundi-templom az Immaculata-szobor alatt Szent István és Szent Imre figurája tűnik fel, addig a veszprémi Irgalmas Nővérek zárdáján Szent Péter és Pál alakját vehetjük észre az imádkozó Szűzzel, Kaposváron pedig ugyanezeket a szentek már a kis Jézust a kezében tartó Máriával láthatjuk. A kerámiaüzemek konkrét építészeti koncepciókkal rendelkeztek, ebből kifolyólag a tervezők nem nagyon gondolkodtak a dekorációk ikonográfiáján. Az egy főlíon szereplő, egy szettbe tartozó termékekkel rakták tele a homlokzatokat. A kaposvári épület esetében ez különösen jól látszik, aminek a homlokzata olyan, mint egy termékkatalógus. A tervező olyan díszeket: parapeteket, rózsabalakokat, kerítésnek szánt elemeket, szellőzőrácsokat is megrendelt a gyárból, amelynek igazán nem volt se helye, se funkciója az épületen, ezért csak egy szabad falfelületre applikálták azokat. Egyedül az olvasó fiú alakja feltételez némi átgondoltságot, amely a Ranolder Intézetek közül kizárólag Kaposváron jelenik meg. A hitet megszemélyesítő szobor tökéletesen beleillik a homlokzat keresztény üzenetébe, miközben az elsődleges jelentése mégis a gyerekek tanulására és a tudás megszerzésére vonatkoztatható, amely méltón jelképezi az épület funkcióját, az iskolát.

A Ranolder Intézet 1875-ben létesített iskoláinak homlokzatai a későbbi időszakban átalakításokon estek át, így az épületkerámiaik nagy része elpusztult. Ezeket csupán az archív felvételekről ismerjük, azok minősége pedig nem alkalmas alaposabb vizsgálatra, hogy megállapítsuk a terrakották keletkezési helyét. Feltehetően ezeket is vagy a Wienerberger vagy a wagrami üzemből állították elő, hiszen formailag beleillenek a már jól ismert temékkínálatba. Az általam bemutatni kívánt építészeti jelenség szempontjából nem is annyira lényeges eldöntenünk, hogy ezek a kerámiaik melyik üzemből származnak, mivel a két gyár nagyon hasonló, sokszor azonos termékkínálattal rendelkezett. Az épületek közti kapcsolat pedig a motívumok sorozatgyártásában rejlik, ami lehetővé tette, hogy különböző területeken eltérő építészek azonos díszítésű romantikus és korai historizáló homlokzatokat alkothattak. Ez vezetheti félre továbbá a művészettörténet-

kutatást is, amikor stíluskritikai alapon Szentirmaynak attribuíja az egyes épületeket, holott csupán a veszprémi angolkisasszonyok vezette intézmény esetében támasztható alá a szerzősége. A sorozatgyártott homlokzati elemek használatának elterjedése megváltoztatta a 19. századi építési gyakorlatot, hiszen a tervezők mellett megjelent egy új tényező, az üzemek termékei és katalógusai által képviselt építészeti koncepció, amely nagyban befolyásolta az épületek megjelenését.

WAGRAM OR WIENERBERGER? THE IMPACT OF MASS-PRODUCED HEAVY CERAMICS ON THE ARCHITECTURAL CONCEPT OF THE RANOLDER INSTITUTE

The Regina Mundi church including the adjoining convent and school building designed by József Szentirmay on behalf of bishop János Ranolder, is an undoubtedly outstanding work of 19th-century ecclesiastical architecture. The church owes its romantic style to the ceramic elements richly embellishing the facade. However, these sculptural decorations were not unique in the territory of the bishopric at the time, as similar motifs can be found on other buildings of Ranolder located in Veszprém, Tapolca, Keszthely and Kaposvár.

Not only are the sections or the statues of the saints identical, but their placement on the facades presents clear similarities. According to stylistic analysis, it would be quite promising to attribute these buildings to Szentirmay. However, it is known that the buildings of Ranolder were designed by different architects. Therefore, the connection stems not from the person of the architect, but from the origin of the ornaments. The decorations which show a clear relationship between the buildings, are all series-produced terracottas. All in all, this paper aims at finding which factory could have delivered the mass-produced terracottas to the Regina Mundi Church and the Ranolder Institutes.

A WEEKEND-KÁPOLNÁTÓL A BAZILIKÁIG - TEMPLOMÉPÍTKEZÉSEK A BALATON-PARTON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A két világháború közötti korszak stíluspluralizmusa egyedülálló, mégis az 1980-as évek tudományos kutatásai óta a modern konzervatív dichotómiában izzó korszak kis túlzással dominánsnak nevezhető kutatási iránya az építészet területén leginkább a modern építészet megjelenésével azonosítható. A Veszprémi Egyházmegye területén épült templomok számosságuk okán is bővebb kutatásra adnak indokot. Sokrétű templomépítészeti tevékenység rajzolódik ki az eltérő motiváció és lehetőségek függvényében az egykori Egyházmegyében. Százhoz közeli a két világháború közötti egyházmegye területén épült templomok és kápolnák száma, ami országos viszonylatban is kimagaslónak mondható. Ezek nagy része Rott Nándor püspökségének idején jött létre, s az épületek elhelyezkedése egyfajta mintázatot ad ki az ún. rétegpasztorációval összhangban. Eszerint látható, hogy a Balatoni-régió településeinek templomépítkezései önálló csoportot alkotnak, ahogyan az városi szövetben, urbánus helyzetben épült szakrális helyek és kifejezetten izgalmas az ipari zónákhoz kapcsolódó építkezések elhatárolása. Tanulmányunkban a Balatoni-régió két világháború között épült templomépületeit vizsgáljuk, kiemelt figyelmet szentelve az északi parton létrejött templomépítészeti tevékenységnek. A templomépítkezések ösztönzésének nagyívű folyamatai mellett az egyes épületek létrejöttének példáin át szeretnénk megvilágítani a korszak legnépszerűbb üdülőhelyéhez kapcsolódó szakrális építkezéseket, előtérbe helyezve a létrehozó közösségek nélkülözhetetlen szerepét.

Keywords: szakrális építészet, modern építészet, Veszprém megyei templomok, két világháború közötti templomépítkezések, Balaton, Északi part.

Területi rekonstrukció

A veszprémi püspökség a magyar egyházszerzés legkorábbi időszakában, 1000 körül jött létre. A Veszprémi Egyházmegye, melynek területét felosztva 1777-ben megalakult a Székesfehérvári Egyházmegye, azon szerencsések egyike, ami az új határok meghúzásával is teljes egészében

megmaradt, és a székeskáptalan területeit sem érinették az új Trianoni országhatárok. A 19. század végén és a 20. század elején a püspöki székből báró Hornig Károlyt 1917-ben Rott Nándor követte egészen 1939-ben bekövetkezett haláláig. Két évtizedes főpásztori működése a dinamikus fejlődés jegyében telt. Püspöki működését az egyházmegye vizitálásával kezdte 1920 és 1925 között, majd 1923-ban és 1934-ben két egyházmegyei zsinatot tartott. A személyi állomány folyamatos bővülése 30 új plébánia felállítását tette lehetővé. A főpásztor figyelmet fordított a sajátos lelki-gondozást igénylő társadalmi csoportok, így a pusztákon élők, az ipari körzetekben lakóka, valamint a balatoni üdülőtelepekre érkező középosztálybeliek pasztorálására is. Rott Nándort alig két hónapos kormányzással Tóth Tihamér követte 1939-ben, majd Czapik Gyula, későbbi egri érsek lett Veszprém püspöke (1939–1943). Utóbbi működése idején váltak intenzívvé a KALOT és KALÁSZ mozgalmak, és lett hatékony egyházmegyei szinten az Actio Catholica.¹ Czapik Gyula, majd Mindszenty József (1944–1945) és Bánáss László (1945: apostoli kormányzó, 1946–1949: püspök) is folytatta a plébánialapítások sorát. János Pál pápa 1993. május 30-án kelt, *Hungarorum gens* kezdetű apostoli konstitúciója átalakította a Trianon óta változatlan hazai egyházmegyei határokat, és Veszprémet érsekség rangjára emelte. A Veszprémi Főegyházmegye területéből kivált az újonnan létrehozott Kaposvári Püspökség. A főegyházmegye az új területi beosztás szerint Veszprém megyére, illetve Zala megye kb. harmadára és néhány szomszédos megye településeire terjed ki. Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a jelenlegi Veszprémi Egyházmegye területe nem egyezik meg a két világháború közötti területtel. Az 1975. évi egyházmegyei sematizmus közli azokat a templomokat és kápolnákat, amelyek az egyházmegye területén épültek, így, bár adatai nem mindig megbízhatóak, de rekonstruálható a Veszprémi Egyházmegye két világháború közötti templomépítkezéseinek dinamikája és tipológiája.² Az Egyházmegye 1920-1944 közötti időszakában összesen 90 templom és kápolna épült, melyből jelenleg csupán 21 található az Egyházmegye területén, melyből egy már elveszítette szakrális funkcióját.

¹ <https://www.veszpremiersekseg.hu/a-veszpremi-foegyhazmegye-tortenete/> (utolsó látogatás időpontja: 2024. 05.15.)

² Jelen kutatás nem terjed ki az egykori területeken, ma a Kaposvári Egyházmegye területén fekvő épületek részletes dokumentálására. Ez egy következő kutatás témája kell, hogy legyen! Jelen kutatásban elsősorban az új építésű templomépületekkel foglalkozunk és néhány kápolnával, amelyeket kiemelt értékük vagy jelenőségük miatt szükségesnek ítéltünk bevonni a kutatásba.

A korabeli dokumentumok és schematizmusok alapján rekonstruáltuk a Veszprémi Egyházmegye területén 1920–1944 között épült templomok és kápolnák listáját:³

Ajka, Jézus Szíve-templom
Apácatorna, Urunk mennybemenetele-templom
Bábonymegyer, Kisboldogasszony-templom
Badacsonytomaj, Szent Imre herceg-templom
Bakonytamási, Szent Anna-templom
Balatonkenese-Balatonakarattya, Nagyboldogasszony-templom
Balatonalmádi, Szent Imre-templom
Balatonboglár (Jankovich-üdülőttelep), Nagyboldogasszony-templom
Balatonboglár, Szent Kereszt felmagasztalása-templom
Balatonföldvár, Szent Kereszt-templom
Balatonfüred, Krisztus Király-templom
Balatonfűzfő (Fűzfőfürdőtelep), Jézus Szíve-templom
Balatonfűzfő, Árpád-házi Szent Imre-kápolna
Balatonfűzfő-gyártelep, Szent László-templom
Balatonlelle, Szentháromság-templom
Balatonmáriafürdő, Nagy-boldogasszonytemplom
Balatonöszöd (Öszödtelep), Nagy-boldogasszonykápolna
Balatonszabadi, Szent István király-kápolna
Balatonszárszó, Bűnbánó Magdolna-templom
Balatonszentgyörgy, Szent György-templom
Balatonudvari–Fővenyes (Kiliántelep), Páduai Szent Antal-kápolna
Balatonszőlős⁴, Szűz Mária Neve-templom
Balatonvilágos, Magyarok Nagyasszonya-templom
Bánya, Krisztus király-(iskola)kápolna
Bocfölde, Szent Jó-zsef pártfogása-templom
Bocska, Páduai Szent Antal-kápolna
Bodrog, Szűz Mária Neve-(iskola)kápolna
Böhönye, Magyarok Nagyasszonya-templom
Csajág, Jézus Szíve-(iskola)kápolna
Csurgó, Jézus Szíve-templom
Darvas, Rózsafüzér királynője-(iskola)kápolna
Döbröce, Krisztus Király-(iskola)kápolna
Fonyód–Alsóbélatelep, Szent Anna-kápolna

³ A templomlista az 1975-ös sematizmus alapján, továbbá Urbán Erzsébet publikációja és a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár OTKA pályázatán belül készített adatbázisok létrehozásával épült fel. Kiemeléssel jelölöm a mai Veszprémi Egyházmegyéhez tartozó templomokat.

⁴ Az 1975-ös sematizmus tévesen Aszófőnek nevezi

Fonyód–Fonyódliget, Nagyboldogasszony-kápolna
Fonyód-Sándortelep, Szent István király-kápolna
Gézháza, Szent Rókus-templom
Gige, Urunk mennybemenetele-(iskola)kápolna
Hajmás, Nagyboldogasszony-templom
Hedrehely, Szűz Mária neve-kápolnafülke
Homokszentgyörgy, Skóciai Szent Margit-templom
Inke, Jézus Szíve-templom
Jákó, Magyarok Nagyasszonya-(iskola)kápolna
Kaposszerdahely, Szűz Mária neve-templom
Kaposvár, Jézus Szíve-templom (Hősök temploma)
Kaposvár, Szűz Mária-kápolna
Káptalanfüred, Angyalos Boldogasszony-kápolna
Keszthely, Kis Szent Teréz-templom
Kiskapornak, Szent István-(iskola)kápolna
Libic kozma, Magyarok Nagyasszony-templom
Ligetfalva, Nagy Szent Teréz-torony misézőfülkével
Lók-pusztá, Szentlélek-(iskola)kápolna
Mezőszilas, Szent Mihály templom
Miháld, Urunk mennybemenetele-kápolna
Nadalos-pusztá, Rózsa-füzér királynéja-(iskola)kápolna
Nagyatád, Jézus Szíve-kápolna (Henész-kápolna)
Nagyberki, Krisztus király-templom
Nagykanizsa, Jézus Szíve-templom
Nagykanizsa, Szent Márton-(kórház)kápolna
Nagykorpád, Krisztus Király-templom
Nagyoldipusztá, Szent Erzsébet-templom
Nemesboldogasszonyfa, Magyarok Nagyasszonya-kápolna
Nemesdéd, Szentháromság-templom
Óhid, Szent Imre-templom
Pacsérvisnye, Szent József-(iskola)kápolna
Pamuk, Szent Mihály (iskola)kápolna
Peremartongyártelep, Szent István-kápolna
Pétfürdő, Szent László-templom
Rádpusztá, Urunk mennybemenetele-(iskola)kápolna
Rinyakovácsi, Szentlélek eljövetele-kápolna
Siófok–Balatonszéplak, Szent Anna-kápolna
Siófok–Tisztviselőtelep, Pihenő Szűz Anya-kápolna
Siómaros, Mária anyasága-(iskola) kápolna
Somogyfajsz, Krisztus Király-templom
Somogy-hársány, Szent Vendel-templom

Somogyjád, Magyarok Nagyasszonya-(iskola) kápolna
Somogytarnóca, Szent István-templom
Somogyvámos, Szent Imre-templom
Szőkedencs, Magyarok Nagyasszonya-templom
Tilaj, Szent Imre (iskola)kápolna
Újudvar, Havas Boldogasszony-templom
Újvárfalva, Magyarok Nagyasszonya-(iskola)kápolna
Varászló, Rózsafüzér királynéja-templom
Vése, Mária neve-(iskola)kápolna
Veszprém, Árpád-házi Szent Margit-templom
Visz, Rózsafüzér királynője-(iskola)kápolna
Zákánytelep, Szent Imre-templom
Zalameggyes, Szent István-templom
Zalaszentgrót–Zalaudvarnok, Szentlélek-templom (zalaudvarnoki templom)
Zalaszentiván, Keresztelő Szent János-templom
Zamárdi, Nagyboldogasszony-kápolna

Templomépítkezések a Veszprémi Egyházmegyében

Százhoz közeli az egykori egyházmegye területén épült templomok és kápolnák száma, ami országos viszonylatban is kimagaslónak mondható. Ezek nagy része Rott Nándor püspökségének idején jött létre, s az épületek elhelyezkedése egyfajta mintázatot ad ki az ún. rétegpasztorációval összhangban. Eszerint látható, hogy a Balatoni-régió települései önálló csoportot alkotnak. Szintén elválasztható a városi szövetben, urbánus helyzetben épült szakrális helyek építésze, s ezen belül külön az ipari zónákhoz kapcsolódó templomépítkezések. Karlinszky Balázs tanulmányában részletesen bemutatja Rott püspök rétegpasztorációs tevékenységét és tudatos programját, melyben minden társadalmi réteg számára kvázi személyre szólóan kívánta a pasztorációs módszereket alkalmazni. Ennek oka, hogy a pusztai cselédség, a városi munkásság vagy az ipari területek lakói más igényeket támasztottak, mint a Balatoni nyaraló hívek temporális ellátása.⁵ Az új templomok/kápolnák építésére irányuló igény megnövekedése valamint a pápai körlevelet⁶ követő egyházmegyei egyházművészeti bizottságok a Központi Egyházművészeti Hivatal és az Országos Egyházművészeti Tanács felállítása és működése⁷ – ami Serédi Jusztinián hercegprímás idejére tehető – megmutatkozik az új templomok

⁵ KARLINSZKY 2020, 230.

⁶ 1924. szeptember 1-jén kelt pápai körlevél no.34215. BAKU – CSÍKY, 2012, 289.

⁷ BAKU – CSÍKY, 2012, 289. és BAKU, 2018, 43.

létrehozásának dinamikájában és minőségében is. E két intézmény a korszak egyházművészetében egyházmegyenként eltérő dinamikával ugyan, de meghatározó szerepet töltött be. A Veszprémi Egyházmegyében a püspök kiemelt figyelmet szentelt az az egyházmegyei egyházművészeti bizottság felállításának. 1931-ben Rott Nándor megyéspüspök megküldte a Központi Egyházművészeti Hivatalnak a Veszprémi Egyházművészeti Bizottság tagjainak névsorát az alábbiak szerint:

Elnök: Rott Nándor püspök, helyettes dr. Simon György prelátus kanonok Veszprém

Előadó és titkár dr. Pfeiffer János Szentszéki jegyző püspöki levéltáros

Tagok: dr. Császik István pápai kamarás, dr. Gutheil Jenő teol. Tanár, dr. Horváth Konstantin ocist teol. Tanár, dr. Justh István plébános, dr. Kis György teol. Tanár, dr. Mihályi Ernő OSB, Molnár Ernő⁸ képzőművészeti akadémiai hallgató, Szabó Sándor plébános, Dr. Szerecz Imre opraem, Dr. Vegele Lajos esperes, Wache Ernő esperes⁹

A bizottság feladata, ellentétben más egyházmegyékkel, hogy a pápai útmutatás alapján az egyházmegyében fellelhető műemlékeket és egyházi illetékességű műtárgyakat számbavegye. A templomokhoz kapcsolódó bírálatokat rendszerint a püspök végezte s hagyta jóvá a terveket. A tagok között építészt nem, de olyan személyeket találunk, akik elhivatott kutatói az egyházmegyei művészetnek, beleértve az építészetet is. Molnár Ernő, aki később már, mint felszentelt pap és tudós művészettörténész a Központi Egyházművészeti Hivatal igazgatójaként működik, vagy dr. Pfeiffer János, aki püspöki levéltárosként az egyes templomok építkezéseihez szolgáltatott adatot műveiben.

Az ipari területekhez kapcsolódó pasztorációs munka eredményeként jött létre Ajka Jézus Szíve temploma, a balatonfüzfői Nitrokémia gyár telepéhez kapcsolódó Szent László-templom és a pétfürdői Szent László-templom építése. A fűzfői templom alulróljövő kezdeményezésként indult és s a püspök a Hadügyminisztériummal való kapcsolattartásban és a templom tényleges megvalósulásában játszott szerepet. Előzetes várakozásainkkal ellentétben az ipartelepek templomai – bár jellemzően anyaghasználatukban és szerkezeteikben sokszor élen jártak a korszak templomépítészetében – egyes épületek, mint az ajkai és a pétfürdői stílusukban mégis kifejezetten historizáló vagy magyaros szellemben épültek.

Az Ajka-környéki ipari körzetben a püspök 1928-ban – a későbbi ajkai plébániával együtt – lelkeszséget alapított Csingervölgyben (ma Ajka III. plébánia), valamint plébániát szervezett Úrkúton 1931-ben, illetve 1934-ben

⁸ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/molnar-erno-76EBE/> (utolsó látogatás időpontja: 2024. 05.15.)

⁹ EPL KEH 67/1931, 1 doboz 1930-31. 1. csomó

a szomszédos Ajkán, továbbá az újonnan létrehozott Veszprém–várpalotai vegyipari körzetben 1935-ben a Fűzfő-gyártelepi lelkészség és a pétfürdői kurácia is létrejött. Ezek együtt jelzik az ipari munkásságról való hatékonyabb lelkipásztori gondoskodás igényét. A '30-as évek végén a várpalotai esperesi kerület, amely magában foglalta a névadó település plébániája mellett a fűzfői és péti ipari körzeteket, Rott püspök megfogalmazásában a „modern lelkipásztorkodás” kerületének számított.¹⁰

A fentiek mellett a püspök kiemelt figyelmet fordított a puszták lakóira és a Balaton környékén túl Somogy vármegye területére, ahol számos új templom épült ebben az időszakban. A megye hagyományosan protestáns-katolikus vegyes lakosságú volt, s a puszták is jellemzőbbek voltak a vidékre. Rott Nándor püspöksége idején hét (Zala vármegye somogyi határszélén fekvő Beleznával együtt nyolc) plébánia (Büssü, Inke, Kaposfő, Kaposvár II., Lábod, Somogysárd és Zákánytelep), illetve egy lelkészség (Somogytarnóca) alakult meg.¹¹ Ezen a területen Mindszenty József a korszak végén, rövid püspöksége alatt, 14 somogyi plébániát alapított.¹²

1. kép: Balatonfűzfői Gyártelepi templom főhomlokzata (a szerző felvétele, 2023)

¹⁰ KARLINSZKY 2020, 232.

¹¹ KARLINSZKY 2020, 228.

¹² KARLINSZKY 2020, 228.

2. kép: Balatonfűzfői Gyártelepi templom belső nézete az oltár felé
(a szerző felvétele, 2023)

Weekend-kápolnától a bazilikáig – nyaralás, turizmus és vallásosság a Balaton-parton

A Balaton tulajdonképpen felfedezése a reformkor idejére tehető, amikor a magasabb társadalmi osztályok tagjai egyre gyakrabban keresik fel rekreációs céllal a természetközeli helyeket a kikapcsolódás tudatos vágyával összhangban. Ezen időszak maradandó és jellegzetes építészeti példái azok a historizáló villák, lakok, nyaralóépületek, amelyek az otthon kényelmét voltak hivatottak átranzportálni a Balaton-partokra. A két világháború között főként a trianoni döntés szülte kényszerűség emelte kultikus magasságokba a magyar tengert. Ekkor már a polgárság és főként a tisztviselők, a keresztény középosztály tagjai töltötték szabadságukat a Balaton mellett.¹³ Míg a reformkorban a historizáló villák gyakorlatilag leképezték a nagyvárosi villákat mind tér-, mind pedig anyaghasználatban, addig a két világháború között a lakhatási feltételek megváltoztak, ellenben a hitéleti tereit kellett leképezni a nagyvárosi lehetőségek redukált változataival. A közösségi kezdeményezések, a vallásosság megélése a nyaralás folyamán

¹³ SCHLEICHER 2007, 408-409.

is szükségszerűvé vált s ez indukálta sok fürdőtelepi egyesület, oltáregylet megalakulását s vezetett konkrét építészeti művek megvalósulásához. Ezen épületek létrejöttében fontos szerep hárult az egyházra is, aki jellemzően telek-, és egyéb adományokkal segítette a közösségek vagy adott esetben a szerzetesrendek szakrális építkezéseit. A Katolikus Egyház mellett kisebb volumenben ugyan, de a Protestáns egyházak is megjelentek a Balaton-parti településeket, jellemzően közös használatú templomok építésével (pl.: Révfülöp, Tapolca).

Látható, hogy az új templomok és kápolnák építése (részben) szorosan kapcsolódik a Balaton-parti településekhez. Ennek oka a Balatoni üdülés megindulása, üdülőtelepek építése és ehhez kapcsolódóan a Balatoni pasztoráció megélénkülése. Az építészet terén megfigyelhető egyfaja nemzeti stíluskeresési tendencia a Balaton körüli új „nyaraló” épülettípus létrehozásában.¹⁴ Rott Nándor kiválóan felismerte a növekvő érdeklődésre számot tartó Balatoni régióban a lehetőséget az újfajta egyházi pasztoráció számára, melyet kifejezetten támogatott. A püspököt *nomen est omen* gyakran a „Balaton püspöke”-ként emlegették.¹⁵ A zarándoklatszerű tömegturizmus fokozódásával egyre inkább szükségessé vált új misézőhelyek létrehozása, lelkésziségek alapítása és a vallásos élet folytonosságának biztosítása a fürdőszезон idejére.¹⁶ „A keresztény értékrendű városi és fővárosi tisztviselő réteg nyaralása során is gyakorolni kívánta vallását, amely nem pusztán külsőség, hanem magatartásforma és identitásformáló erő volt egyszerre. Az önerőből szerveződő, sokszor nem is a helyi lakosok, hanem az ide ránduló (fő-)városi középosztály vezette helyi fürdőegyesületek lettek az alapjai a későbbi egyházközösségeknek és más vallásos jellegű egyesületeknek. A nyaralótelepi lelki gondozást általában a helyi közösségek finanszírozásában a telepeken nyaraló lelkészek végezték. Az alulról építkező kezdeményezés találkozott Rott Nándor elképzeléseivel, aki szívén viselte a balatoni pasztoráció kérdését. A püspök 1929-es körlevelében hirdette meg a tó környéke intenzívebb lelkipásztori gondozásának programját. A munka érdemi része a két kinevezett püspöki biztosra hárult: Horváth József lellei esperes-plébános a déli (somogyi), Babics Endre füredi esperes-plébános pedig az északi (veszprémi-zalai) part pasztorációját szervezte.”¹⁷

Rott Nándor püspöksége idején összesen kilenc plébániát és két lelkésziséget (Balatonakali, Balatonalmádi, Balatonboglár, Fűzfőgyártelep, Balatonfüred, Balatongyörök, Balatonkeresztúr, Balatonlelle, Balatonszemes, Fonyód, Balatonszemes) alapított a Balaton körül, továbbá nyolc

¹⁴ A Balaton-part két világháború közötti beépítéséről bővebben lásd. Wettstein 2018.

¹⁵ KARLINSZKY 2020, 230.

¹⁶ URBÁN 2020, 389.

¹⁷ KARLINSZKY 2020, 230.

településen épült új vagy bővítettek régi templomokat a meglévők helyére.¹⁸ Az üdülőtelepeken kialakult egyedi építészeti típus és forma az ún. weekend-kápolna, ami sok esetben efemer jellegét elveszítve tartós anyagokból épült újra a megnövekedett igényeknek megfelelően. Kezdetben általában egy fedett oltár terület és egy többnyire nyitott vagy részben fedett – részben nyitott területből állt. Egyik megmaradt és jól érzékelhető példája a balatonvilágosi templom, s az átépített, újragondolt verziója a balatonakarattyai templom. Ezeknél magas építészeti minőséget nem lehetett elvárni, hiszen legtöbbször a hívek és a plébános építette az épületeket. A fürdőegyesületek és oltáregyletek templom és kápolnaépítő akciói mellett sok esetben budapesti székhelyű intézmények és fővárosi tisztviselők, minisztériumi munkatársak támogatták az építkezéseket. A balatonfűzfői Szent Imre kápolna a Glattfelder Gyula által alapított Szent Imre Collegium építkezéseihez kapcsolódott, míg a főenyési kápolna a budafoki közösség építő tevékenysége nyomán jött létre, az ott nyaraló tanácsos szervezésében, aki Budafokon lakott. Szinte majd minden esetben a legkisebb kápolnaépítési akció is a fürdőegyesület, majd oltáregylet alapításával indult, sok esetben iskolakápolna, vagy ideiglenes területhasználatú weekend-kápolna épületével, ami aztán jelentősen bővült és olyan monumentális épületekig duzzadt, mint a badacsonytomaji bazalt templom vagy a balatonfüredi ún. piros templom.

Stílusuk tekintetében a balatoni templomok és kápolnák híven tükrözik a korszak stíluspluralizmusát, ami részben a megbízók, az építtetők, a hívek részben pedig a megyéspüspök ízlését is tükrözi. Négy épület azonban kiemelkedik a Balaton Északi-partjának templomépítészetiéből, a fent említett Balatonfűzfő gyártelepi templom modern stílusával az ipari építészethez kapcsolódik. A templom építése szorosan összefüggött a Nitrokémia gyárral, s a tervező építész Balajti Géza is a Nitrokémia főmérnökeként dolgozott. A gyár területe a Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alá tartozott, így a templomépítést a honvédelmi szempontokhoz kellett igazítani, ami egy egyszerű, lakóépülethez hasonló, torony nélküli megoldást eredményezett.¹⁹

Az olasz novecento modern hatása érződik, valamint a korai keresztény bazilikák térszervezése és homlokzatképzése kerül megidézésre Goszleth Lajos és Frank Ágoston káptalanfüredi torzóban maradt ferences kápolnáján. Az eredeti tervek monumentalitását végül a félbemaradt építkezés finom tájba illesztéssé alakította. A bazilikális elrendezésű, nagy méretű kiemelt szentéllyel és hasáb formájú campanilével megtervezett épületből csupán az első ütem a kriptá és a ravatalozó készült el a jellegzetes balatonalmádi vörös kőből. Ebben alakították ki a kicsiny kápolnát, mely ma is használatban van.

¹⁸ KARLINSZKY 2020, 230.

¹⁹ KARLINSZKY 2011, 202–221.

Egyedi építészeti karakterével kitűnik balatonalmádi katolikus temploma, Medgyaszay István építész munkája. A nyaralók közé a domboldalba, a forgalomtól távol telepített épület a tervezőre jellemző magyaros-modern stílusával, helyi anyagok használatával illeszkedik környezetéhez. Az épület több szempontból is izgalmas, egyrészt közvetíti az erdélyi népi építészeti és templomépítészeti hagyományokat, melyeket a katolikus templomépítészetben kevésbé hatottak, másrészt a magyaros vagy nemzeti stílustörekvésekhez is hozzájárul egy sajátos magyar stílus létrehozásának kísérletével, melyben a korszerű anyagokat, így a vasbetont ötvözi a magyaros formanyelvvel.

A Medgyaszay-féle templom homlokzatát, ami Marsovszkyné Szirmai Ili és Leszkovszky György festőművészek közös munkája,²⁰ sajátos balatoni ikonográfiával rendelkező ábrázolás díszíti, teszi egyedivé, ahogyan a fent említett Budai Szent Imre Collegium kápolnáját. A balatonfűzfői Szent Imre-kápolna pedig egyedi képzőművészeti alkotásával, a Jeges Ernő, római iskolás festőművészhez köthető freskóciklussal emelkedik ki a korszak templomépítészetéből. A Budai Szent Imre Collegium 1939-ben ki kápolnát hozott létre Balatonfűzfőn, ami hosszú évekig fontos szerepet töltött be a Balaton-part pasztorációjában.

3. kép: A templom mai képe a hozzáépítéssel és átalakítással
(a szerző felvétele, 2023)

²⁰ Szent Imre templom Historia Domusa

Kezdetben csak egy kis weekend kápolna, illetve fedett szentélyfülke építse merült fel, majd később a hívek szempontjainak figyelembevételével módosult a program.²¹ A kápolna tömege egyszerű, téglalap alakú, nyeregte-tővel fedett kis épület. Az államosítás után az épület területe gyermektábor lett, a templom pedig sajnálatos módon elvesztette szakrális funkcióját, a freskók pedig feltehetően elpusztultak.

4. kép: Medgyaszay István balatonalmádi templomának timpanon képe,
A balatoni Madonna (a szerző felvétele, 2023)

A két világháború közötti korszakban a balatoni táj új karakterrel gazdagodott és ez a templomépítészetben is érzékelhető. A szezonális használat olyan épülettípusokat hozott létre, melyek alkalmi, időszakos jellegükből kinőve tartós, szilárd anyagokkal immáron a növekvő számú állandó lakosság és a nyaralók igényeit is ki tudta elégíteni. A korszak ismert és elismert főleg a fővároshoz kötődő építészei, mint Weichinger Károly, Körmendy Nándor, Medgyaszay István, Goszleth Lajos és Frank Ágoston, Fábíán Gáspár etc. mellett sok esetben helyi mesteremberek, építőmesterek tervezték a templomépületeket, melyeknél részben anyagi okok miatt részben a tájba való illeszkedés okán jellemző volt a helyi anyagok használata, mint az északi parton a jellegzetes vöröshomokkő vagy a bazalt.

²¹ MÉ, 398., Vort, 1940, 71-72.

5. kép: Fábián Gáspár tervezte badacsonytomaji bazalt templom főhomlokzata
(a szerző felvétele, 2023)

FROM THE WEEKEND CHAPEL TO THE BASILICA - CHURCH CONSTRUCTIONS ON THE NORTHERN SHORE OF LAKE BALATON BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The landscape of Lake Balaton was enriched with a new feature in the interwar period, which can also be seen in the church architecture. Seasonal use has created building types that have evolved from the occasional, temporary nature. The use of durable, solid materials led to buildings that could meet the needs of a growing number of permanent residents and holidaymakers alike. Apart from the famous and respected architects of the period, mainly affiliated with the capital, such as Károly Weichinger, Nándor Körmeny, István Medgyaszay, Lajos Goszleth, Ágoston Frank, Gáspár Fábián and so on, the church buildings were often designed by local craftsmen and master builders, who used local materials such as the typical red sandstone or basalt of the northern lakeshore, partly for financial reasons and partly to make them fit into the landscape.

VARIÁCIÓK OLTÁRRÁ - A FELSŐÖRSI PRÉPOSTSÁGI TEPLOM FŐOLTÁRÁNAK ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZADBAN

Közel négy éve, 2020 őszén indult a Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ közös, „Veszprém megye templomainak adatbázisa” címet viselő tudományos kutatási programja¹, melynek célja a veszprémi római katolikus egyházmegye templomainak építéstörténeti-történeti szempontú tudományos feldolgozása és az alapkutatás eredményeinek széles körű közzététele online adatbázis formájában.²

A vizsgált templomok körét a mai Veszprémi Főegyházmegye 10-11. századtól a jelenkorig épült, különböző jogállású és funkciót ellátó kápolnája, plébánia- és szerzetesi temploma, és az ismert templomromok alkotják, építésük idejét tekintve a 10-11. századtól a jelenkorig – összesen mintegy ötszáz emléket számlálva. A kutatási program első szakasza minden épület esetében a szakirodalmi és primer, írott és képi források feltárását jelentette, melyeket a következő fázisban praktikusabban táblázatos formában dolgoztunk fel. E táblázatok részletezettségüket tekintve két szinten készültek. A munka folyamán született szófordulattal „1. szintű”-nek nevezett, mintegy tucatnyi adattípust tartalmazó feldolgozás az összes vizsgált templomhoz elkészült. Az ennél részletesebb 2. szint már a műemléki nagytopográfia műfajának megfelelő elemzést jelent, melyet egy földrajzilag jól körülhatárolható területen, központi jelentőségére való tekintettel elsőként a veszprémi esperesi kerület mintegy 80 templomára vonatkozóan készítettünk el. E templomok esetében minden esetben történt helyszíni bejárás is, melynek vitathatatlan szükségességét és hasznosságát igazolja jelen tanulmány: a felsőörsi Mária Magdolna tiszteletére szentelt prépostsági templom északi mellékhajójában a bejárás során figyeltünk fel³ Mattioni Eszter hímeskő oltárára, melyet

¹ OTKA K 134806. számú pályázat.

² A kutatási program részletes ismertetését lásd e kötetben, Karlinszky Balázs tanulmányában.

³ Itt köszönöm meg F. Tóth Gábor fotográfusnak, hogy külön felhívta a figyelmemet az oltárra, felismerve a technológiai azonosságot Mattioni Eszter egy másik hímeskő alkotásával, melyet egy korábbi közös munkánk során fényképezett. Köszönettel tartozom még Fülöp Andrásnak (ezúttal is, mint már sokszor) és Lantos Editnek (első alkalommal, remélve, hogy nem utoljára), hogy tanácsaikkal segítették a munkámat.

jelenleg műtárgyként őriznek, a falra erősítve, liturgiai funkció nélkül. Az oltár mai elhelyezése okainak felderítése során a főoltár 20. századi átalakításainak eseménydús története bontakozott ki.

A 11-12. századi *Ursi*, *Urs*, *Wrs* neveken említett falu temetője helyén az 1230-as években tornyot emeltetett a feltehetően a prépostságot is alapító Miske ispán. A kváderfalazatú torony emeletén kialakított Szent Mihály oltárt Bertalan püspök szentelte fel, mely alkalomból az ispán felesége, Margit szolgálót adományozott az egyháznak. A templom további részeit: a patkóíves szentélyt a két melléktérrel, valamint a hajót a tervmódosítással a torony nyugati faláig kifuttatott, karzatos oldalcsarnokokkal, törtkőből, a 13. század közepén emelték. A 14. század második felében beboltozták a hajót, átépítették a padlót, és talán ekkor emelték meg a nyolcszög alaprajzú színttel a tornyot. A mohácsi vész, majd az 1552-es törökdúlás során a templom jelentősen megsérült, emiatt, és a reformáció megerősödése miatt hosszú ideig használaton kívül volt. Padányi Bíró Márton a felsőörsi préposti jogok és javak visszaszerzéséhez már prépostsága idején (1729-1735), a templom újjáépítéséhez pedig püspökként, 1736-ban kezdett hozzá. Az 1740-es évek közepére befejeződött munkák során helyreállította a boltozatot, az oldalcsarnokokat mellékhajókká alakította, átépítette a homlokzati nyílásrendszert és új berendezést készíttetett: orgonát, szézeket, főpapi trónust, keresztelőkutát, padokat és nem utolsósorban, 1747-ben oltárokat a Szent Kereszt, Nepomuki Szent János, valamint a főoltárt Bűnbánó Mária Magdolna tiszteletére. Ezt követően nagyobb tatarozásra került sor Kövess János (1854-1887), Vurglich Ágoston (1888-1916) és Horváth Lajos (1916-1938) prépostsága idején is.⁴

A prépostság történetét, ezen belül a templom építéstörténetét elsőként Bedy Vince foglalta össze⁵. Az 1940-es évek elején megkezdett, Lux Géza és Bogyay Tamás által vezetett műemléki kutatás⁶ a második világháború miatt megszakadt, tervezett folytatása akkor anyagi okok miatt elmaradt. A kutatás⁷ csak 1962-ben, Éri István és Tóth Sándor vezetésével indult újra,

⁴ ERDEI, 1982.

⁵ BEDY, 1934.

⁶ LUX, 1944.; BOGYAY, 1944.; Dr. Justh István: Pusztulás előtt a Dunántúl egyik legrégebbi temploma. Kézirat. VFL VI.47. 14. doboz. 2. csomó.; Id. Bártlai Kálmán felsőörsi lakos elbeszélése a prépostsági templomon végzett Justh-féle munkálatokról 1963. aug. 12. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM Régészeti Adatbázis 67605. ltsz.

⁷ Éri István: Jelentés a felsőörsi prépostsági templom műemléki helyreállítását megelőző régészeti feltárások eredményeiről (VI. 24.-VII.19.). 1963. okt. 21. 1963. aug. 12. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM RA 67 607. ltsz.; a falkutatásról és helyreállításról: ERDEI – TÓTH, 1966.; a veszprémi Szent-György kápolnával való kapcsolatáról: TÓTH, 1967.; a toronyról: TÓTH 1980., a nyugati kapuról: Tóth, 2000.; a kutatásról összességében, naplószerűen: KÖRMENDY, 1965.

akkor azonban Erdei Ferenc nívódíjas helyreállításával ért véget, 1965-ben.⁸ A barokk berendezés restaurálása több fázisban, az 1970-es évek közepéig tartott.⁹

A felsőörsi barokk stílusú, Mária Magdolna ill. a bűnös asszony üdvözülésének ikonográfiáját megjelenítő, kvalitásos megformálású, készítése korábban korszerű elrendezésű főoltár – mely tanulmányunk egyik tárgyát képezi – kétszintes, egyszerű, hasáb alakú stipessel, melynek előlapját két négyzetes mező, középen kereszt díszíti. Az oltárépítmény két oldalán, egy-egy átlósan kifordított lábazatra helyezett oszlop áll, melyeket golyvázott párkány köt össze. Az oszlopok külső oldalán, az oltárépítmény síkjában tartott lábazaton áll Mária Magdolna testvéreinek, Szent Lázárnak és Mártának szobra, felettük az oltár oldalára illesztett, szabadon lebegő, faragott indadísz. A predella sávjában menzára állított oltárszekrény. A félköríves záradékú oltárkép a térdelő, imára kulcsolt kezű Bűnbánó Mária Magdolnát a Legenda Aurea hagyománya szerint, barlangszerű környezetben ábrázolja, a háttérben sziklás tájjal, jobbán attribútumaival: kereszttel és koponyával, mely alatt a „*Grandia Mala Mea*” felirat olvasható. A kép jobb alsó sarkában Batthyány-címer. Az oltár felső része lant alakú, két oldalt volutás oromzat, annak két oldalán, az alsó rész oszlopai felett egy-egy püspökszobor. A lant alakú, tagolt vonalú lunettaképen Mária Magdolna apotheózis: a szent két női alakkal, felettük a Szentháromság ábrázolása. A képet applikált felhők, angyalszobrok és szabadon álló sugarak veszik körül. (1. kép)

Az oltár legelső ismert átalakítására 1868-ban került sor: Kövess János prépost az eredeti, Padányi Bíró Márton által állíttatott oltárkép helyett Hermann János bécsi festővel újabb, témájában azonos képet festetett¹⁰, 1887-ben az oltárt újraaranyoztatta¹¹. Az oltárról ezen új megjelenésében készült az első ismert fényképfelvétel 1914-ben¹². Az 1868-ban leemelt oltárképet, mint egy 1931-ben készült tárgyleltárból megtudjuk¹³, a kóruson helyezték el.¹⁴ (2. kép)

⁸ Dr. Perényi Imre, Építésügyi Miniszterhelyettes levele Merényi Ferenc, az OMF igazgatója részére, 1966 február 15. MÉM MDK Tudományos Irattár II. sorozat 1966/113/1. ltsz.

⁹ Szószék: MÉM MDK Tudományos Irattár, I. sorozat 1967/130/1. ltsz.; főoltár: uott. I. sorozat 1968/146/2. ltsz; Nepomuki Szt. János mellékoltár, oltárképek, préposti szék: uott. I. sorozat 1974/229/2. ltsz.

¹⁰ ERDEI, 1982.

¹¹ BEDY, 1934. 103.

¹² BAKÓ, 1993. 137. kép: MÉM MDK Fotótár 145.153N ltsz.

¹³ VFL I.1.47.e.01. Templom és épületleltár. Felsőörs.

¹⁴ MÉM MDK Fotótár 000.129N ltsz. (lásd még uott: 182.629N ill. MÉM MDK Tervtár 8259. ltsz. 24. kép)

1. kép: A felsőörsi templom főoltára
(F. Tóth Gábor felvétele, 2023,
MÉM MDK Fotótár 248.501D ltsz.)

2. kép: A főoltár 1937-ben, a szentély
kutatása előtt (MÉM MDK
Fotótár 000.129N ltsz.)

A felsőörsi préposti templom építéstörténetében Justh István 1940. novemberi kinevezése fordulatot hozott: az anyai ágon a Batthyány családból származó, művelt, széleslátókörű prépost¹⁵ nem csupán felújítani szándékozott az épületet, hanem annak értékeit szakértő módon megővni, építéstörténetét feltárni igyekezett. E munkához hivatalba lépése után szinte azonnal hozzáfogott: a templomot érintő egyik első intézkedése volt a korábbi oltárkép felújíttatása, melyet az 1941. júliusi búcsúnapi, eredeti helyére visszahelyeztetett.¹⁶ A felújítás technikai részleteiről az alsóörsi Keipert László festőművész 1941. novemberében benyújtott számlájából

¹⁵ HELYI ÉRTÉKTÁR 2022., 44-46.

¹⁶ *Zalamegyei Újság* 24. évf. 170. szám. (1941. július 28.) 3.; Ugyanekkor a préposti szék is visszahelyeztetette a szentélybe, mely 1914 után, pontosan nem ismert időpontban került ki a sekrestyébe.

értésülünk.¹⁷ A 320 pengőért felújított Mária Magdolna képet nagyon rossz állapotban, kilyukasztva, hiányosságokkal vette át. Alaposan megtisztította, átfestette, eredeti állapotába visszaállította. A keretet újra festette, részben aranyozta. Ugyanekkor, 380 pengőért, a szintén igen rossz állapotúnak leírt felső festményt is felújította: falemezre ragasztotta, erősebb vakramára erősítette, a töredezett festést „balzsam-kezeléssel” szilárdította, és átfestette. E beavatkozásokat már, mint megoldandó problémákat írta le a restaurálást később végző Rády Ferenc.¹⁸

Justh István nevéhez fűződik a műemléki kutatás kezdeményezése is. Gyors és eredményes munkáját jelzi, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága már 1942-ben 4000 Pengőt utalt ki az éves költségvetésből a templom helyreállítására.¹⁹ A kutatás a templom belső terében, az apszis és a szentély vakolatának leverésével indult meg²⁰, majd a torony alatti előcsarnokban, és az apszis külső oldalán, a támpillérek elbontásával folytatódott. 1943 őszén már az északi és déli oldalhajók vizsgálatára, majd a déli oldalhajó nyugati oromfalának teljes feltárására került sor.²¹ A feltárás eredményeként – többek között – a szentély elbontott támpilléreinek helyén és a középső, barokk ablak alatt előkerültek a korábbi, keskeny román ablakok, a belsőben a félkupola alatt a vörös homokkő vállpárkány, a szentély déli falán egy felszentelési kereszt nyomai. Bár Bogyai Tamás úgy vélte, csak „a régi részek *lehetőleg teljes feltárása után*” lehet arról dönten, hogy az Árpád-kori templom újonnan megismert részeiből „mit és mily mértékben lehet megtartani úgy, hogy az épület, mint Isten háza eredeti és egyetlen igazi rendeltetésének továbbra is megfeleljen”²², a további intézkedések arra utalnak, az új ablakok megtartását igen hamar elhatározták.

Mind a helyi hagyomány²³, mind Erdei Ferenc²⁴ úgy tartják számon, hogy az oltár egyszerűsítésének, illetve egy stílusában a román szentélyhez jobban illő új oltár építésének gondolatát az újonnan feltárt ablakok ill. az északi barokk ablak befalazása miatt megváltozott tér- és fényviszonyok vetették

¹⁷ VFL VI. 47. 14. doboz 2. csomó, Keipert László, számlája tanúsága szerint, a Nepomuki Szent János oltár teljes felújítását is elvégezte (880 P.), valamint árajánlatot adott a szószék felújítására (1500 P.).

¹⁸ Rády Ferenc: Oltárkép restaurálási dokumentáció, é.n., MÉM MDK Tervtár 25172. ltsz.

¹⁹ MÉM MDK Tudományos Irattár 1942/41. ltsz.

²⁰ Kezdetének pontos dátuma egyelőre ismeretlen.

²¹ BOGYAI, 1944. 473.

²² BOGYAI, 1944. 475.

²³ Itt köszönöm meg Szabó Balázsnak, Felsőörs polgármesterének az OTKA pályázat, és szűkebben, az oltárral kapcsolatos kutatás folyamán nyújtott szíves segítségét.

²⁴ Erdei Ferenc: Tervezési program, 1962. április 4. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

fel. Az átalakítás első, hamar megvalósult része a barokk felépítmény lebontása volt: az oltár predella feletti részeit szétszedték és a felső oltárképpel együtt a karzaton helyezték el, a Mária Magdolna képet pedig önmagában, a középső résablak elé állították.

Az új oltárelőlap megrendelésének jelen kutatás során feltárt időrendje arra utal, hogy az új oltár építésének szándéka már a feltárások megkezdése előtt, de legkésőbb azok folyamán megszületett. Sajnálatos módon a megrendeléssel közvetlenül kapcsolatos iratanyag nem áll rendelkezésünkre, mivel Justh István 1948. december végi internálása után²⁵ személyes holmija, iratai elkallódtak²⁶. A plébánia 2007-ben levéltárba került iratanyagában sem a Justh prépostsága alatt keletkezett iratcsomó²⁷, sem a Historia Domus²⁸ nem tartalmazott erre vonatkozó adatot.

3. kép: H. Mattioni Eszter aláírása a felsőörsi templom vendégkönyvében (VFL VI.47.18. doboz 6. kötet, a szerző felvétele, 2024)

²⁵ HELYI ÉRTÉKTÁR 2022. 44-46.

²⁶ Horváth Lajos mérnök, felsőörsi lakos szóbeli közlése, szíves segítségét ezúton köszönöm.

²⁷ VFL VI. 47. 1. doboz 6. csomó: Justh István prépostsága alatt keletkezett iratok, 1939-1945.

²⁸ VFL VI. 47. 18. doboz 1. kötet: Historia Domus 1938-1974. Az 1938-tól vezetett naplóba Justh hivatali idejének kezdetét és végét utólag, 1950-ben jegyezte bele Markó Marcell József prépost.

A felsőörsi templom vendégekönyve²⁹ utolsó lapjainak egyikén azonban megtalálható az antependium alkotójának, H. Mattioni Eszter festőművésznének az aláírása³⁰. A bejegyzés, a környezetében levő aláírások keltezéséből következően 1942. október 28-án, de biztosan november 5. előtt keletkezett. (3.kép)

Az apai ágon olasz, anyai ágon Tolna-megyei kötődésű Mattioni Eszter (1902, Szekszárd – 1993, Budapest) öt évig tanult az Iparművészeti Főiskola grafika szakán Helbling Ferenc irányítása alatt, majd hat évig a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, Rudnay Gyula tanítványaként. 1926-tól kiállító művész. 1931-ben, elnyerve a Szinyei Társaság ösztöndíját, Itáliában utazott. Munkásságát több alkalommal díjakkal ismerték el, 1946-ban beválasztották a Szinyei Társaság tagjai közé. 1931 és 1942 között a szolnoki művésztelep tagja volt, de alkotott a Dél-dunántúli Síóagárdon, Decsen, a sárközi Bogyszlón, Kalotaszegen és több nyáron át Igalon. Utóbbi helyen az Aba-Novák Vilmostal való közös munka hatására a korai nagybányaias, majd az Art Nouveau hatására dekorativitást mutató kompozícióin novecentós hatás érződik, temperafestészete pedig a római iskolával rokonítja. A rá jellemző biztos színkezelés a hímeskő kompozícióknál is érvényesült, ugyanakkor az új technika hatására táblakép festészete a síkszerűség, dekorativitás irányába mozdult. A magyar tájak, csendéletek mellett különösen szívesen ábrázolta a magyar népviseletet, ill. azok viselőit, de megrendeléseknek megfelelően igen széles tematikában alkotott.³¹

Nem ismerjük Mattioni Eszter felsőörsi látogatásának okát – meghívásra érkezett vagy csupán turistaként, és a préposttal való megismerkedés során született meg az új oltár készíttetésének gondolata –, de a korabeli sajtómegjelenésekből ítélve³² az bizonyos, hogy 1943 koratavaszán az oltárelőlap készítése már folyamatban volt, nagyjából egyidőben a szentély kutatásával. Az elkészült hímeskő oltárelőlapot egyszerűen a menza elé támasztva helyezték el a szentélyben, mint arról a Lux Géza kutatásai után, 1943-ban készült fényképfelvétel³³ (4. kép) tanúskodik.

²⁹ VFL VI. 47. 18. doboz 6. kötet: A felsőörsi templom vendégekönyve, 1932-1953.

³⁰ Hollósné Mattioni Eszter, Nevét több formában is használta.

³¹ Mattioni Eszter életéről és munkásságáról Kiss, 1972., Pogány – Szelényi, 1990., legutóbb az eddigi szakirodalmat összefoglalva: Gréczy, 2017a. és Gréczy, 2017b.

³² Március 1-jén az írott sajtóban készülőként mutatják be az oltárt (*Magyar Építőművészet* 42. évf. 3. szám (1943. március 1.) Sz.n.: Szemle. Hímeskő.), amely az 1943. áprilisi Magyar Világhíradó felvételén összeállítás közben látható (VILÁGHÍRADÓ 1943.). Dombi József az 1943. októberében (DOMBI, 1943.) az ugyanazon évben készült budapesti, Vágóhíd utcai Stühmer Csokoládégyár előcsarnokába készült hímeskővel együtt elemzi és az oltárról fotót is közöl.

³³ MÉM MDK Fotótár 020.688N ltsz., a keltezést lásd Tudományos Dokumentáció 1965. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259.025. ltsz.

4. kép: A főoltár 1943-ban, a barokk architektúra letisztítása után.
(MÉM MDK Fotótár 020.688N ltsz.)

Nem tudjuk pontosan, hogy ez az elrendezés meddig maradt fenn, az 1962. évi falkutatást dokumentáló képeken az oltárelőlap már nincs a szentélyben.³⁴

A Mattioni Eszter által készített oltárelőlap (5. kép) 96 cm magas, három darab, egyenként 95, 111,5 és 95,5 cm (összesen 302 cm) széles panelből álló, 5 cm vastag, hímeskőnek nevezett mozaiktechnikával készült műkő öntvény.

A kompozíció három négyzetes, vörös sávokkal elválasztott ill. keretezett mezőre osztott. A középső, felül világos háttérű mezőben koszorúba foglalt Krisztus-monogram, a mező alsó sarkaiban két-két hal – melyek kompozíciós egységet képeznek a szélső mezők alsó sarkában elhelyezett két-két halmotívummal. A két világos háttérű szélső mezőben, kék háttérrel képzett félköríves fülkemotívumban a kereszt felé forduló pávák, mögöttük

³⁴ Tudományos Dokumentáció 1962-65. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259. ltsz.

növényi ágak láthatók. A bal oldali páva lába leveles, a jobb oldali bogyós ágon pihen. A középső mező felé eső felső sarkokban egy-egy levélmotívum. A táblákat keretező, vörös alapon elhelyezett fonatminta az alsó sávban hiányzik, a többi oldalon megszakítás nélkül hullámzik végig. A fonatok azonos rendben, függőlegesen levél, kereszt, rozetta, szőlő és levél motívumot, a vízszintes szakaszon két-két kereszt motívum között a középső mezőben egy-egy madarat, a szélsőkben tál és halmotívumot fognak közre. A fonatminta szélső mezőben hiányzó alsó elemének helyét a világos háttér tölti ki. A kompozíció indokolja az eltérő panelméreteket: a mezőket elválasztó sávok technikailag a középső részhez tartoznak.

5. kép: A hímeskő oltárelőlap. (a szerző felvétele, 2023)

Az új antependium programja meglehetősen eltér a barokk oltárétól. Kompozíciója, ill. díszítményei (két madárral – itt a paradicsomkertet jelképező pávával – közrefogott Krisztus-monogram, fonatminta és az abba foglalt egyéb szimbólumok) ókeresztény-bizánci előképekre vezethetők vissza. A megrendeléssel kapcsolatos adatok hiánya miatt³⁵ sajnos nem tudjuk, hogy a program kialakításában hogyan aránylott a megrendelői elgondolás és a művész saját elképzelése, mely utóbbit az Itáliában eltöltött tanulmányi ösztöndíja alatt szerzett élmények, ismeretek inspirálhattak. A kompozíció megalkotásában Justh István prépost éppúgy tanácsot adhatott, mint Mattioni monográfusa, a munkásságában a római korról, azon belül a mozaikokkal kiemelten foglalkozó Kiss Ákos régész. Utóbbi analógiaként a ravennai Szent Apollinare in Classe templomban levő Theodorus-szarkofágot említi, és mint írja, „*az ókeresztény művészet gondolatkörében fogant*” oltár előlap „*a XII. századi román templom formáit a táj sűrített római elemeivel köti egybe...*”³⁶

³⁵ Erre vonatkozóan Mattioni Eszter hagyatékában lehetnek még adatok, ennek felderítése azonban a jelen tanulmány készítésére rendelkezésre álló időbe már nem fért bele.

³⁶ Kiss 1972, 30.

A teljes oltár (menza, hátfal és oldalak, tartószerkezet) kialakítására vonatkozóan tervrajzok nem kerültek elő, ezért elhelyezésének tervezett módja nem ismert. Analógiaként a művész más munkáiból sem következtethetünk, mivel ez az egyetlen oltárelőlap, melyet Mattioni Eszter munkásságából ismerünk – más hímeskő alkotásai falba beépített vagy táblakép-szerű munkák.³⁷

A szorosan Mattioni Eszter nevéhez köthető, sajátos mozaiktechnika első, csak színezett kőzúzalékos öntvényből készült változatát 1937-ben Pólya Ivánnal³⁸ kísérletezték ki, 1938-ban a Magyar Mérnök és Építész Egyesületben bemutatták majd védjegyeztették³⁹. Mattioni Eszter alkotótársa halála után dolgozta ki az egész kődarabok és műkő öntvény kompozitjából álló, immár hímeskőnek nevezett⁴⁰ technológiát. A hímeskő az opus sectile, opus alexandrinum, illetve a pietra dura technika rokonának egyaránt tekinthető, azoktól a színezett műkőből készített motívumok és felületek alkalmazásában tér el, amihez – az alkotó saját elmondása szerint⁴¹ – a polikróm, mintás padlóburkoló cementlapok adták az ötletet. A hímeskő technológiájának kísérleti szakaszai és változatai⁴², így a felsőörsi oltárelőlap készítésének folyamata a szakirodalom alapján az alábbi módon rekonstruálható:

A művész először ceruzával, krétával „firkált” vázlatok után a műteremben 1:10-es méretarányú, pontos tervet készített.⁴³ Ezután színvázlat

³⁷ Mattioni Eszter munkásságára vonatkozó összefoglaló munkák: KISS, 1972.; POGÁNY – SZELÉNYI, 1990.

³⁸ KISS, 1972.15-17.

³⁹ *Nemzeti Újság* 20. évf. 25. szám (1938. február 1.) 4. Sz.n.: Új magyar találmány. A „hímes műkő” már bemutatóján óriási sikert aratott.

⁴⁰ Pólya Ivánnal közösen még a „kő-falikép”, „műkőkép” elnevezéseket használták. A „hímeskő” elnevezést Mattioni első megrendelője, Körmendi Nándor építész adta. KISS, 1972. 21.

⁴¹ MÁRKUS, 1969.

⁴² Mattioni Eszter a „beépíthető freskó” gondolatától vezérelve korábban homok, enyves kötőanyag és hegyi kréta összetételű habarcsalapozás adta rücskölt, falszerű felületre, mint secco alapra temperával festett képekkel kísérletezett (KISS, 1972. 17.). A hímeskő korai változatánál a kartonra üveglapot helyezett, amin gittel vagy bádogszalaggal a rajznak megfelelő rekeszeket képezett, melyeket kőpor, mész, kőzúzalék (márvány) és pigment keverékével külön töltött ki. Kötés után a gitt helyét opcionálisan kitöltötte, a fémszalag benne maradt. (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 19.) Csak zúzalékos öntvényből készítette 1941-ben a Győr-nádorvárosi templom szószékét. A hímeskő változatai azok a munkái, melyeknél csak az alakos részek készültek hímeskőből, az egyéb felületeket (A Bölcsesség, DOMBI, 1943.) más esetben a keretet (Öregasszony, D. FEHÉR, 1961.) nyers, ritmikus barázdákkal felborzolt műkőből alakította ki. Az első valódi, üvegmozaikot is felhasználó hímeskő egy Árkay Bertalan tervezte rózsadombi villába készült (A Művészet, Anyaság és Tudomány allegóriája, KISS, 1972.).

⁴³ FEHÉR, 1970.; POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 22.

készült, már „anyagban gondolkodva”⁴⁴, majd a természetes nagyságú karton, a négyzetekre osztás ismert módszerével nagyítva a vázlatot vagy a műteremben falra vetítve és a kontúrokat sötétben átrajzolva. Eddig tartott az első munkafázis, mely egy-két hónapot vett igénybe.⁴⁵ A második fázisban, már a készítésnek helyt adó gyárban⁴⁶, a végleges kőfelület síkját modellező agyagalapba vágta a kontúrokat, majd az alapot fakeretbe foglalva, a bemélyedő kontúrvonalakat pozitív állásba fordító gipszmin-tát készített. A megkötött gipszmin-tát olajjal vont be a kövek elhelyezése előtt⁴⁷, majd ismét fakerettel vette körbe, mely már a végleges hímeskő zsaluzatát képezte. Ebbe a formába kerültek a kődarabok és az egyéb felhasznált elemek, színükkel lefelé. Egy 1943-as filmhíradóban a hímeskő-készítésnek ezt a fázisát épp a felsőörsi oltár készülő paneljein figyelhetjük meg: a felvételen látszanak a készülő oltárnak az asztalon egymás mellett fekvő, keskeny lécekkel elválasztott részei és a munkafelület fölött elhelye-zett, mintául szolgáló karton.⁴⁸ Miután az így összeállított mozaik hézagait kitöltötte az adott résznek megfelelő színes műköanyaggal, felette (felte-hetőleg valamilyen vasalást is tartalmazó) cementágyazatot alakított ki.⁴⁹ Kötés után a gipszmassza eltávolítását a felület nedves csiszolása követte, fázisonként finomodva homokkő, horzsakő, majd kígyókő alkalmazásával. A legvégén a kontúrbarázdákat a sgraffittotechnikából kölcsönzött árkolással hangsúlyozta.⁵⁰ A felsőörsi oltár 5 cm-es vastagsága a tábla méreteit tekintve átlagos, a kisebb munkadarabok 2-3 centiméteres vastagságban készültek.

⁴⁴ GÁCH, 1949.; MML 1977.; FILMHÍRADÓ 1977.

⁴⁵ POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 22. A Stühmer Csokoládégyár számára (a felsőörsi oltárral egyidőben készült, 1943. március 27-én leleplezett) 44 négyzetméteres, 15 táblából álló kompozíció elkészítése fél évet vett igénybe. (Kiss, 1972. 30.)

⁴⁶ Míg 1937-ben Mattioni Eszter saját bevallása szerint „rengeteg mocskot” csinálva még saját, Tompa utcai műtermében dolgozott (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 17.), 1944-1948 kö-zött már egy ferencvárosi lakásban (POGÁNY – SZELÉNYI, 1990. 17., 29.), majd 1948-tól haláláig a kelenhegyi művészházban lakott. A hímesköveket 1943-ban már a Nagybátony-Újlaki cementgyár újpesti telephelyén kivitelezte, 8-10 fős, betonozókból, csiszolóknókból álló csapattal (GÁCH, 1949., *Nők Lapja* (1971. május 6.) MES: Kővirág-varázsló.

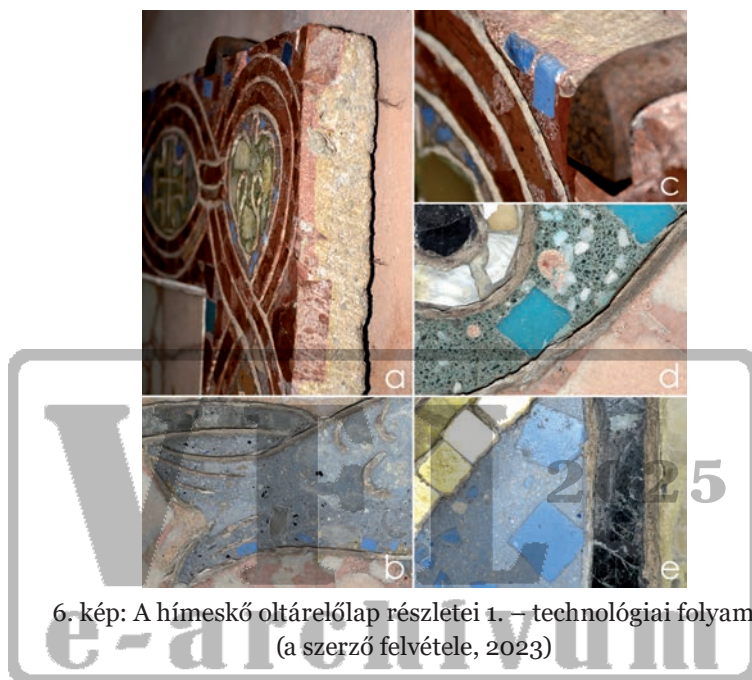
⁴⁷ Az agyagalap árkolása, a gipszminta olajozása, kirakás, csiszolás filmfelvételen: FILM-HIRADÓ 1961. és FILMHÍRADÓ 1977.

⁴⁸ Világhíradó 1943.

⁴⁹ Bár Kiss Ákos (Kiss, 1972.) szerint a műkő és cementágyazat készítése között egy hét technológiai szünetet tartottak, valószínűbb, hogy arra inkább a cementágyazat kialakí-tása után került sor: az időben közvetlen egymás utáni készítés elősegíti a két anyagtípus egymáshoz való kötését, a cementágyazatnak, tulajdonképpen betonnak, a megfelelő szilárduláshoz van szüksége a pihentetésre.

⁵⁰ A technológia külön nem lábjegyzetelt részeinek forrása: Kiss, 1972.

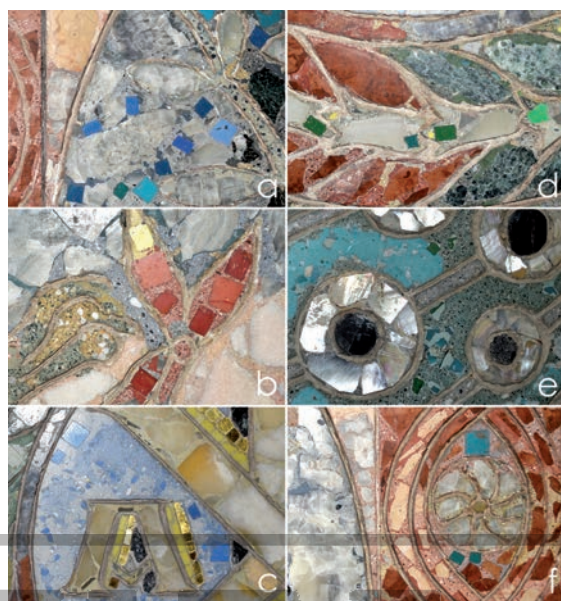
Az oltár helyszíni vizsgálata e technológiai folyamatot további megfigyelésekkel egészítette ki⁵¹. A mozaiklap oldalán jól látható volt a többrétegű, különböző vastagságú kődarabokat tartalmazó szerkezet. A színoldalt alkotó rétegek eltérő vastagságát utólag beöntött, esetleges színű (máshonnan kimaradt?) masszával egyenlítették ki a cement ráhordása előtt (6. kép a.).

6. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 1. – technológiai folyamat
(a szerző felvétele, 2023)

A felhasznált kőzetanyagok a felsőörsi oltár esetében nem térnek el a Mattioni Eszter által szokásosan használt fajtáktól: a sárgás felületekhez – a pávák szárnyánál annak geodaszervezetét is kihasználva – aragonitot alkalmazott, más sárgákhoz kalcitokat, sárgásfehérhez triász időszi keménymészkövet, szürkészöldhöz feltehetőleg serpentin, a vörös felületekhez gercsei jura mészkövet, a fehér, rózsaszín és fekete felületekhez márványt. A telített, erős, a kompozíciót élénkítő vagy hangsúlyozó színekhez kb. 1,5 cm oldalhosszúságú, 2-3 mm vastagságú (6. kép c.) üvegmozaik-szemeket többféle kék és zöld, valamint sárga és vörös (7. kép a., b., d.), illetve arany színben (9. kép).

⁵¹ Ezúton köszönöm Lengyel László bányamérnök szíves baráti segítségét a vizsgálatban való közreműködésben és a kőzetfajták azonosításában.

7. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 2. – üvegmozaik, gyöngyház és színezett massa alkalmazása. (a szerző felvétele, 2023)

8. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 3. – nemeskövek felhasználása. (a szerző felvétele, 2023)

A pávák farkának kialakításánál a „szemeket” fekete márvány és gyöngyház alkotja (7. kép e.). A kövek berakásánál megfigyelhető, hogy a felület változatosságát növelendő, a nagyobb darabokat eltörve, de egymáshoz szorosan illesztve is alkalmazza (8. kép a-d.). A művész kritikákban sokszor elismert, tudatos színhasználatát bizonyítják az egymáshoz közel álló tónusú kövekből létrehozott finom színátmenetű felületek (8. kép b.), a befoglalt kövekkel harmonizáló tónusú massa, valamint az egymás mellett alkalmazott eltérő alapszínű, azonos vagy különböző színű kőzetadalekos öntött felületek (7. kép c., 9. kép d.). Azonos színű masszában eltérő színű kövek alkalmazásával fény-árnyék hatást is érzékeltet (8. kép e.). A mozaikszemeket „kőként”, önálló felületképzőként (7. kép b., 9. kép e.), pontszerűen, egészben masszába helyezve (7. kép f.) és törmelékként is felhasználta. A szakirodalomból tudjuk, hogy az aranymozaikszemeket csiszoláskor agyagréteggel védték.⁵² A súrlófényes megvilágításban jól látható (9. kép a-c.), hogy azok síkja a csiszolt felületnél mélyebben van. Eszerint az agyagréteget már elhelyezéskor felvitték a mozaikszemre, és annak elsődleges szerepe a szintkülönbség biztosítása volt, mivel az égetetlen agyag a nedves csiszolás közben, feltehetőleg igen hamar kiázott.

9. kép: A hímeskő oltárelőlap részletei 4. – aranymozaik felhasználása.
(a szerző felvétele, 2023)

⁵² Kiss, 1972 26.

Mivel az arany mozaikszemek több körütekintést igényeltek, feltehető, hogy a mindkét páva bóbítája felett meglevő, de már más motívumba helyezett aranyszemcse tudatosan került oda (9. kép b., d.). A masszák kiöntésének sorrendjére utal a korábban öntött szín cseppje egy szomszédos, más színű felületen (6. kép d.). Végül, a kontúrokat hangsúlyozó árkolás utólagos kialakítását bizonyítják a levéselt sarkú üvegmozaikszemek (6. kép e.). Egyes finom motívumokat is utólag, árkolással alakított ki (6. kép b.).⁵³

A templom 1962-ben újraindult kutatása során az 1943-ban nem vizsgált falfelületekre kiterjedő falkutatást régészeti ásatás követte, mely a szentély területére is kiterjedt. Ennek fotódokumentációjában látható, hogy a feltárás idejére nem csak a Mattioni-féle oltárelőlapot, de a barokk oltár alsó, sérülékeny fa részeit is eltávolították.⁵⁴

A kutatással és a helyreállítással kapcsolatos iratok arról tanúskodnak, hogy míg az épület helyreállításának elvei hamar elfogadásra találtak⁵⁵, a szétszedett, és részeiben még akkor is az oldalkarzaton porosodó oltár sorsa jóideig bizonytalan maradt. A Tervtanács javaslatában⁵⁶ a tervező feltétlenül megoldandó problémájának jelölte ki a főoltár egyszerűsítését. Erdei Ferenc a helyreállítási tervben megállapította, hogy a főoltár jelenlegi formájában nem maradhat, eltávolítása után helyére egyszerű asztaloltár készítendő, hogy a románkori szentély teljes egészében érvényesülhessen. A barokk főoltár elhelyezésére a volt prépostsági ház helyreállítását, és az ottani kiállításban való bemutatását javasolta.⁵⁷ Később, az 1962. évi feltárások után tett javaslatában már „mérlegelendőnek” nevezte a kérdést⁵⁸, míg Gergelyffy András a szép barokk főoltár 1943-as szétszedését egyszerűen helytelennek, „purista beütésnek” minősítette.⁵⁹ A kérdés megoldására tett legkonstruktívabb javaslatot – jó egy évvel később – előzetes jelentésében,

⁵³ E megfigyeléseket az oltár szemrevételezéses vizsgálatával, lámpa és kézi nagyító alkalmazásával tettük, más hímeskövek vizsgálata, műszerek alkalmazása ezeket kiegészítheti vagy módosíthatja.

⁵⁴ Felsőörsi prépostsági templom feltárása 1964. Fotódokumentáció. VMT Adatbázis 126. Felsőörs: LDM RA 10 703. ltsz.

⁵⁵ Tervtanácsi jegyzőkönyv, 1962. március 8. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

⁵⁶ Tervtanácsi jegyzőkönyv, 1962. március 8. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.; lásd még: MÉM MDK Tervtár 5260 ltsz.

⁵⁷ Erdei Ferenc: Tervezési program, 1962. április 4. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1962/55/4. ltsz.

⁵⁸ Erdei Ferenc: Javaslatok a Felsőörsi prépostsági templom helyreállítására az 1962. évi kutatások alapján, 1962. július 1. Tudományos Dokumentáció 1962-65. MÉM MDK Tervtár 5258. ltsz.

⁵⁹ Gergelyffy András: A felsőörsi prépostsági templom rövid építéstörténete, 1962. augusztus 13. Tudományos Dokumentáció 1962-65. MÉM MDK Tervtár 5258. ltsz.

Éri István tette⁶⁰, aki a feltárás során többek között megállapította, hogy az északi sekrestye korábban kápolna volt, a keleti fala előtt kiemelt padlószinten álló oltárral. E megállapításokra alapozva javasolta a helyiség keleti részének újbóli megemelését, és a kápolna funkció visszaállítását, részben támogatva ezzel Erdei Ferenc már korábban felvetett ötletét az északi oldalfolyosó oltárának az északi sekrestyébe való áthelyezésével kapcsolatban.⁶¹ Éri véleménye szerint azonban erre az az oltár nem lenne alkalmas, mert *„esztétikailag igen károsan befolyásolná a térhatást, ugyanakkor erősen csökkentené a helyiség természetes megvilágítását is, amelyet a román ablak kibontása után is a keleti fal barokk ablaka lesz hivatva ellátni”*. Helyette javasolja Mattioni Eszternek, a kutatások idejére a déli mellékhajó északnyugati sarkában fálnak támasztott (10. kép) oltárantependiumát, felvetve, hogy ahhoz viszonylag kis költséggel retablót is lehetne készíttetni – akár a művésznővel is. *„Ez a megoldás egyrészt lehetővé tenné egy kallódó műtárgy eredeti rendeltetésének megfelelő felállítását, másrészt megadná azt a lehetőséget is, hogy az oltár megtervezendő részei az adott térrel összhangba kerüljenek.”*⁶²

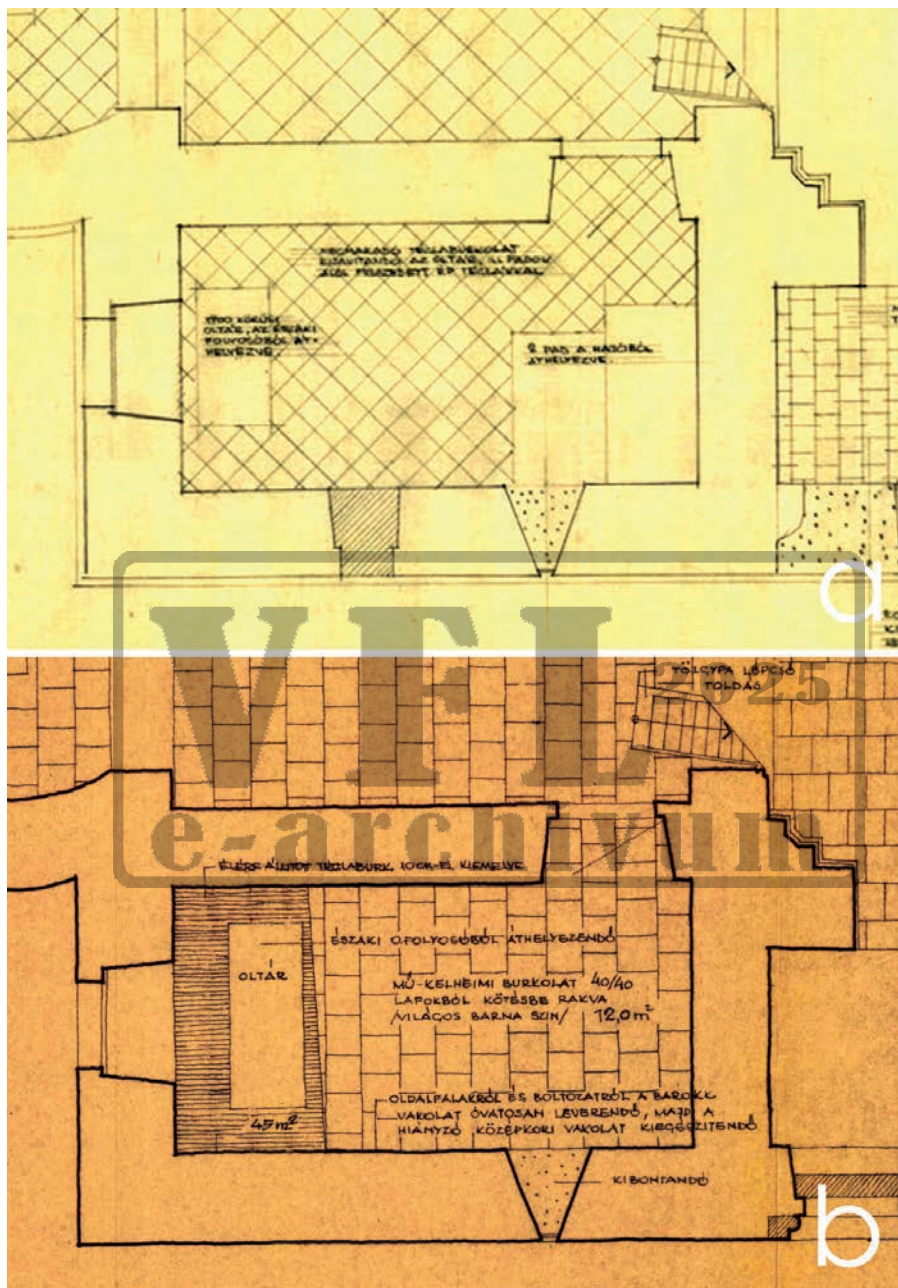

10. kép: A hímeskő oltárelőlap a déli mellékhajó északnyugati sarkában, 1962. július (MÉM MDK Fotótár 063.674dN ltsz.)

⁶⁰ Éri István: Előzetes jelentés a felsőörsi prépostsági templom 1964. évi régészeti kutatásáról. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1964/81/2. ltsz.

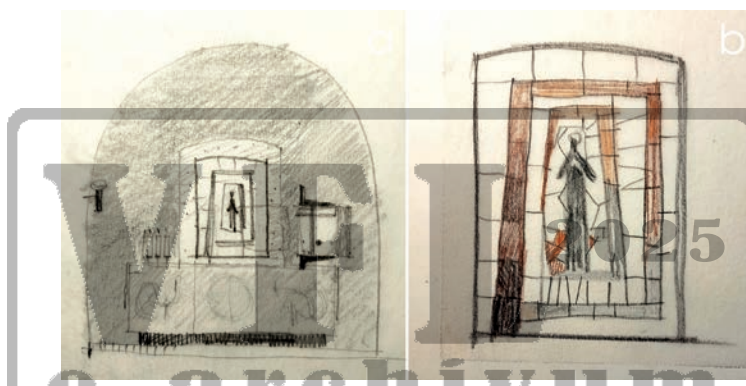
⁶¹ Helyreállítási terv 1962. július 7. Helyreállítási tervdokumentáció 1965. MÉM MDK Tervtár 5260. ltsz. Erdei Ferenc eltérő tervváltozatai: 1.) évszám nélküli templom alaprajz az északi folyosó 1900 körüli oltárának áthelyezési javaslatával: Helyreállítási terv, földszinti alaprajz, M 1:50. MÉM MDK Tervtár 53754. ltsz., 2.) Templomalaprajz az északi oldalfolyosóról áthelyezendő, előzőnél szélesebb oltárral (hímeskő oltár?), Felsőörs, prépostsági templom, Helyreállítási terv II. ütem, Földszinti alaprajz M 1:50, 1963. MÉM MDK Tervtár 34741. ltsz.

⁶² lásd 53. jegyzet.

11. kép: Erdei Ferenc vázlatai oltár elhelyezésére az északi sekrestyében.
a.: az 1900. körüli oltárral (MÉM MDK Tervtár 53754 ltsz.) és
b.: feltehetően a Mattioni-oltárral (1963. szeptember. MÉM MDK Tervtár 8260 ltsz.)

Úgy tűnik, a felvetés egyetértésre talált, ugyanis Erdei Ferenc 1965-ben vázlatokat készített a Mattioni-oltár északi sekrestyében való elhelyezésére.⁶³ A rajzokon a helyiség keleti falához illesztve, a helyreállított magasabb padlószinten, a meglevő oltárelőlap méretéhez igazodó tömboltárt látunk, alapterületénél valamivel kisebb, alacsony, sötét színű lábazatra állítva. Az oltár retablóját a barokk ablak alkotja. Az ablak újonnan készítendő, oltárképként szolgáló üvegezéséhez a kor stílusjegyeit viselő ceruzavázlat és színterv is készült. A vázlatok tartalmazzák az oltármenza bal oldalára állítandó gyertyatartó és a jobb oldalon, a menza felett a falra rögzítendő tabernákulum rajzait is. (12. kép). Sajnos e tervek papíron maradtak, így Mattioni Eszter oltárelőlapja továbbra is a déli oldalhajóban várta, hogy még egyszer betöltse hivatását.⁶⁴

12. kép: Erdei Ferenc vázlata a Mattioni-oltár elhelyezésére, 1966.
a: az oltár nézetrajza, b.: az üveglablak színterve. (Erdei Ferenc: Felsőörs, templom, berendezési vázlatok, 1965. VFL VI.47. 14. doboz 3. csomó.)

A főoltárt feltehetően a helyreállítás átadása után szedték szét teljesen⁶⁵, részeinek (és egyidejűleg a szószék szobrainak) Budapestre szállítására

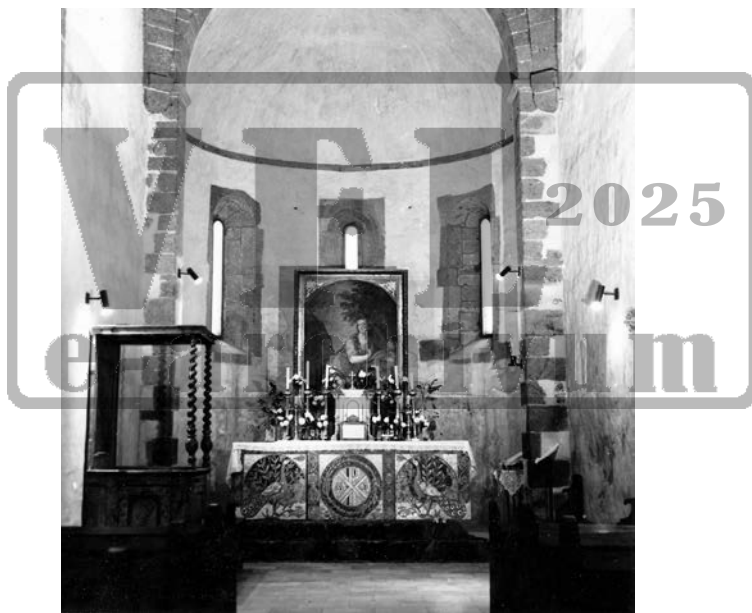
⁶³ Erdei Ferenc: Felsőörs, templom, berendezési vázlatok, 1965. VFL VI.47. 14. doboz 3. csomó. A dokumentáció az oltárhoz készült rajzok mellett szenteltvíztartó, keresztút, függönytartó rúd, a sekrestye feletti helyiségek fém nyílászárói és hirdetőtábla vázlatait tartalmazza. Alaprajzok ebben a dokumentációban nincsenek. Alaprajzok máshol az oltár elhelyezésére: Erdei Ferenc: Földszinti alaprajz. Helyreállítási terv. MÉM MDK Tervtár 53754 ltsz.; Erdei Ferenc: Felsőörs, prépostsági templom, Helyreállítási tervdokumentáció, 20 rajz: földszinti alaprajz, 1963. szeptember. MÉM MDK Tervtár 8260 ltsz.;

⁶⁴ Mattioni-oltár a déli mellékhajóban. Fotó: Dobos Lajos, 1965. MÉM MDK Fotótár 072.248N

⁶⁵ Barokk főoltár alsó része és a korábbi oltárkép a szentélyben, az 1962-65. évi helyreállítás után. Fotó: Dobos Lajos, 1965. MÉM MDK Fotótár 072.236N ltsz.

1966. nyarán került sor.⁶⁶ A két oltárkép restaurálását Rády Ferenc⁶⁷, a szobrászati munkákat Bartos Valéria, Fésüs Károly szoborrestaurátorok, Géczy Csaba, Szent-Gály Erzsébet segédrestaurátorok, Szabó Sándor, bútorestaurátor végezték. A munka két évet vett igénybe, az elemek két szállítással, 1968. júliusában érkeztek vissza Felsőörsre, majd augusztus 5. és szeptember 18. között épült fel újra, eredeti formájában a barokk oltár.⁶⁸

A közben eltelt két hosszú év alatt nem maradt üresen a szentély: a helyben maradt falazott oltártömbnek támasztva elhelyezték a hímeskő oltárelőlapot, a menzára, a falnak támasztva a Kövess János által készített újabb oltárképet – mint azt egy fennmaradt fénykép tanúsítja. (13. kép) A kép 1970 körüli keltezését⁶⁹ a barokk oltár szerkezeti elemeinek teljes hiánya és a falon az Erdei Ferenc tervei alapján készült világítótestek alapján szűkíthetjük az 1966-1968 közötti időszakra.

13. kép: A főoltár a barokk oltár restaurálása idején (1966-1968.), a Mattioni-oltárelőlappal és az 1868-ban készült oltárképpel (VFL IX.3.a.2476.2)

⁶⁶ Entz Géza osztályvezető (OMF Tudományos Osztály) levele az OMF Székesfehérvári Építésvezetőségnek, 1966. június 16. MÉM MDK Tudományos Irattár 1966/112/1. ltsz.

⁶⁷ Rády Ferenc: Oltárkép restaurálási Dokumentáció. é.n. MÉM MDK Tervtár 25172 ltsz.

⁶⁸ Jelentés a felsőörsi főoltár helyreállításának helyszíni munkálatairól. Fésüs Károly csoportvezető helyettes, 1968. november 6. MÉM MDK Tudományos Irattár I. sorozat 1968/146/2. ltsz.

⁶⁹ VFL IX. 3. a. 2476.2. ltsz.

A barokk oltár felépítése után a hímeskő oltárelőlap mai helyére, az északi oldalhajó falára került⁷⁰ (14. kép), a Kövess-féle oltárkép pedig előbb az északi karzaton⁷¹, végül a hímeskővel szemben levő falon kapott helyet.

14. kép: A hímeskő antependium az északi mellékhajó falán.
(F. Tóth Gábor felvétele, 2023., MÉM MDK Fotótár 248.489D ltsz.)

A szentély új liturgikus követelményeknek megfelelő átalakítására 1975-ben került sor: a szembemiséző oltárra ismét Erdei Ferenc készített terveket⁷². A tervezést korlátok közé szorító adottság volt az eredeti helyen hagyandó, műemlékileg védett barokk berendezés és a rendelkezésre álló kis alapterület.

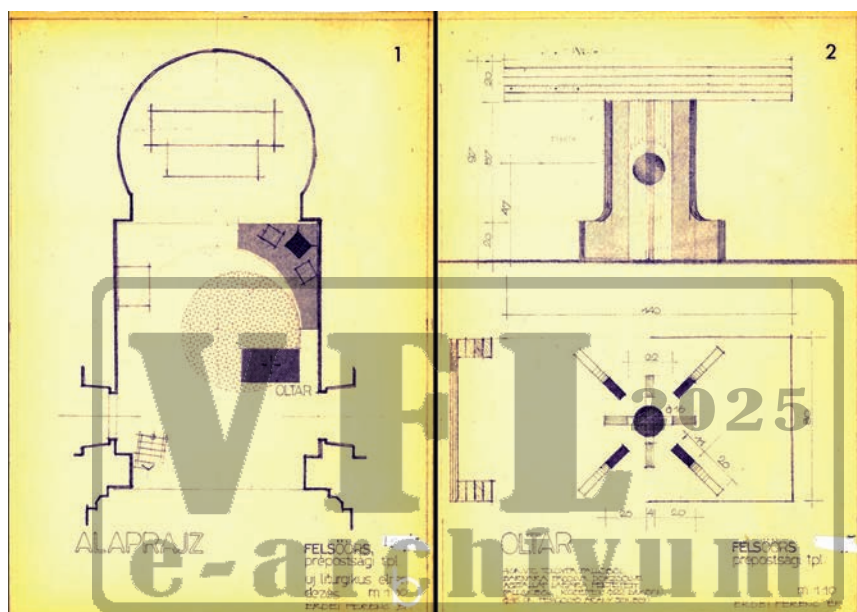
Erdi mai szemmel szokatlannak mondható, aszimmetrikus elrendezési terve szerint (15. kép) a szentély középtengelyében nyitott maradt volna a barokk főoltárra való rálátás. Mivel az északi oldalon helyezkedik el a diadalívhez kapcsolódó szószék és mögötte, a szentély terét némiképp szűkítve, a barokk préposti szék, az új menzaoltárt déli irányban eltolva

⁷⁰ Mihalik Tamás fotója, 1984. MÉM MDK 115.112N ltsz.

⁷¹ MÉMMDK 072.247N ltsz., ugyanez: Tudományos Dokumentáció 1962-65. 2. kötet: Tudományos Fotódokumentáció. MÉM MDK Tervtár 8259.030. ltsz.

⁷² Erdei Ferenc: Bűnbánó Magdolna római katolikus templom, prépostság. Szentély, új liturgikus követelményeknek megfelelő elrendezés és berendezés, 1975. MÉM MDK Tervtár 52221. ltsz., ugyanez: VFL VI. 47. 14. d. 3. cs.

helyezte volna el. A főtengely liturgia alatti elmozdítását vizuális eszközökkel segítette volna: a szentélynégyyszögbe egy, a padlónál sötétebb színű, 4 méter átmérőjű körszőnyeget tervezett, melyen belül egy kisebb, előbbivel a déli oldalon érintőlegesen illeszkedő sötétbarna, zöld vagy szürke szőnyeggel bevont pódiumon, annak is tengelyétől délre lemozdítva állt volna az oltár. A később az oltár mintájára tervezendő új sediliák a körszőnyeg széléhez igazítva, a szentélynégyyszög délkeleti sarkában kaptak volna helyet.

15. kép: Erdei Ferenc új liturgikus elrendezés terve, 1965.
(MÉM MDK Tervtár 52221 ltsz.)

Az elképzelések közül csupán az alaprajzában egy felszentelési keresztet idéző, a lábak közé befoglalt gömbbel, Erdei szóhasználatával élve, az „*alapokon foglalt tökéletesség*”-et megjelenítő menzaoltár valósult meg. A tervek szerint vörös-barna, politúros felületű tölgyfapallókból tervezett oltárt Muka István küllemében azonosan, de költséghatékonyabb anyagokból készítette el⁷³, elhelyezésénél pedig ragaszkodtak a hagyományos, középtengelyes megoldáshoz – a szentély ma ebben a formájában szolgálja a liturgiát. (16. kép)

⁷³ VFL VI. 47. 14. d. 3. cs.

16. kép: A megvalósult új liturgikus elrendezés, 1965.
(MÉM MDK Fotótár 127.127N ltsz.)

Tanulmányomban a felsőörsi préposti templom főoltárának 20. századi átépítéseit tekintettem át. Bár a felsőörsi templom, történeti-építéstörténeti szerepének köszönhetően jól ismert és kutatott emlék, a most elkészült OTKA-pályázat alkalmat adott egy eddig feldolgozatlan résztema vizsgálata. A kutatás során – melyben a most készülő adatbázis kiindulási alapként szolgált – a sorra megismert információk a vártnál is gazdagabb, fordultatos építés-átépítéstörténetet és a Mattioni antependium bemutatásával újabb, a 20. századi egyházművészet tárgykörébe tartozó ismereteket tártak fel.

VARIATIONS ON THE ALTAR

– 20TH-CENTURY RECONSTRUCTIONS OF THE HIGH ALTAR IN THE FELSŐÖRS PROVOSTRY CHURCH

The topic of the study – the 20th-century reconstructions of the now unused artefact, the antependium of the Felsőörs Provostry church and that of the church's high altar – arose during the implementation of the scientific research programme, entitled "Database of the churches of Veszprém County", a joint project of the Veszprém Archdiocesan Library and Archives, and the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre, which started in the autumn of 2020. Built in the 13th century, the church was in a very dilapidated state during the conquest, and was rebuilt in the mid-18th century by Bishop Márton Padányi Bíró, who had new Baroque furnishings added. Although the building was renovated several times in the following centuries, its architectural image changed yet again after the monument research project started in the 1940s. The Romanesque details of the chancel, discovered at the time, prompted the need to simplify the interior, the first step being the demolition of the upper part of the Baroque high altar dedicated to Mary Magdalene the Penitent. The long-term plan was to have a completely new altar, in keeping with the Romanesque chancel, for which an antependium was made in 1943 by the artist Eszter H. Mattioni, using her novelty "hímeskő" technique (stone mosaic with marble and semi-precious stone pieces), but the new altar was not completed in its entirety. After further reconstruction works in the 1960s, the restored Baroque altar was returned to the chancel. Several unrealised design ideas and sketches were produced for the installation of the antependium, which had lost its purpose and was now lying in the side rooms of the church, the last one being the work of Ferenc Erdei, whose plans for the 'versus populum' altar in the chancel were only partially implemented. The paper presents these 20th century reconstruction and conversion ideas, discussing in more detail the history of Eszter Mattioni's antependium and the related technology.

EPILÓGUS

MŰEMLÉK LESZ? – WILL IT BE A LISTED BUILDING?

A Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár vezetésével zajló, Veszprém megye templomainak adatbázisa című, OTKA K 134806. számú pályázat zárása felé közeledve talán nem céltalan a projekt során védelemre javasolt épületek összegzése. Az elmúlt négy év során tíz kutató – a MÉM MDK munkatársai és szerződéssel foglalkoztatott művészettörténészek – évenként, fejenként átlagosan 40-50 templom történetét kutatták, ismerték meg. A kutatási program keretében több mint 500 templom adatlapja készült el. Az adatlapokon a történeti adatok rövid ismertetése mellett az épület beazonosítását segítő címadatok és koordináták is feltüntetésre kerültek, valamint nyilatkozni kellett egy esetleges védelem meglétéről is. Álló épületek esetében két fő védettségi kategóriát tudunk megkülönböztetni: a műemléki és a helyi védelmet. A műemléki védelem országos szintű védelmet jelent, kimondására kizárólagosan az állam, jelenleg az Építésügyi és Közlekedési miniszter jogosult. Helyi védelmet – ahogy ez nevéből is kiderül – a települési önkormányzat irányozhat elő, helyi rendelet formájában. Tapasztalataink szerint a helyi önkormányzatok élnek is a törvény adta lehetőséggel, és egy kis faluban a 2-3 műemlék épület mellett olykor tíznél is több helyi védett építmény is előfordul.

A kutatási projekt során a programban résztvevő kollégák mind műemléki, mind helyi védettségre tettek javaslatot. Műemléki védési javaslatok esetében összegezve elmondható, hogy a legtöbb esetben koruk miatt – 18. századi építésük, több esetben középkori eredet alapján – született a védési javaslat, modern épületek esetében elsősorban kimagasló építészeti színvonaluk volt a fő indok. Helyi védelem esetében többségben vannak a 19. századi, 20. század eleji épületek, amelyek még ha némileg átalakítva is, de őrzik építéskori műformáikat. Az egyetlen törlésre javasolt épület Ajka Szent Őrőangyalok temploma, amely 1957-ben épült. Műemléki védelmét a máshol állt, és 1971-ben elbontott középkori eredetű, 18. századi templomról örökölte meg.

1. kép Az alsóiszkázi Szent Miklós-templom délnyugatról
(Fülöp András felvétele, 2024)

Műemléki védelemre javasolt/
Proposed for listed building protection (national level)

	Település/ Location	Templom neve/ Name	Típusa/ Type	Datálás/ Built	Átépités/ Rebuilt	Stílusa/ Style
1	Alsóiszkáz	Szent Márton püspök	templom	1673	18. sz. más	barokk
2	Bakony-szentkirály	Szent Mihály	templom	1790-91, 1911	1876	historizáló
3	Balatonalmádi	Szent Imre	templom	1930		magyaros
4	Balatonfűzfő	Jézus Szíve	templom	1935-36		modernista, magyaros
5	Bakonyoszlop	Keresztelő Szent János	templom	1860	1778-80	későbarokk, historizáló
6	Borszörcsök	Szent Anna és Szent Joachim	templom	1828-1832	13. sz.?, 18. sz.	klasszicista
7	Farkasgyepű	Sarlós Boldogasszony	templom	1903-1907		neogótikus
8	Karakó-szörcsök	Szent András	templom	1747	közép-kor 1795	késő barokk
9	Kisapáti-Diska	Páduai Szent Antal	szőlőhegyi kápolna	1756		barokk
10	Mezőlak	Szent Kereszt felmagasztalása	templom	1840	1790, 1910-12	késő barokk, klasszicista
11	Nemesgulács	Páduai Szent Antal	templom	1845-51		klasszicista
12	Somlójenő	Szent István király	templom	1730, 1817	középkor	késő barokk
13	Somló-vásárhely	Keresztelő Szent János	kápolna	18. sz. vége		barokk
14	Veszprém	Feltámadt Üdvözítő (Károly)	templom	1903-1907		bizánci, historizáló
15	Veszprém	Szent László	templom	1901-02	14. sz., 1845	historizáló

Helyi védelemre javasolt/
Proposed for listed building protection (local level)

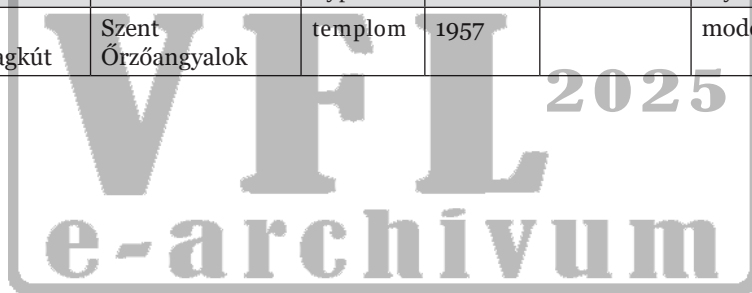
	Település/ Location	Templom neve/ Name	Típusa/ Type	Datálás/ Built	Átépités/ Rebuilt	Stílusa/ Style
1	Badacsony-tördemic	Szent Mihály	templom	1904-05		neoromán
2	Bakonyság	Szent László király	templom	1853-55		historizáló
3	Bakony-tamási	Szent Anna	templom	1942		modernista
4	Berhida-Peremarton-Gyártelep	Szent István király	kápolna	1936-37		modernista
5	Borszörcsök	Jézus Szíve	kápolna		1867-1903 között	romantikus, neogótikus
6	Dabronc	Gyümölcsoltó Boldogasszony	templom	1913-17		késő historizáló
7	Dáka	Szent Kereszt felmagasztalása	templom	1860	18. sz.	klasszicista, romantikus
8	Kéttornyúlak	Szent Imre	templom	1865		historizáló, modernista
9	Kisapáti	Szent Kereszt felmagasztalása	templom	1875		neogótikus
10	Nagydém	Kisboldogasszony	templom	1790 k.	1883-1884	késő barokk, historizáló
11	Pápa	Szent József	kápolna	2003-2005		modern
12	Pápa-Öreghegy	Szűz Mária Isten anyja	szőlőhegyi kápolna	1949-50		modern
13	Pápadereske	Rózsafüzér királynéja	templom	1779	1784, 1885	késő barokk, historizáló

Műemlék lesz? – Will it be a listed building?

	Település/ Location	Templom neve/ Name	Típusa/ Type	Datálás/ Built	Átépítés/ Rebuilt	Stílusa/ Style
14	Rigács	Szeplőtelen fogantatás	templom	1887		historizáló
15	Tapolca, Mogyorós-hegy	Szent Donát	szőlőhegyi kápolna	1811		barokk
16	Tapolca, Vendék-hegy	Szent Péter és Pál	harangláb	1868		késő barokk, klasszicista

Törlésre javasolt/ Proposed removal of the listed building protection

	Település/ Location	Templom neve/ Name	Típusa/ Type	Datálás/ Built	Átépítés/ Rebuilt	Stílusa / Style
1	Ajka-Padragkút	Szent Órzóangyalok	templom	1957		modern

RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA

MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, Pécs

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára, Veszprém

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

OMF = Országos Műemléki Felügyelőség (megszűnt intézmény)

OMVH = Országos Műemlékvédelmi Hivatal (megszűnt intézmény)

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, Veszprém

VMT Adatbázis = Veszprém megye templomainak adatbázisa. Online Adatbázis. OTKA K 134806. számú pályázat.

Források

ERZEUGNISSE, 1858.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1858.

ERZEUGNISSE, 1865.

Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg. Wien, 1865.

MNL BaML XI.6.

Angster József és Fia Orgona és Harmóniumgyár iratai. Szerződések. Rajzok. Orgonasip requirálási főkönyv.

MNL VeML V.102.h.1.

Veszprém Város Tanácsának iratai. Népösszeírások. 1849., 1862.

MNL VeML V.141.f.

Veszprém város képviselőtestületének iratai. Választási iratok. 1869., 1871., 1874.

MNL VEML XII.2.I. 5/G.

Horváth Konstantin irathagyatéka. Történelmi adatok. Zirc, Polány, Nagytevel. 1752.

MUSTER-BUCH, 1880.

Muster-Buch der Thonwaaren-Fabrik der Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft. Wien, 1880.

OLASZFALUI PLÉB. LVT.

Olaszfalui plébánia levéltára. Éves adások. Költségvetés az olaszfalui rom. kath. templom orgonájának a felújításáról. 1904. augusztus 7., 1904. október 9-i iskolaszéki jegyzőkönyv. Levelek Newarkból (USA), 1922.

Bibliográfia

ACP 7.

HENSZLMANN Lilla (szerk.). *Acta Cassae Parochorum 7.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XVII. Budapest, 1980.

AGGHÁZY, 1937.

Aggházy Mária: *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században.* A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 6. Veszprém, 1937.

BAKÓ, 1993.

BAKÓ Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. *Forráskiadványok* 1. OMVH Budapest, 1993.

BAKU–CSÍKY, 2012.

Baku Eszter – Csíky Balázs: Hagyomány és újítás. Katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon. Mózessy Gergely szerk.: *Prohászka-tanulmányok 2009-2012.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012, 286-308.

BAKU, 2018.

BAKU Eszter: *Hagyomány és újítás: A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben,* PhD értekezés, BME, Budapest, 2018.

BALÁZSIK, 2007.

BALÁZSIK Tamás: Deckert Krisztián és a kaposvári romantikus építészet. In: BUDA Attila–RITOÓK Pál (szerk.): *A fóti templom és a romantika építésze.* Budapest, 2007. 78–85.

BALÁZSIK, 2016.

Balázsik Tamás: Magyarpolány rk. templom. Építéstörténeti dokumentáció, értékleltár és restaurátori helyreállítási javaslat. Kézirat, 2016.

BARRAL I ALTET–AVRIL–GABROIT-CHOPIN, 1984.

Xavier BARRAL I ALTET–Francois AVRIL–Danielle GABROIT-CHOPIN: Romatische Kunst. Zweiter Band. Nord- und Westeuropa 1060–1220. München, 1984.

BEDY, 1934.

BEDY Vince: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934.

BÉKEFI, 1896.

BÉKEFI Remig: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a magyar ciszterci Rend*. Budapest, 1896.

BENDA, 1968.

Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. *Századok* 1968. 292–298.

BICSKEI, 2022.

BICSKEI Éva: A veszprémi Ranolder-albumról. In: FARBAKY Péter–FARBAKY-NÉ Deklava Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022. 225–238.

BIÉLER 1961.

BIÉLER, André.: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*, Genève, 1961.

T. BÍRÓ, 1993–94.

T. BÍRÓ Katalin: *A Szentgál, Füzi-kút későneolitik település kőanyaga*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. Veszprém, 1993-1994. 89–118.

BÍRÓ–JENEY–SZALAY, 2003.

ifj. BÍRÓ László–JENEY Zoltán–SZALAY György: Szentgál, református templom. A szószer restaurátori kutatása. in.: Mentényi Klára szerk.: *Műemlékvédelmi Szemle 2003/2. Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója. Összefoglaló jelentések a 2002. évi helyszíni műemléki kutatásairól*. Budapest 2003.

T. BÍRÓ–REGENYE, 2001.

T. BÍRÓ Katalin–REGENYE Judit: *Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus lelőhelycsoport kutatása*. DANI János - HAJDÚ Zsigmond - NAGY Emese Gyöngyvér (szerk.): *MÓMOSZ I*. Debrecen, 2001. 95–105.

- BODÓ, 2002.
 BODÓ Balázs: A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle*, 12. évf. 2002. 1. 41–63.
- BOGYAY, 1944.
 BOGYAY Tamás: A felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. *Balatoni Szemle* 3. évf. 17-18. 1944. 473–476.
- BONOMI, 1944–1945.
 BONOMI, Eugen: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlveiburg 1688-1848. *Sudost-Forschungen IX-X (1944-45)* 260–361.
- BOROSSI, 2018.
 BOROSSI István: *Forrásaink a reformációról*. Dokumentumok az MNL Veszprém Megyei Levéltárában. Veszprém, 2018.
- BORÓVI, 2000.
 BORÓVI József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása*. Budapest, 2000.
- BRUNNER–GOPCSA, 2016.
 BRUNNER Attila–GOPCSA Katalin: *Veszprém város építészete a „hosszú” 19. században*. Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához, 5. Székesfehérvár, 2016.
- BSPHF
Bulletin de la Société Préhistorique Française.
- CZAJLIK, 2022.
 CZAJLIK Zoltán: *A terepi kirándulástól a domborzatmodellig*. Budapest, 2022.
- SZ. CZEGLDÉY–KOPPÁNY, 1964.
 SZ. CZEGLDÉY Ilona–KOPPÁNY Tibor: A középkori Ecsér falu és temploma. *Archeológiai Értesítő* 91. 1. 1964. 41–61.
- CVZ
 KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 35. Veszprém, 2020.
- CVV
 KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye*. A veszprémi egyházmegye múltjából 37. Veszprém, 2021.

- CSENGEL–GERE, 1996.
 CSENGEL Péter–GERE László: Előzetes jelentés a városlódi karthauzi kolostor kutatásáról. *Műemlékvédelmi Szemle* 6 (1996) 1. 53–84.
- G. Csete 1839.
 G. CSETE Antal: A' Veszprémi Székes-Egyház. In: GUZMICS Iszidór (szerk.): *Egyházi Tár*. XIII. füzet. Pest, 1839. 321–330.
- DAIREAUX, 2006.
 DAIREAUX, Luc: Les temples normands au XVIIe siècle : essai de typologie. *BSHPF*, 2006.
- CS. DOBROVITS, 1983.
 CS. DOBROVITS Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete)*. Művészettörténeti Füzetek 15. Budapest, 1983.
- DOMBI, 1943.
 DOMBI József, dr. A legújabb magyar monumentális művészet. *Szépművészet* 4. évf. 10. 1943. 195–200.
- HODOSSY, 1999.
 DR. HODOSSY Lajos: *A veszprémi református gyülekezet története (1893–1995)*. THÚRY Etele–Dr. HODOSSY Lajos: Jöjj, mondjunk hálaszót... A veszprémi református gyülekezet története. *Veszprém*, 1999. 71–74., 106., 114–116.
- HORVÁTH, 1930.
 DR. HORVÁTH Konstantin S. O. Cist.: *Zirc története*. Zirci könyvek I. Veszprém, 1930.
- EGER VÁROSKÉPI... 1951.
 [Sz. n.] *Eger városképi és műemléki vizsgálata*. Budapest, 1951.
- ERDEI – TÓTH, 1966.
 ERDEI Ferenc – TÓTH Sándor: *Felsőörs prépostsági templom helyreállítása*. Helyreállított műemlékeink 20. Budapest 1966.
- ERDEI, 1982.
 ERDEI Ferenc: Felsőörs Prépostsági templom. *Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára* 118., Budapest, 1982.
- ÉRI, 2005a.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 1. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 4. 4–7.
- ÉRI, 2005b.
 ÉRI István: Az öt Dörgicse öt román kori temploma 2. *Várak, kastélyok templomok* 2005. 5. 12–14.

- ÉRI–GERŐNÉ KRÁMER–SZENTLÉLEKY, 1964.
- ÉRI István–GERŐNÉ KRÁMER Márta–SZENTLÉLEKY Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. *Magyar Műemlékvédelem 1959-1960*. Budapest, 1964. 95–116.
- ÉRSZEGI, 2010.
- ÉRSZEGI Géza: I. (Szent) István veszprémi adománylevele. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére – A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém, 2010. 9–32.
- ESTERHÁZY, 1690.
- ESTERHÁZY Pál: *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek röviden föl tett Eredeti...* Nagyszombat, 1690.
- D. FEHÉR, 1961.
- D. FEHÉR Zsuzsa: Három kiállítás. *Művészet* 2. évf. 7. 1961. 38-40.
- FEHÉR, 1970.
- FEHÉR Rózsa: A hímeskő alkotója. *Képes Újság* 9. évf. 6. 1970. február 7. 6.
- FILMHÍRADÓ, 1961.
- Mattioni Eszter hímes kőmozaikjai. Szöveg Csőke József, Sziklai Kornél. Magyar Filmhíradó 47/3. bejátszás, 1961. november. Azonosító: MFH_1961_47-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=16265>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FILMHÍRADÓ, 1977.
- Mattioni Eszter hímeskő-kompozíciói. Szöveg Csőke József, Fífilina József. Magyar Filmhíradó 25/3. bejátszás, 1977. június. Azonosító: MFH_1977_25-03. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21952>, utolsó letöltés: 2024.05.31.
- FINNEY, 1988.
- FINNEY, Paul Corby: Early Christian Architecture: The Beginnings (A Review Article) *Harvard Theological Review*, 81–3. 1988. 319–339.
- FÜLÖP, 2010.
- FÜLÖP András: *Tihany, Csokonai-liget*. In: KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Budapest, 2010, 365.
- FÜLÖP – JANKOVICS, 2010.
- FÜLÖP András – JANKOVICS Norbert: *Tihany, Csokonai-liget*. KIFALUDY Júlia (Szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Budapest, 2012, 375.

- GÁCH, 1949.
 GÁCH Marianne: Mattioni Eszter. Hölgyfutár. *Haladás* 5. évf. 42. 1949. október 20. 11.
- GALAVICS, 1984.
 GALAVICS, Géza: Antonia Galli Bibiena in Ungheria e in Austria. *Acta Historiae Artium* 30. (1984/1–2) 177–263.
- GERGELYFFY, 1967–1968.
 GERGELYFFY András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Múemlékvédelem* 1967–1968. 125–144.
- GERMANN 1963.
 GERMANN, Georg.: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich, 1963.
- GIEDION, 1922.
 GIEDION, Sigfried: *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*. München, 1922.
- GOMBOSI, 2008.
 GOMBOSI Beatrix: „Köpönyegem pedig az én irgalmasságom...”: Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon (Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn). Szeged, 2008.
- GONDOS–HORVÁTH, 2005.
 GONDOS Béla – HORVÁTH Zoltán György: A Balatontól a Bakonyig – Veszprém megye középkori templomai. Budapest, 2005.
- GÖMÖRY–CSOMORTÁNY, 2023.
 GÖMÖRY Judit – CSOMORTÁNY Levente: Szűz Mária és Szent Imre herceg (egykori piarista) templom. *JANKOVICS*, 2023. 91–103.
- GRÉCZY, 2017a.
 GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere - Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin* 15. évf. 5. 2017. 70–77.
- GRÉCZY, 2017b.
 GRÉCZY Emőke: A hímeskő női mestere. Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin Online*. 2017. május 13. (<https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/5221dbc4e416f64d13b69dd7cd7e9d99>, utolsó letöltés: 2024.06.04.)
- GULDEN, 1865.
 GULDEN István: A kis-lódi plebánia története. *Magyar Sion* 3. 1865. 671–691.

- GUTHEIL, 2007.
 GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002-1523*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, 2007.
- GUZSIK, 1979.
 GUZSIK Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. Veszprém, 1979. 163–202.
- GYÖRFFY, 1977.
 GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY, 1997.
 GYÖRFFY György: A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig. GYÖRFFY Gy. (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Budapest, 1997.
- HAJDÓK, 2016.
 HAJDÓK Judit: A bakonybéli apátsági templom. *Collectana Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeinek értesítője Pannonhalmra*, 2016. 133–162.
- HAJDÓK, 2021.
 HAJDÓK Judit: *A veszprémi Szent Mihály-bazilika orgonája*. Építéstörténeti tudományos dokumentáció. Kézirat, 2021.
- HARIS, 2008.
 HARIS Andrea: Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatari Esterházy-kastély kiépülése. FELD István–SOMORJAY Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest, 2008. 169–186.
- HARIS, 2020.
 HARIS Andrea: Az attribúció határai és a gyömörei templom. *Ünnepi tanulmányok a 70 éves László Csaba tiszteletére*. Arrabona 58. Győr, 2020. 201–212. 208–210.
- HEGYI, 2018.
 HEGYI Sándor Ferenc: *Szentgál és a nagy háború. A fennmaradt levéltári iratok és az anyakönyvi feljegyzések felhasználásával*. Szentgál, 2018.
- HELYI ÉRTÉKTÁR, 2022.
 DR. PÁSZTORNÉ SIMON Annamária (szerk.): *Kincsek emlékek őre, Felsőörs*. Felsőörsi Helyi Értéktár. Felsőörs, 2022.

HERMANN, 2015.

HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században 1700–1777*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 37. / A veszprémi egyházmegye múltjából 28. Veszprém, 2015.

HMM I.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (szerk.): *Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I*. Budapest, 1969.

HOLL–PARÁDI, 1982.

HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Nagykeszi középkori falu kutatása. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. Veszprém, 1982. 181–202.

IRÁNYI, 2014.

IRÁNYI László: Adalékok a Veszprémi Angolkisasszonyok Sancta Maria Intézetének történetéhez. *Veszprémi Szemle* 16. 2014/2. 97–107.

JAKAB–JANKOVICS, 2013.

JAKAB Attila – JANKOVICS Norbert: Elpusztult középkori templomok Nagyhalász határában. KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 2013. 179–186.

JANKOVICS, 2010.

JANKOVICS Norbert: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai. TÜSKÉS Anna (szerk.): *Ars perennis*. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. CentrArt Művészettörténeti Műhely tanulmányok, Primus Gradus tanulmányok. Budapest, 2010. 329–333.

JANKOVICS, 2022.

JANKOVICS Norbert: A tatai Esterházy-kastély építéstörténete. KÖVESDI Mónika–VIRÁG Zsolt (szerk.): *Tata, Esterházy-kastély. A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei*. 1. Budapest, 2022. 113–131.

JANKOVICS, 2023.

JANKOVICS Norbert (szerk.): *Veszprém város templomai*. Veszprém, 2023.

KAMMERER–DÖRY, 1915.

KAMMERER Ernő – DÖRY Ferenc: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. XI. Budapest, 1915.

KANÁSZ, 2020.

KANÁSZ Viktor: *A canonica visitatio intézményének története és kutatása*. CVZ 7–16.

KARLINSZKY, 2011.

KARLINSZKY Balázs: A balatonfűzfői római katolikus egyházközségek a két világháború között, *Acta Papensia* 2011/3-4, 202–221.

KARLINSZKY, 2020.

KARLINSZKY Balázs: Rétegpasztoráció a Veszprémi Egyházmegyében. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 229–243.

KARLINSZKY, 2024.

KARLINSZKY Balázs: *Templomépítések 1778 és 1847 között a Bakonyban és környékén*. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *A veszprémi püspökség „hosszú 19. százada”. A veszprémi egyházmegye története 1777–1917 között. A veszprémi egyházmegye múltjából* 41. Veszprém, 2024. 27–48.

KARLINSZKY –VARGA, 2020.

KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Rott Nándor és kora. A Katolikus Egyház 1918-1919-ben és a Veszprémi Püspökség a két világháború között*. Veszprém, 2020,

KELÉNYI, 1978.

KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 123–159.

KELÉNYI, 2022.

KELÉNYI György: Megjegyzések klasszicizáló késő barokk építészetünkhöz. FARBAKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla (szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Budapest, 2022.

KÉZAI, 2004.

KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.

KISS, 1972.

KISS Ákos: *Mattioni Eszter művészete*. Szekszárd, 1972.

KOLLÁR, 2000.

KOLLÁR Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok* 13. Szeged, 2000.

KOLTAI, 2002.

KOLTAI András: A piarista rend háromszáz éve Veszprémben – tizenkét tételben. A. PERÉMI Ágota (szerk.): *Emlékkötet Laczkó Dezső születésének (1860–1932) 150. évfordulójára*. Veszprém, 2011. 107–120.

KOPPÁNY, 1963.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton-Felvidék románkori templomai*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. Veszprém 1963. 81–114.

KOPPÁNY, 1967.

KOPPÁNY Tibor.: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében I.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 117–150.

KOPPÁNY, 1972.

KOPPÁNY Tibor: *Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében II.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém, 1972. 213–241.

KOPPÁNY, 1984.

KOPPÁNY, Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica* 1984/2. 183–232.

KOPPÁNY, 1992.

KOPPÁNY Tibor: *Ozora és uradalmának építésze a 18. században. Adatok Tolna megye építészetének történetéhez.* A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 17. Szekszárd, 1992. 229–258.

KOPPÁNY, 1993.

KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei.* Művészettörténet - műemlékvédelem 3. OMVH, Budapest, 1993.

KOPPÁNY, 1994.

KOPPÁNY Tibor: Az ösküi kerektemplom és helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/2. 21–32.

KOPPÁNY, 2014.

KOPPÁNY Tibor: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre (Adalékok a 18. század középső évtizedeinek dunántúli művészetéhez). *Művészettörténeti Értesítő* 63. évf. 1. 39–66.

KOPPÁNY–HÉCZEY-MARKÓ, 2023.

KOPPÁNY András–HÉCZEY-MARKÓ Ágnes: A veszprémvölgyi apácakolostor egykori templomának romjai és az úgynevezett Jezsuita templom. JANKOVICS 2023. 113–123.

KÖBLÖS, 2011.

KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009.

KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt.: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760* - A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10. Pápa, 2009.

KÖRMENDY, 1965.

KÖRMENDY József, Adalékok a felsőörsi Árpád-kori templom kutatásának történetéhez. Naplójegyzetek. BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba (szerk.): *Tanulmányok Koppány Tibor 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 83–96.

KÖRMENDY, 1971.

KÖRMENDY József: *Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10., Veszprém, 1971. 53–78.

KÖRNER–NAGY, 2002.

F. KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* 30. 2002/1-2. 123–158.

KRÄHLING, 2009.

KRÄHLING János.: Adalékok a hugenotta típusú imaház magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 4/2009. 190–196.

KRÄHLING, 2012.

KRÄHLING János: Adalékok a 17. század magyarországi protestáns templomépítészeténekértékeléséhez. Késő középkor – reneszánsz – kora barokk. *Architectura Hungariae* 11. 2012. 45–53.

KRALOVÁNSZKY, 1994.

Kralovánszky Alán: A tihanyi vár 1982. évi feltárása. *Műemlékvédelem* 38. 1994. 209–218.

KRALOVÁNSZKY–K. PALÁGYI–TÓTH, 1976.

KRALOVÁNSZKY Alán–K. PALÁGYI Sylvia–TÓTH Sándor: *Római és középkori kőtár katalógusa*. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.

KRAMER–TÓTH 1966.

G. KRAMER Márta – TÓTH Sándor: A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása. *Műemlékvédelem* 10/4. 1966. 234–237.

KRUMENACKER 2011.

KRUMENACKER, Yves: Les temples protestants français, XVIe-XVIIe siècles. *Chrétiens et sociétés*, Numéro spécial 1, 131–154.

KUMOROVITZ, 1953.

KUMOROVITZ L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 2. Budapest, 1953.

LABROUSSE 1988.

LABROUSSE, Élisabeth: *Histoire de la France religieuse*, Paris, 1988.

S. LACKOVITS 2003.

S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém, 2003.

LÁSZAY, 2020.

G. LÁSZAY Judit: Egy Mosonból betelepült vaskereskedő háza Veszprémbe. NEMES Gábor (szerk.): *Arrabona* 58. Győr, 2020. 213–230.

LÁSZLÓ, 1992.

LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. CABELLO, Juan (szerk.): *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 183–192.

LÁSZLÓ, 2006.

LÁSZLÓ Csaba: A várpalotai 14. századi „palota”. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.

LECHNER, 2002.

LECHNER László: *Alma Mater a veszprémi várban*. Veszprém, 2002.

LOVAG, 1999.

LOVAG Zsuzsa: *Mitteralterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Seria Archaeologica 3. Budapest, 1999.

LOVIBOND, 2006.

LOVIBOND, Malcolm: Les premiers dispositifs réformés à Saint-Pierre de Genève. *BSHPF* 2006.

LŐVEI, 2021.

Lővei Pál: *Porfir, kő, márvány*. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon. I. kötet. Budapest, 2021.

LUDÁNYI, 2016.

LUDÁNYI Gabriella: Az egri Líceum építései. A Gerl–Fellner probléma. H. SZILASI Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője I*. *Studia Agriensia* 32. Eger, 2016. 107–122.

LUKÁCS, 1943.

LUKÁCS Károly: *A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt*. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái 15. Tihany, 1943.

LUKCSICS–PFEIFFER, 1933.

LUKCSICS Pál–PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. A veszprémi egyházmegye múltjából 1. Veszprém, 1933.

LUX, 1944.

LUX Géza: *Újabb feltárások a felsőörsi prépostsági templomon*. Budapest, 1944.

MAGYAR 1984.

MAGYAR Eszter: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén *Tanulmányok Veszprém megye múltjából - A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai* 3. Veszprém, 1984. 101–119.

MÁNDITY, 1998.

MÁNDITY György: Délvidék orgonaépítészete. *Magyar Egyházzene* 5. 1997–1998/2–3. 257–272.

MÁRKUS, 1969.

MÁRKUS László: Két művész portré Múterem-látogatás Kovács Margitnál és Mattioni Eszternél. *Új Ember* 25. évf. 14. 1969. április 6. 6.

MAROSI 1992.

MAROSI Ernő: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. DERCSENÝI Balázs. (szerk.): *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 26–54.

MAROSI, 1996.

MAROSI Ernő: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Kiállítási katalógus. Pannonhalma, 1996, 131–142.

MAROSI, 1999.

MAROSI Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához. KISS Imola–SZŐCS Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania/Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Satu Mare, 1999, 10–32.

MIKLÓS, 2006.

MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 163–170.

MIKÓ–TAKÁCS, 1994.

MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre (szerk.): *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai Budapest, 1994.

MML 1977.

A hímes kövek, Mattioni Eszter művészete. 1977. május 5. 20:55. Magyar Televízió. Tévéműsor szövegének gépirata In: Magyar Művészek Lexikona. Mo62-1 Mattioni Eszter. 323-330. dia.

MOLNÁR 2008.

MOLNÁR Jánosné: Templom a Jeruzsálem-hegyen. Felújítás. *Veszprémi Napló* 64. évf. 2008. október 30. 8.

MRT 2.

ÉRI István–KELEMEN Márta–NÉMETH Péter et al: *Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A Veszprémi járás*. Budapest, 1969.

MRT 3.

BAKAY Kornél (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 3. A devecseri és sümegi járás*. Budapest, 1970.

NAGY, 2019.

NAGY Veronika: Nagytevel, r. k. templom. JERNYEI KISS János (szerk.) *Barokk freskófestészet Magyarországon I. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*. Budapest, 2019. 300–305.

NAGY, 2021.

NAGY Szabolcs Balázs: Erődítések a várpalotai vár keleti külső oldalán az 1566. évi ostromig. *Castrum* 24. 2021. 39–75.

NÉMETH, 1993-1994.

NÉMETH Péter: *A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékei I. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 19–20*. Veszprém, 1993–94. 367–382.

NŐK LAPJA 1971.

MES: Kővirág-varázsló. Nők Lapja. 1971. május 6. 2025

PÁMER–KOVÁCS 1994.

PÁMER Nóra–KOVÁCS Éva: Csabdi középkori templomának feltárt romjai és egy korpusz-lelet. PÁMER Nóra (szerk.): *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Művészettörténet–műemlékvédelem 6. OMVH, Budapest, 1994. 307–320.

K. PALÁGYI, 2008.

K. PALÁGYI Sylvia: Balatonakali-Ságpusztá, a középkori templom, település és a római kori épületek maradványai I. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 25. Veszprém, 2008., 59–106.

PAPP, 2004.

PAPP Szilárd: Forráskritika–Két faragvány a lövöldi karthauzi kolostorból. F. ROMHÁNYI Beatrix–GRYNAEUS András–MAGYAR Károly et al. (szerk.) *„Quasi Liber et Pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2004. 405–413.

PAPP, 2010.

PAPP Gábor György: Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság székháza (volt Dravecz-ház) PAPP Gábor György (szerk.): *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*. Budapest–Veszprém, 2010. 177–179.

PAPP, 2022.

PAPP Attila: *Veszprém vonzáskörzetének centrális templomai*. Budapest, 2022.

PAPP, 2024.

PAPP Attila: Pál püspök 1263-as vizitációjának első helyszíne – Insula Pilup Sanctae Helenae. SIMMER Livia (szerk.): *Nyugat-dunántúli pálos kolostorok régészeti kutatása*. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/6. Budapest, 2024. 78–95.

PEHM, 1934.

PEHM József: *Padányi Bíró Márton élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.

S. PERÉMI 2004.

S. PERÉMI Ágota: *Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál–Kövestelek, Fűzfá utcában*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 73–97.

PFEIFFER–SZIGETI, 1985.

PFEIFFER János–SZIGETI Kilián: *A Veszprémi Székesegyház zenéjének története*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI. Aurora Könyvek. München, 1985.

PFEIFFER, 1947.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 10. Veszprém, 1947.

PFEIFFER, 1987.

PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. Püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987.

PINTÉR, 2017.

PINTÉR Bálint: A szombathelyi Bagolyvár. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2017/1. 35–81.

PINTÉR, 2022.

PINTÉR Bálint: Sorozatgyártott ornamensek. A wagrami épületkerámiák szerepe a dualizmus kori építészetben. *Ars Hungarica* 48. 2022/3. 305–318.

POGÁNY – SZELÉNYI, 1990.

POGÁNY Ö. Gábor – SZELÉNYI László: *Mattioni Eszter*. Szekszárd, 1990.

RÁCZ, 2020.

RÁCZ Miklós: A veszprémi piarista iskola építéstörténete. *Veszprémi Szemle* 57. 2020/2. 103–136.

RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005.

RÁCZ Miklós–LASZLOVSZKY József: *Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu*. *Dissertationes Pannonicae*. III. 7. ELTE, Budapest, 2005.

RANDALL 1999.

RANDALL, Catharine: *Building Codes: the Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe*, Philadelphia, 1999.

RÉCSEY, 1889.

RÉCSEY Viktor: A tihanyi katakomba régiségei. *Budapesti Hírlap* 1889/304. 1–2.

REGENYE 1991.

REGENYE Judit: *Szentgál – iparvidék a rézkor elején*. GEISZT Jakabné (szerk.): *Múzeumi Diárium 1991*. Veszprém, 1991. 3–6.

REGENYE 2004.

REGENYE Judit: *Háztipusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példán alapján*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004. 25–47.

REGENYE 2011.

REGENYE Judit: *Kő és agyag. Település és életmód a neolitikum-rézkor fordulóján a Dunántúlon*. Veszprém, 2011.

RÉVHELYI, 1988.

RÉVHELYI Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évekig. PAYER Gábor (szerk.): *Révhelyi Elemér munkássága*. Tudományos Füzetek 4. Tata, 1988. 11–33.

RIU 6.

FITZ, Jenő–MÓCSY, András–SOPRONI, Sándor: *Die Römischen Inschriften Ungarns. 6. Lieferung.* Budapest, 2001.

DE RODRIGUEZ–LOJENDIO, 1966.

Luis María DE RODRIGUEZ–Abundio LOJENDIO: *Castille Romane, Vol. II., Zodiaque*, 1966.

ROMHÁNYI, 2021.

F. ROMHÁNYI Beatrix: A veszprémi egyházmegye 11. századi templomhálózata. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Capella Reginalis” – A veszprémi püspökség a középkorban.* Veszprém, 2021. 241–252.

RONDOT 1891.

RONDOT, Natalis: *Les Protestants de Lyon au dix-septième siècle*, Lyon, 1891.

ROSTÁS, 2000.

ROSTÁS Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. évf. 2000. 1–2. 5–52.

SCHLEICHER, 2007.

SCHLEICHER Vera: Nyaraló hívek, hívő nyaralók, Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton-parton 1. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007.

SCHWEBEL 2006.

SCHWEBEL, Horst: Les temples des colonies huguenotes de la Hesse BSHPF, 2006. 481–490.

SERFŐZŐ, 2010.

SERFŐZŐ Szabolcs: Franz Xaver Bucher – egy késő barokk festő a Dunántúlon. BUBRYÁK Orsolya (szerk.): *„Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Budapest, 2010. Szerk. 473–488.

SIMON, 2023.

SIMON Anna: *A városlődi Szent Mihály-templom.* KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.): *Érsekségi ékességek I.* 24. Veszprém, 2023. 64–67.

SISA, 2004.

SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2004.

SOLYMOSI–CZÁR 2005.

SOLYMOSI Ferenc–CZÁR Attila: *Magyarország orgonái*. Kiskőrös, 2005.

SOÓS, 1967.

Soós Imre: Az egri egyetem felállításának terve. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 1967. 303–321.

SÖRÖS, 1904.

Sörös Pongrácz: A bakonybéli apátság története II. ERDÉLYI László (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. IX. 367. Budapest, 1904.

SZAKÁCS 2013.

Szakács Béla Zsolt: Két altemplom – Pannonhalma és Tihany. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor – SZÉKELY Miklós (Szerk.): *Als ich can*. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013, 14–23.

SZAKÁCS, 2022.

Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Opitz Historiae Artium 3. Budapest, 2022.

SZÉKESFEHÉRVÁR MŰEMLÉKEI

ENTZ Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár*. Magyarország műemlékei. Budapest, 2009.

SZIGETI, 1972.

Szigeti Kilián: Halper János (1817–1888) orgonaépítő mester élete és működése. *Soproni Szemle* 26. 1972/4. 307–320.

SZIGETI, 1982.

Szigeti Kilián: Das Wirken österreichischer Orgelbauer in Ungarn. SCHOLZ, Rudolf (herausgegeben): *Organa Austriaca*. III. Wien. 1982. 133–158.

SZÍJ, 1960.

SzÍj Rezső: *Várpalota. Fejezetek a város történetéből*. Budapest, 1960.

SZÍJ, 1965.

SzÍj Rezső: *Műemlékek és műalkotások Várpalotán*. Budapest 1965.

SZMRECSÁNYI, 1937.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez.* Budapest, 1937.

SZ.N. 1941

SZ.N.: Füzfői Szent Imre kápolna, *Magyar Építőművészet* 1941/12. 398-399.

S. TAMÁS 1997.

S. TAMÁS Márta: Keresztelés Szentgálon. *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2. Veszprém-Debrecen, 1997. 454-460.

S. TAMÁS 2012.

S. TAMÁS Márta: *A szentgáli tanyavilág kialakulása és pusztulása.* Szentgál 2012.

TILHOF, 2000.

TILHOF Endre: *TósokBerénd és temploma.* Fejezetek a község múltjából. Ajka, 2000. 31-32.

TOMISA, 2002.

TOMISA Ilona: *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16-17. század.* Budapest, 2002.

TORKOS

KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*”. *Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben.* A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 11. Pápa, 2011.

TÓTH, 1967.

TÓTH Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. Veszprém, 1967. 163-182.

TÓTH, 1980.

TÓTH Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. *Művészet* XXI. 1980. 22-26.

TÓTH, 2000.

TÓTH Sándor: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja. *Műemlékvédelmi Szemle.* 2000. 53-76.

TÖLCSÉRY, 1895.

TÖLCSÉRY Ferencz: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római katolikus főgymnasium története.* (1711–1895). Veszprém, 1895.

URBÁN, 2020.

URBÁN Erzsébet: Templomépítészet a két világháború között a veszprémi püspökség területén. KARLINSZKY –VARGA, 2020. 387–404.

VADAS–RÁCZ, 2010.

VADAS András–RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51. 2010. 39–62.

VAJKAI 1959.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest 1959.

VAJKAI 1987.

VAJKAI Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja.* Budapest 1987.

VÁRADY 1987.

VÁRADY József.: Református templomaink. Debrecen 1987.

VARGA, 2006.

VARGA Lajos: Pásztó városának kísérlete a kegyúri jog megszerzésére a 19. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 18. 2006/1–2. 97–106.

VERESS D., 1997.

VERESS D. Csaba: Súly 1000 éve. Súly, 1997.

VIDA 2021.

VIDA Beáta: *A ciszterci rend története a középkori Magyar Királyságban, különös tekintettel a zirci apátságra.* Zirc története I. Zirc, 2021

VILÁGHÍRADÓ 1943.

Mattioni Eszter ékkövekből kirakott mozaikjai. Magyar Világhíradó 1001/7. bejátszás, 1943. április. Azonosító: mvh-1001-07. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5001>, utolsó letöltés: 2024.05.28.

VIRÁNYI, 1867.

VIRÁNYI Vilmos: *Honvédtiszti koszoru az 1848/9 évből.* Pest, 1867.

VMFN, 1982.

Veszprém Megye Földrajzi Nevei I. A tapolcai járás. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest, 1982.

VOIT, 1940.

VOIT Pál: A Füzfői Szent Imre kápolna. *Szépművészet* 1940/3. 71–72.

VOIT, 1960.

VOIT Pál: Tervek, mesterek és mű. *Művészettörténeti Értesítő* 9. 1960. 265–279.

VOIT, 1970.

VOIT Pál: *A barokk Magyarországon.* Budapest, 1970.

VOIT, 1979.

VOIT Pál „Franz Anton Pilgram” című doktori értekezéséről. (Garas Klára opponensi véleménye. Voit Pál válasza.) *Művészettörténeti Értesítő* 28. 1979. 196–206.

VOIT, 1982.

VOIT Pál: *Franz Anton Pilgram.* Budapest, 1982.

WERTNER, 1892.

Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek, 1892.

WETTSTEIN 2018.

WETTSTEIN Domonkos: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929-1979).* PhD-értekezés, BME, Budapest, 2018.

ZEILER, 1997.

ZEILER, Martinus: *A magyar királyság leírása.* Szekszárd, 1997.

ZSIRAY, 1978.

ZSIRAY Lajos: A lövöldi karthauzi kolostor. *Műemlékvédelem* 22. 1978. 1. 19–23.

A KÖTET SZERZŐI

Buránszki Nóra régész, Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

Fülöp András főmuzeológus, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelemi Dokumentációs Központ, Budapest

Galamb Zsuzsanna főmuzeológus, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelemi Dokumentációs Központ, Budapest

Győrffy-Villám Zsombor régész, Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Hajdók Judit orgonaművész, orgonatörténész, orgona szakértő, Budapest

Hajós-Baku Eszter PhD művészettörténész, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, FIEK, Budapest

Héczey-Markó Ágnes főmuzeológus, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelemi Dokumentációs Központ, Budapest

Jankovics Norbert főmuzeológus, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelemi Dokumentációs Központ, Budapest

Karlinszky Balázs PhD levéltáros, Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, Veszprém

Kaszás Zsolt múzeumbárát, önkéntes

Klembala Zsombor geofizikus, Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

Látos Tamás térinformatikus, geográfus, Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

Nagy Gergely Domonkos PhD okl. építésmérnök, egyetemi docens, Óbudai Egyetem, Ybl Miklós Építéstudományi Kar, Budapest

Papp Attila régész, Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

Pátkai Ádám Sándor régész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Pintér Bálint művészettörténész

Takács Ágoston régész, gyűjteményvezető, Budapesti Történet Múzeum, Vármúzeum Középkori Kőtár, Budapest

Zsiga Zsolt térinformatikus, geográfus, Magyar Nemzeti Múzeum-Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

